Національний університет "Одеська юридична академія"
Південноукраїнський центр гендерних проблем

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 43

Одеса

2011

ББК 66я43
А437
УДК 32(082)

Засновники:
Національний університет "Одеська юридична академія",
Південноукраїнський центр гендерних проблем

Редакційна колегія:
д-р. юрид. наук, професор, академік НАПрН України,
академік АПН України *С. В. Ківалов* (гол. ред.),
д-р. іст. наук, професор, академік УАПН *Л. І. Кормич* (заст. гол. ред.),
канд. іст. наук, доцент *М. А. Польовий* (відп. секр.),
д-р. юрид. наук, професор *Ю. П. Аленін*,
д-р. політ. наук, професор *Б. П. Андресюк*,
д-р. філос. наук, професор *В. С. Богданов*,
д-р. політ. наук, професор *К. М. Вітман*,
д-р. філос. наук, професор *Е. А. Гансова*,
д-р. юрид. наук, професор *М. А. Дамірлі*,
д-р. юрид. наук, професор *Є. В. Додін*,
д-р. політ. наук, професор *І. М. Коваль*,
д-р. юрид. наук, професор *Б. А. Кормич*,
д-р. філос. наук, професор *М. П. Лукашевич*,
д-р. політ. наук, професор *С. М. Наумкіна*,
д-р. соціол. наук, професор *В. М. Оніщук*,
д-р. політ. наук, професор *А. О. Сіленко*,
д-р. юрид. наук, професор *Є. О. Харитонов*,
д-р. політ. наук, доцент Д. В. *Яковлев*.

Рекомендовано Вченою радою
Національного університету "Одеська юридична академія"

Збірник «Актуальні проблеми політики» внесено до переліку наукових фахових видань ВАК України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з юридичних та політичних наук (Постанови президії ВАК України від 09.06.1999 р. №1-05/7 та від 10.02.2010 р. № 1-05/1)
Свідоцтво про реєстрацію КВ № 7364 від 02.06.2003

© Національний університет
"Одеська юридична академія", 2011
© Південноукраїнський центр
гендерних проблем, 2011

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

Кормич Л. І., НУ "ОЮА"

СУЧАСНІ МОДЕЛІ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

В статье охарактеризованы основные модели гендерной политики. Рассмотрены возможности реализации их в современной Украине. Проанализированы концептуальные подходы и проблемы политики обеспечения гендерных прав.

The present article provides the characteristics of the main models of the gender policy with respect to the possibilities of its realization in the modern Ukraine. The conceptual approaches and the problems of the policy of securing of gender rights are also analyzed.

Сучасні тенденції вдосконалення управління соціальними процесами в Україні пов'язані, зокрема, з необхідністю вирішення проблем подолання гендерної диспропорції в кадровій політиці, гендерної нерівності, а інколи і гендерної дискримінації в статусних можливостях жінок і чоловіків в ієрархії політичних та економічних відносин. Практична, а не лише теоретична значимість цих проблем привертає до них увагу багатьох науковців. За останні роки з'явилось чимало досліджень в сфері права, державного управління, політології, в центрі уваги яких різні аспекти гендерної політики. Захищено ряд докторських та кандидатських дисертацій, вийшли монографії та навчальні посібники, запроваджені спецкурси у вищих навчальних закладах.

Поступово з аспекту суто наукового аналізу та громадських зусиль, спрямованих на впровадження в життя ідей гендерної рівності, Україна почала переходити до правового регулювання цих питань.

Парламентські слухання 1995, 2004 та 2006 років надали нового поштовху реалізації в рамках державної політики основних принципів гендерної рівноваги. Напрацювання науковців та громадських організацій зробили можливими окреслити більш чітке правове поле діяльності в напрямку перетворення гендеру в світогляд, складову правосвідомості і правової культури сучасного українського суспільства та його еліти.

Міжнародно-правові категорії щодо гендеру поступово імплементуються в національне законодавство, переходячи з соціокультурного поняття в суто правове.

Тут державна гендерна політика України, як в концептуальному так і в інституціональному вимірах, ґрунтується і на національних традиціях, і на запозиченні та застосуванні міжнародного досвіду. Таке поєднання дозволяє удосконалювати всі елементи системи формування і реалізації цієї політики, а також забезпечує доповнення традиційних механізмів новітніми формами та засобами реалізації завдань досягнення гендерної рівноваги. Тому подальше дослідження цих проблем є теоретично і практично важливим.

В даній статті стоїть завдання визначитись з перспективними напрямами засвоєння та запровадження здобутків світової політико-правової думки щодо моделей гендерної політики.

В рамках цієї політики забезпечується пріоритетність прав людини і поглиблення процесу демократизації, реформуються соціальна і політична сфери, змінюються ролі та функції суб'єктів, знаходять відображення глобалізаційні та інтеграційні впливи.

Позитивні зрушення і в законотворчій, і в правозастосовчій сферах, стосовно гендерних проблем, мають бути закріплені і формалізовані у вигляді ефективного національного механізму, здатного використовувати світовий досвід і здобутки вітчизняної традиції. Головними принципами при цьому мають бути комплексність і глобальність гендерного підходу та зміна соціального середовища як результат запровадження такого підходу. Останнє і стане критерієм оцінки рівня соціальної відповідальності держави і суспільства в сфері гендерних відносин.

Державна політика гендерної рівності, що формується в Україні, має чітко визначитись з обранням моделі такої політики, що знайшли відображення в практиці ряду держав.

Так слід відзначити, що фактично можна виділити чотири основні підходи.

Перший, це так звана формально егалітарна модель, притаманна США. В її рамках законодавчо закріплені зобов'язання щодо гендерної рівності і частково спонсоруються проекти в цій сфері.

Другий, це реальна егалітарна модель, що запроваджена, наприклад, в Скандинавських країнах, де на державному рівні інституціонально і фінансово забезпечується діяльність в цьому напрямку.

Третій варіант, це модель економічного розвитку, в яку включена розгалужена система допомоги жінкам, що працюють. Вона існує в ряді східноєвропейських країн, наприклад, в Угорщині.

І, нарешті, четверта модель традиційних сімейних цінностей, як у Японії.

Україна сьогодні, скоріше за все, може бути віднесена до першого типу, правда в обмеженому його розумінні. Ми зробили певні кроки щодо законодавчого закріплення концепції гендерної рівності у відповідних Законах та Державних програмах. Але реально діючий механізм запровадження цих ідей все ще не створений. А що стосується фінансування та інших видів підтримки таких програм, то вони практично відсутні. Але розробка відповідних регіональних програм, на нашу думку, закладає певний фундамент у справу реалізації гендерних проектів і зробить можливим дещо змінити тенденції гендерних диспропорцій сучасного українського суспільства.

Запровадженням стандартів гендерної рівності, сформульованих в міжнародно-правових актах, застосуванням кращого світового досвіду країн, що досягли успіхів у вирішенні цих проблем, Україна спроможна гармонізувати суспільні відносини у всіх сферах життя та підняти показники індексу гендерного розвитку. Це відповідає викликам сучасного стану і економіки, і політики, і культури та духовності суспільства. При цьому аналогічними є як внутрішні потреби України так і Світу в цілому, на який впливають глобальні чинники.

Щоб оцінити зміни, що відбуваються, і пов'язати їх із світовими тенденціями, слід звернутись до концептуальних засад гендерних перетворень, уособлених у цілому ряді існуючих наукових теорій. Саме через призму цих поглядів можна чітко уявити реальні місце і роль даного аспекту в державній політиці та суспільних реформах.

Так, відповідно до концепції гендерного потоку, запровадженої Барбарою Гутек, гендерний чинник розглядається як домінуючий у сприйнятті та оцінці ефективності суспільних процесів. Це означає, що не враховуючи гендерні параметри, влада не створює достатнє легітимаційне поле своїй діяльності і в такий спосіб обмежує можливості залучення широкого кола учасників та прихильників, завдяки яким результати діяльності були б оптимальними. Адже гендерна складова присутня в цілому ряді складних соціальних проблем та явищ: як насильство в сім'ї, торгівля людьми, безробіття тощо. Не достатня увага до цих питань, відсутність реального комплексного підходу до їх вирішення в сучасній Україні призводить до того, що 65-70 % респондентів констатують існування порушення прав і свобод та виявляють недовіру владі різних рівнів.

Подібна ситуація зовсім не сприяє підтримці діяльності владних інституцій, не забезпечує політичної стабільності в суспільстві і по суті створює підґрунтя для політичної кризи.

Інша теорія – гендерного добору, яку сформували Дж. Боумен і С. Суттон, передбачає наявність упередженості при висуванні вимог до представників різних статей.

В рамках подібного підходу ми опиняємось у ситуації існування подвійних стандартів в політиці. Звідси – багато бруду у взаєминах, постійні звинувачення і непорозуміння, що виникають як серед представників влади, включно найвищих щаблів її, так і у відносинах влада-суспільство. Цим обумовлена і фактична гендерна диспропорція представництва у владі, управлінні. А це не створює ефективного механізму співпраці статей у суспільно важливих справах.

Або концепція токенізму Розабет Кентер. Головне твердження цієї теорії – вплив на динаміку всіх процесів пропорції представників різних категорій, зокрема за гендерними ознаками. Будь-які диспропорції, асиметрія знижують динаміку, тобто заважають розвитку, призводячи до токенізації (символізації), за якими визначається домінантна роль, або створюються умови ізоляції.

Вплив токенів (символів) може призвести до залежності, перебільшуючи роль одних і знижуючи та обмежуючи можливості інших. Подібні впливи в цілому можуть призводити до зниження рівня ефективності процесу, завдяки тому, що одні, переоцінюючи себе, починають "почивати на лаврах", а інші втрачають віру у справедливість і у себе, відходячи від активної участі у справах.

Адже рольові символи відіграють як конструктивну, так деструктивну роль в житті і окремої людини, і усього суспільства.

Так токен "годувальника" для чоловіка обертається нерідко для нього життєвою трагедією, катастрофою. Наприклад, залежність економічного розвитку від внутрішньої політичної ситуації, від політичних, економічних, фінансових криз у світі конкретизується в останній період в Україні проблемами в вугільній та металургійній галузях. А це скорочення працюючих, зниження заробітків чи загроза безробіття. Як наслідок – пияцтво, психічні розлади, суїцид, рання смертність і скорочення життєвого віку чоловіків, що складають абсолютну більшість серед зайнятих у цих сферах.

А, наприклад, токен "іграшки" чи "звабниці" для жінки стимулює не ділову активність, професійну ініціативу, а гіпертрофований інтерес до модельного бізнесу, численних конкурсів краси та пошуку багатого обранця за будь-яких умов. Токен же "залізна леді" накладає жорсткий стиль на керівну поведінку жінки, виключаючи гуманізм і милосердя як прояв уявної слабкості жінки порівняно з чоловіком.

Тобто, гендерні токени не сприяють гармонізації суспільних відносин і позбавляють суспільство можливості широко використати як позитив чоловічу силу – мускулинність і жіночу м'якість – фемінність для врівноваження управління всіма суспільними сферами та напрямками політики.

Саме на останній тезі наголошують автори теорії андрогенії, зокрема С. Бем. Головна ідея цієї теорії – забезпечення ідеального балансу через поєднання мускулинного та фемінного. Інтегруючи кращі якості статей можна реально вплинути на підвищення ефективності будь-якого процесу. Тому така інтеграція має характеризувати еліту, лідерство, управління.

Близька до подібного розуміння і динамічна модель обміну Г. Граєва. На його думку, саме наявність унікальних гендерних взаємин впливає не кінцевий результат, трансформуючи будь-який процес в суспільних інтересах обох статей. Уособленням подібного впливу може виступати трансформаційний лідер, здатний поєднати чоловічі і жіночі риси в управлінській діяльності, незалежно від власної статевої належності.

На відміну від таких підходів фрейдистська теорія, навпаки, проголошує втрату жіночності нездоровою ідентичністю, виключаючи потребу взаємовпливів і підкреслюючи негативне ставлення до подолання кордонів стереотипних ролей.

А статусна теорія, прибічниками якої виступили М. Локхід, К. Холл, Л. Карлі, доводить, що статусні стереотипи стимулюють виключно чоловіків, перешкоджаючи жінкам. Подібні перешкоди, якщо вони стосуються більшої частини суспільства, наприклад як в Україні, є, безумовно, стримуючим фактором розвитку взагалі.

Вірогіднісна модель, запропонована Ф. Фідлером, підтверджує залежність результату процесу від обраного стилю поведінки суб'єктів в політиці.

Можна також виділити ідеї, сформульовані в рамках ще однієї концепції – інформаційної обробки Д. Гамілтона. Основна її теза – потреба стимулювати відповідну поведінку. В такий спосіб стимули підвищать соціальну активність всіх учасників і, відповідно, забезпечать ефективність політичної діяльності.

Це підтверджує і соціально-рольова теорія, авторство якої належить Еліс Іглі. ЇЇ основний постулат – відповідаючи гендерній ролі у поведінці та мотиваціях треба досягати максимального успіху.

Теорія ситуаційного-посадового підходу, творцями якої є Р. Хауз та Дж. Хант, теж вписується в подібне розуміння – створювати зацікавленість для всіх учасників задля успіху.

Таким чином, виходячи із засад різних гендерних теорій соціально-рольового розподілу впливу статей на ефективність суспільного розвитку, можна визначити пріоритетні напрямки включення різних суб'єктів в політичний процес та спрогнозувати наслідки впливу різних чинників, спроможних підвищувати, або, навпаки, знижувати соціально-політичну активність конкретних суб'єктів. Це стосується як еліти, лідерів, так і маси, тобто всього суспільства. Заповнюючи прогалини та виправляючи помилки в гендерній політиці можна прискорити позитивний поступ політичного процесу в сучасній Україні. Адже більша гармонізація суспільних відносин, яка ґрунтується, в тому числі, і на принципах гендерної рівноваги, створює сприятливі умови для подолання політичної кризи, стимулюючи учасників політичних перетворень, легітимізує владу, забезпечуючи зацікавленість широкого кола суб'єктів в результатах діяльності.

Усвідомлення того, що гендерні права є невід'ємною складовою загальнолюдських прав, дозволяє констатувати, що зусилля в даному напрямку забезпечують підняття рівня захищеності громадських, політичних, економічних, соціальних прав всіх членів суспільства.

Ці питання обумовлюють можливість визначення чітких пріоритетів та напрямків державної політики. Гендерні відносини дозволяють оцінити ступінь наближеності до міжнародних стандартів в різних сферах. А використання світового досвіду дозволяє запроваджувати вже апробовані моделі та форми в сучасну українську політичну практику, долаючи кризи, заповнюючи прогалини та виправляючи недоліки.

Численні міжнародні пакти та конвенції з прав людини, ліквідації всіх форм дискримінації, декларації та хартії з гарантії політичних, економічних, соціальних, культурних прав та свобод людини створюють широке правове поле вирішення таких питань національними державами, в тому числі Україною. Гарантії рівноправ'я, специфічна підтримка та охорона, створюють у всіх членів суспільства – і жінок, і чоловіків відчуття захищеності та стимулюють бажання плідної участі у вирішенні всіх завдань, від яких залежить стабільність і розвиток в напрямку зростання рівня і якості життя. Це і буде означати соціальну відповідальність, перетворюючи категорію "гендер" у складову такої відповідальності як для державних інституцій, так і для інститутів громадянського суспільства. В свою чергу, реальна гендерна рівність забезпечить ефективність реалізації державної політики в інтересах всього суспільства.

Література:

1. Балакірєва О. М. Проблеми розвитку демократії та забезпечення рівних прав для жінок і чоловіків в Україні трансформативного періоду / О. М. Балакірєва, Н. В. Лавріненко, К. Б. Левченко та ін. – К.: Столиця, 1997. – 180 с.
2. Болотіна Н. Б. Соціальне законодавство України: Гендерна експертиза / Н. Б. Болотіна. – К.: Логос, 2001. – 82 с.
3. Бурменський М. В. Міжнародне право: Гендерна експертиза / М. В. Бурменський. – К.: Логос, 2001. – 40 с.
4. Ромовська З. В. Сімейне законодавство України: Гендерна експертиза / З. В. Ромовська. – К.: Логос, 2001. – 39 с.
5. Кормич Л. І. Правовий статус жінок в Україні: гендерний вимір // Актуальні проблеми політики / Л. І. Кормич. – Одеса: Фенікс, 2005. – Вип. 24. – С. 3-24.

Сушко А. І., НУ "ОЮА"

ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ У ФОРМУВАННІ КУЛЬТУРИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ВИБІР СТРАТЕГІЇ

В статье освещаются и анализируются общемировые тенденции формирования культурной политики современных государств. Осмысляется процесс модернизации государственной политики Украины в сфере культуры.

The world tendencies of modern states cultural policy forming are illuminated and analysed in the article. The process of modernization of public policy of Ukraine in the field of culture is comprehended.

У сучасних умовах в культурі, як і в інших сферах суспільного життя, особливо важливим є вироблення оптимальної моделі ефективної державної політики модернізації управління цією сферою в контексті світових стандартів.

Намагаючись віднайти найбільш адекватне визначення сутності, змісту поняття державної культурної політики слід проаналізувати її визначення як у вітчизняних, так й у зарубіжних учених.

В умовах демократизації суспільного життя, повернення до загальнолюдських цінностей, утвердження нової системи господарювання, виникнення приватної власності й ринкових відносин важливими постало питання пошуку нової форми відносин держави, суспільства зі сферою культури, а отже, й перегляду змісту поняття державної культурної політики, що і обумовлює актуальність обраної теми дослідження. Важливість проблеми вироблення державної культурної політики із врахуванням специфіки формування сучасного суспільно-державного управління у сфері культурного розвитку спонукали звернутися до теоретичного аналізу зазначеної теми.

Окремі питання культурної політики України розглядалися в працях істориків, політологів, культурологів – Л. Мисів, С. Чукут, П. Слободянюк тощо [1].

Організаційно-правові питання реалізації державної політики розбудови України в соціально-культурній (духовній) сфері стали останніми роками об'єктом дослідження фахівців-правознавців – О. Задихайло, О. Копієвської, А. Леонової, Б. Пережняка та ін. [2].

Віддаючи належне дослідникам, чиї наукові розробки становлять значний внесок у вивчення проблеми, слід зауважити, що немає окремих робіт безпосередньо присвячених державному управлінню розвитком культури, порівнянню світових систем вироблення та управління даною сферою.

В березні 2005 р. Законом України була затверджена Концепція державної політики в галузі культури на 2005-2007 роки, в якій проаналізовано сучасний стан культури в України, визначити цілі, пріоритетні завдання та принципи державної політики в галузі культури на 2005-2007 роки, а також стратегічні напрями, механізми її реалізації та очікувані результати [3].

Реалізація Концепції створювала передумови для формування системи принципів державної політики в галузі культури, що відповідають світовим і європейським засадам сучасної культурної політики та передбачає затвердження довгострокової програми культурного розвитку України. В 2010 році Президент України підписує Закон України "Про культуру" [4].

З метою найбільш ефективного здійснення культурної політики в Україні слід не лише врахувати її специфіку в національному просторі держави, а також застосувати досвід інших країн. У наш час під впливом процесів глобалізації, інформатизації, посилення, з одного боку, культурної різноманітності, а з другого інтеграційних процесів на рівні світового співтовариства, набуваються зміна орієнтирів щодо основних засад здійснення сучасної культурної політики.

Фахівці ЮНЕСКО розглядають шляхи, за допомогою яких культурна політика як у розвинених країнах, так і у країнах, що розвиваються, може бути трансформована та реформована таким чином, щоб стати здатною гідно відповісти на виклики сучасного суспільного розвитку. Передусім, це стосується впливу глобального (світового) ринку на творчість, на виникнення та розвиток культурної індустрії, на культурну спадщину, на захист авторських прав та громадських інтересів у вік кіберкультури. Ця проблема також стосується і урядів, що представляють інтереси своїх громадян, здійснюють культурну політику, спрямовують її розвиток, формують та управляють культурним обміном від імені цих громадян.

Хоча держава є основним осередком формування культурної політики, приватні ініціативи також є важливими, а в таких країнах як США навіть основними. На додаток, такі незалежні організації,

як мистецькі асоціації та інші, можуть бути безпосередньо залучені до цього процесу. В багатьох країнах перенесення приватного сектора до основних засад економічної діяльності, що спостерігається в останні роки, потребує нових відносин між урядами, корпораціями та спільнотами. Передусім, це стосується внутрішньої національної політики, яка ґрунтуючись на суто державному рівні в минулому, починає змінюватися різноманітними міжрегіональними й багаторівневими підходами у формуванні культурної політики. В швидкоплинному світі розбіжності між країнами та регіонами у шляхах здійснення культурної політики можуть зумовлюватися також їхнім місцем у глобальному ринку.

Програма "Культура 2000" покликана формувати спільний для європейців культурний простір, основними засадами якого мають стати: сприяння творчій діяльності, розгляд культурної спадщини з єдиного європейського виміру, взаємоусвідомлення культури, мови й історії громадянами Європи. Підтримка культурних змін з погляду покращання та поширення знань стимулює співпрацю між державами та творчу діяльність у них. Культурні програми "Калейдоскоп", "Аріана" і "Рафаель" започаткували спільні зусилля Європейського Союзу щодо культури, які мають бути спрощені і зміцнені завдяки результатам оцінки й досягнень цих програм [5, с. 41].

Отже, докладно розглянувши сучасний світовий досвід здійснення культурної політики на рівні ЮНЕСКО та Європейського Союзу, доходимо висновку щодо необхідності запровадження деяких його напрямків безпосередньо: ефективною і важливою є орієнтація Європейського Союзу в реалізації культурної політики на збереження – та заохочення культурної різноманітності, врахування специфіки розвитку усіх країн-членів поряд із вихованням та формуванням нового світогляду – світогляду єдиної європейської культури, що має ґрунтуватися на основних загальнолюдських засадах сприяння творчій діяльності й знанню. Поширення основних аспектів у культурній політиці нашої держави, зокрема, європейської культури через секторний (галузевий) підхід, завдяки гнучкості якого відбуватиметься реалізація енергетизму між сферами культурної спадщини, різноманітними мистецькими полями і новими формами вираження.

Особливо важливим, на нашу думку, є те, що програма Європейського Союзу "Культура 2000" віднаходить можливості для забезпечення співробітництва на національному та регіональному

рівнях між культурними організаціями і управліннями та відповідними культурними інститутами держав-членів для сприяння розквіту культурної творчості через надання допомоги різноманітним мистецьким проектам і підтримку заходів, спрямованих на розвиток європейського світогляду та характеру, що водночас зумовлюють швидке поширення європейської культури як у самій Європі, так і за її межами.

Досвід розвитку країн і народів, у тому числі й України, переконує, що державна культурна політика – явище історичне, вона не може бути однаковою для різних періодів, навіть для країни в цілому, вона повинна бути на одному й тому ж етапі варіативною, враховувати історичні традиції як держави, так і її регіонів, а також сучасну соціокультурну ситуацію. Отже, І державна культурна політика залежить від історичних, суспільно-політичних, господарчих, етнокультурних особливостей держави та конкретних особливостей певного етапу її існування.

З проголошенням політичної незалежності України в процесі державотворення відкрилися якісно нові можливості для української культури і визначилася її нова роль.

Вона поступово стає конкурентоспроможною, здатною задавати тон інтелектуальному й культурному життю всього українського загалу, адаптує його до світових реалій. Серед багатьох передумов досягнення нею такого стану – необхідність освоєння суспільством своєї історико-культурної спадщини, подолання культурних стереотипів, активної культурної політики держави на основі наукової концепції національної культури, розвитку інфраструктури культури, пристосованої до ринкових умов, активного виходу у світовий культурний простір і культурних обмінів за умов повноцінного функціонування захисної системи власної культури.

Таке бачення суспільства, на відміну від економічного і політичного, можна умовно назвати також культурологічним, точніше гуманістичним або власне людським. Нові якості світової історії інтенсивно формуються нині і пов'язуються з розвитком постіндустріального або інформаційного суспільства, яке долає ринкову цивілізацію і створює більш сприятливі культурно-цивілізаційні основи для гармонійного і вільного розвитку особистості. Отже, можна зробити висновок, що до меж компетенції державної культурної політики в сучасній Україні належать питання, що перебувають безпосередньо в компетенції Міністерства культури і мистецтв.

Про це також свідчать матеріали міжнародних конференцій, які проходили в нашій державі за ініціативою Міністерства культури і мистецтв науки та Центру культурних досліджень.

Автор вважає, що по-перше, доцільно в цьому контексті використовувати поняття "державна політика у сфері культури", яке більш точно відповідає межам її компетенції, саме тому розумінню державної культурної політики, яке знайшло своє відображення в законодавчо-нормативних актах. А поняття "державна культурна політика" слід вживати в більш широкому значенні. Спираючись на відомі визначення державної культурної політики вітчизняних і зарубіжних учених, на світовий досвід її реалізації, на методологічні посилання відносно політики в цілому, слід зупинитись на. такому визначенні цього поняття: державна культурна політика – це діяльність, спрямована на максимально можливе забезпечення основної ролі культури в розвитку й самореалізації сутнісних сил людини, збереження національної самобутності народів, утвердження їх гідності. За допомогою культурної політики держава визначає мету, завдання, передбачає розвиток полій і ситуацій у сфері культури, програмує дії суб'єктів управління, враховуючи існуючі умови й можливості, визначає вибір засобів, форм і методів вирішення перспективних і сучасних завдань, коригує їх у разі необхідності, оцінює результати, створює службу моніторингу.

По-друге, культурна політика демократичної держави враховує багатосуб'єктність і багатооб'єктність культурного процесу при регулюючій ролі держави: забезпечує спадкоємність культурного розвитку, прагнення до погодження інтересів, культурної самобутності народів країни в межах єдиного культурного простору: виключає революційні зміни традицій, норм культури, моралі: сприяє демократизму й відкритості, за яких досягається доступність до культурних цінностей і благ.

Таким чином, завдяки зваженій державній культурній політиці ліквідовується дискримінація громадян по відношенню до культури, забезпечується право громадян на коригування національними духовними здобутками, що формувались протягом століть: реалізація принципу дотримання державою правових, економічних гарантій у сфері культури, утому числі багатьох джерел її фінансування, а також принципу єдиного культурного простору, що передбачає єдність і багатоманітність державних, регіональних, місцевих програм соціокультурного прогресу, узгодженість інтересів центру й регіонів.

Література:

1. Мисів Л. Особливості діяльності суб'єктів державної політики щодо формування та розвитку духовних цінностей українського суспільства / Л. Мисів// Вісник НАДУ. – 2005. – № 3. – С. 451-455; Слободянюк П. Культурна політика: регіональні проблеми / П. Слободянюк // Вісник УАДУ. – 2000. – № 3. – С. 262-265; Чукут С. Духовна культура в гуманітарній політиці України / С. Чукут // Програма "Україна-2010". Консолідація українського суспільства і реалії, перспективи: Наук. -метод. посіб. – К.: Вид-во УАДУ, 1999. – С. 47-80.
2. Задихайло О. А. Організація управління культурою в Україні (адміністративно-правовий аспект): Автореф. Дис. …канд. юрид. наук / О. А. Задихайло; Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2006; Копієвська О. Правове регулювання відносин у сфері культури / О. Копієвська // Право України. – 2004. – № 8. – С. 82-85; Леонова А. Державна культурна політика України. Нормативно-правовий аспект / А. Леонова // Вісник УАДУ. – 2002. – № 2. – С. 300-306; Пережняк Б. А. Зміст та основні напрямки державної політики у сфері культури і мистецтва / Б. А. Пережняк // Актуальні проблеми політики. – О., 2003. – Вип. 16. – С. 377-387.
3. Про Концепцію державної політики в галузі культурі на 2005-2007 роки: Закон України від 3 березня 2005 р. № 2460-IV// Офіційний вісник України. – 2005. – № 13.
4. Про культуру: Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI // Офіційний вісник України. – 2011. – № 2 від 21.01.2011. – Стор. 13. – Ст. 91.
5. Чукут С. А. Європейський досвід удосконалення культурної політики в контексті розбудови Української держави / С. А. Чукут // Україна на порозі третього тисячоліття: духовність і художньо-естетична культура (теорія і практика). – К., 1999. – С. 25-43.

Польовий М. А., НУ "ОЮА"

СИСТЕМНО-СИНЕРГЕТИЧНА ЕКСПЛАНАЦІЯ БІФУРКАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ В КРАЇНАХ ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ ТА БЛИЗЬКОГО СХОДУ НА ПОЧАТКУ 2011 РОКУ

Статья посвящена анализу возможностей системно-синергетического описания политических процессов. С позиций синергетического подхода рассмотрена ситуация бифуркации политического процесса в некоторых странах Северной Африки и Ближнего Востока в начале 2011 г.

The article is devoted to analysis of possibilities of system-synergetics description of political processes. From positions of synergetics approach the situation of political process bifurcation in some countries of North Africa and Middle East at the beginning of 2011 is considered.

Загальновідомими є суспільно-політичні заворушення, які відбувались на початку 2011 року у низці країн Північної Африки та Близького Сходу та ще й зараз відбуваються у деяких з них. Вочевидь серйозною проблемою є причина чи причини цих масових заворушень, а також безпосередній привід до їх початку. Очевидною є складність та багатозначність вказаних проблем, також відсутність одностайності у оцінках даних подій політологами.

На нашу думку, слід відхилити суто публіцистичні версії щодо детермінуючої ролі США та країн-членів НАТО у спалахуванні кризових явищ у країнах Північної Африки не через їх фантастичність (чого у світі не буває), а через неможливість фальсифікації версій такого роду в сенсі К.Поппера [див. напр.: 1]. Тобто, оскільки на даний час версії щодо таємного іноземного втручання у розжеврювання політичних пристрастей є лише предметом віри, вони мають таке ж саме відношення до науки, як і питання релігійної віри та мають бути відхилені.

Нам уявляється логічним звернути увагу на безсумнівну складність та нелінійність проблеми, що спонукає передбачати, що певною мірою наблизитись до розуміння ситуації можна лише за проведення моделювання процесів, які відбуваються в країнах зазначеного регіону. Звідси постає проблема вибору достатньо адекватного апарату моделювання та аналіз можливостей та обмежень його застосування. Популярним у сучасній науці методом аналізу вкрай складних процесів із великою кількістю непевно

діючих акторів вважається синергетичний підхід [2; 3]. На нашу думку, синергетичне розуміння політичного процесу дійсно має великі перспективи використання в політичній науці [4].

Можливості застосування теорії хаосу та нелінійної динаміки в політичних дослідженнях оцінювало багато дослідників, серед яких И. Р. Пригожин, И. Стенгерс, Г. Г. Малинецький, Т. Браун, О. В. Мітіна, В. П. Петренко, Л. К. Шкаренков, С. Бернштейн, А.Бейрчен, С. Гроссман, М. Макбарнет та ін. [2; 3; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11].

Загалом синергетику сприймають як підхід, який є придатним для застосування у вивченні політичних процесів як у масштабі країни [5; 6; 7;], так й в міжнародному аспекті [див., напр.: 8; 9; 10].

В межах синергетики існує кілька більш усталених та новостворюваних напрямів, кожен з яких поступово виокремлюється із загального плину підходів та методів, призначених для вивчення нелінійних, дисипативних процесів[3; 12]. Створені роботи, присвячені формуванню "наборів" даних про довгі часові ряди відомостей про політичні процеси, які періодично "обриваються" в хаотичні стани [11]. Передбачається, що надалі буде накопичений досить повний набір даних для аналізу з метою знаходження хаотичних станів і прогнозування умов і процесів їх появи. Деякі вчені, наприклад, В. Ф. Петренко та О. В. Митина, не зупиняються на констатації прикладного значення синергетичного підходу, а стверджують, що поняття нелінійності, яке включає багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів еволюції, та її безповоротність, починає набувати світоглядного змісту [6]. Отже, можна констатувати, що синергетичний підхід робить лише перші кроки в політичній науці та має великі перспективи розширення свого застосування.

Завданням даної статті є розгляд можливостей системно-синергетичного підходу в аналізі проблем розвитку політичних процесів та здійснення спроби експланації подій в країнах Північної Африки та Близького Сходу на початку 2011 року в рамках системно-синергетичного підходу.

Звичайною операцією сучасної науки є представлення будь-якого об'єкту вивчення у вигляді системи. На нашу думку, політичний процес, взятий у будь-якому масштабі, не може бути виключенням. Доведенню системного характеру будь-якого політичного процесу нами присвячено кілька робіт [13; 14], тому зупинимося більше на розгляді системи політичного процесу саме в синергетичному сенсі.

Власне кажучи, система політичного процесу, яка характеризується багатоелементністю та багатофакторністю[13], з повним правом може бути названа дисипативною системою. Нагадаємо, що дисипативною структурою чи системою називається відкрита система, що виникає чи існує у неврівноваженому середовищі за обставин розсіювання, або дисипації, енергії, яка потрапляє до системи ззовні. Така система має й синонімічні назви стаціонарно відкритої та неврівноважено відкритої системи [2].

Слід зазначити, що вивченням систем, що складаються з великої кількості частин, що взаємодіють між собою тим чи іншим способом, займалися і продовжують займатися багато наук. Одні з них вважають за краще підрозділяти систему на частини, щоб потім, вивчаючи окремі деталі, намагатися будувати більш менш правдоподібні гіпотези про структуру або функціонування системи як цілого. Інші вивчають систему як єдине ціле, відводячи на другий план тонко налагоджену взаємодію частин. Обидва підходи мають свої переваги та недоліки. Синергетика наводить міст між першим, редукціоністським, підходом та другим, холістичним. В синергетиці, свого роду сполучній ланці між цими двома крайніми підходами, розгляд відбувається на проміжному, мезоскопічному рівні, і макроскопічні прояви процесів, що відбуваються на мікроскопічному рівні, виникають "самі собою", внаслідок самоорганізації, без керівної і направляючої "руки", що діє ззовні системи. Ця обставина має настільки істотне значення, що синергетику можна було б визначити як науку про самоорганізацію. Крім того, на користь звернення до синергетики говорить й те, що синергетика в одному із напрямів розвитку цієї дисципліни, який розробляється школою І.Р.Пригожина, присвячується аналізу саме дисипативних систем.

Синергетику часто зв'язують з іменами Г. Хакена [15] та І. Пригожина [2], а вказаних вчених називають основоположниками синергетики, що цілком справедливо. Теоретичний розвиток синергетичного підходу пов'язаний також з іменами таких вчених, як Р. Том, Б. Мандельброт, Ю. Клімонтович, С. Курдюмов, Г. Малинецький, Д. Чернавський та ін.

Одне з перших визначень предмету синергетики надав творець синергетичного напряму і винахідник терміну "синергетика" професор Штуттгартского університету і директор Інституту теоретичної фізики і синергетики Г. Хакен. На його думку, синергетика займається вивченням систем, що складаються з величезної

кількості частин, компонент або підсистем, одним словом, деталей, що складним чином взаємодіють між собою. Слово "синергетика" і означає "спільна дія", підкреслюючи узгодженість функціонування частин, що відбивається в поведінці системи як цілого. Зрозуміло, більш суворе визначення синергетики вимагало б уточнення того, що саме слід було б вважати великим числом частин і які взаємодії підпадають під категорію складних. Проте в наш час строге визначення синергетики вважається передчасним, оскільки цей напрям все ще розвивається [16].

На відміну від традиційних галузей науки синергетику цікавлять загальні закономірності еволюції (розвитку в часі) систем будь-якої природи. Відмовляючись від специфічної природи систем, синергетика знаходить здатність описувати їх еволюцію інтернаціональною мовою, встановлюючи свого роду ізоморфізм двох явищ, що вивчаються специфічними засобами двох різних наук, але мають загальну модель, або, точніше, приводяться до загальної моделі. Виявлення єдності моделі дозволяє синергетиці робити надбання однієї галузі науки доступним розумінню представників зовсім іншої, можливо, дуже далекої від неї галузі науки і переносити результати однієї науки на, здавалося б, сторонній ґрунт [16].

Отже, за задумом свого творця Г. Хакена, синергетика покликана грати роль своєрідної метанауки, що помічає і вивчає загальний характер тих закономірностей і залежностей, які окремі науки вважали "своїми". Тому синергетика виникає не на стикові наук в більш-менш широкій або вузькій пограничній області, а витягає ті системи, що представляють для неї інтерес, з самої серцевини предметної області окремих наук і досліджує ці системи, не апелюючи до їх природи, своїми специфічними засобами, що носять загальний ("інтернаціональний" чи, скоріше, "інтернауковий") характер по відношенню до окремих наук.

На відміну від "стандартного" системного підходу в синергетиці існує інший підхід до відбору інформації про той чи інший процес для аналізу та моделювання. Замість великої кількості чинників (так званих компонент вектора стану), від яких залежить стан системи за звичайного імітаційного, наприклад, кінцево-різницевого, моделювання [17; 18], синергетика розглядає нечисленні параметри порядку, від яких залежать компоненти вектора стану системи і які, у свою чергу, впливають на параметри порядку.

Як вже говорилося, синергетика виходить з того, що в реальності "лінійний характер розвитку процесів" і "рівноважні стани" домінують не завжди. На значно більшу увагу заслуговує урахування складності та непередбачуваності поведінки дисипативних систем в періоди їх нестійкого розвитку – в точках біфуркації. Прояви таких точок досить різноманітні – руйнація держав, зовнішні інтервенції, державні перевороти, масштабні терористичні акти, війни, фінансові та інші кризи, форсовані реформи, патові електоральні ситуації, революції, потужні протестні реакції суспільства. Саме у подібних умовах "малозначущі" причини можуть здійснювати визначальний вплив на траєкторію політичних і міжнародних процесів.

Досвід застосування методів нелінійного моделювання для аналізу міжнародних процесів [див., напр.: 8; 9; 10], що передусім стосуються глобалізації, показав, що розвиток таких складних систем, як держави і країни, а також міждержавні об'єднання, має нелінійний характер і супроводжується різкими трансформаціями, в процесі яких незмінно виникає хаотизація. Очевидно, що сказане відноситься й до країн Північної Африки та Близького Сходу. Глобалізований світ розглядається в синергетичній літературі як найпотужніша із складних динамічних систем. "Багатовекторна нерівноважність", що зараз складається, замінила біполярну динаміку рівноваги часів "холодної війни". Місце єдиного домінуючого конфлікту (Схід – Захід) зайняла безліч локальних вогнищ, які можуть дати поштовх руху до глобальної катастрофи. Як влучно висловився К. Майнцер, "рівновага жаху змінюється жахом нерівноваги" [19]. З огляду на вищезазначене виглядає цілком логічним, що відомий фахівець в області еволюційної теорії Е.Ласло назвав сучасний етап світової історії "століттям біфуркацій"[20].

Важливою якістю синергетичного моделювання, що робить його здатним відповісти на питання відносно сутності ситуації глобальної біфуркації, що відбувається, можна вважати можливість встановлення вірогідності виникнення в тривалому процесі хаотичних режимів, у тому числі й тих, які виникнуть "без скільки-небудь помітних" зовнішніх причин, а просто через нелінійний розвиток процесу [див., напр.: 21]. Власне кажучи, в сучасному науковому доробку вивчення політичних явищ та процесів переважає думка про те, що кожній окремій точці біфуркації та найближчого детермінованого етапу розвитку великої суспільно-політичної одиниці на кшталт держави найкраще відповідає певний параметр

порядку [22, с. 5]. В той же час в науковому середовищі немає єдності як відносно методу найбільш адекватного опису даної біфуркації світу та біфуркацій окремих країн за умов цієї "загальносвітової" біфуркації (звісно в межах синергетики, в якій втім з'явилось багато окремих напрямів), так й відносно визначальних параметрів порядку за поточної ситуації біфуркації. Слід нагадати також, що на думку І. Р. Пригожина, складна соціальна система, якою, без сумніву, є й політичний процес будь-якої країни, є хаотичною періодично [2]. Отже, виходячи з вищезазначеного, можна констатувати, що системи політичних процесів у країнах Північної Африки та Близького Сходу на початку 2011 року наразилися на чергову точку біфуркації.

Найпростішим, та, власне кажучи, єдиним серед існуючих, поясненням ситуації у Північній Африці та на Близькому Сході з синергетичної точки зору було б поєднання цих подій із мальтузіанською пасткою та станом виходу з неї, на якому країну чекає "пастка на виході з мальтузіанської пастки" [23; 24].

В такому випадку параметром порядку виступає темп приросту кількості міської молоді. На думку цитованих вчених, якщо кількість міської молоді збільшується зі швидкістю більше 30 % за п'ятирічку, слід очікувати серйозних внутріполітичних потрясінь, якщо ж темп приросту міської молоді починає перебільшувати 45 % у п'ятирічку, подібні політичні негаразди стають майже непереборними [24, с. 102].

Механізм виникнення таких проблем представляється цитованим авторам наступним чином:

На початку виходу з "мальтузіанської пастки" (сутність цієї пастки, властивої, відмітимо, доіндустріальним суспільствам у тому, що приріст населення періодично випереджає приріст виробництва продуктів харчування) різко зменшується смертність населення, що призводить до стрімкого прискорення темпів приросту населення за умов покращення медичного обслуговування та якості життя в цілому. Це прискорення супроводжується особливо сильним зниженням дитячої смертності, що призводить до різкого зростання кількості молоді в загальній кількості населення. Це явище відоме під назвою так званого"молодіжного бугра" на демографічній піраміді.

Зростання долі тієї частини населення, яка найбільшою мірою схильна до агресії та радикалізму, часто виступає важливим фактором політичної дестабілізації. Якщо додати до цього неможливість

своєчасного забезпечення цього молодого населення достатньою кількістю робочих місць, країна, в якій відбувається подібна демографічна ситуація, стикається з цілою армією молодих безробітних, які є потенційними учасниками будь-яких політичних заворушень. Оскільки зазвичай вихід із мальтузіанської пастки супроводжується (точніше, супроводжувався) стрімким ростом міського населення, до вищезазначеного додається маргіналізація величезних колишніх селянських мас, які вже перестали бути селянами, але стають місцевими жителями "другого ґатунку", що вимушені працювати у найгірших умовах за найнижчу платню (Замітимо в дужках, що звідси випливає проблема появи та руйнуючої політичної діяльності так званої масової людини, вивчена Х. Ортегою-і-Гассетом). Додатковими факторами політичної нестабільності до усіх, зазначених вище, умов можуть виступати військова поразка чи тривала економічна криза [24].

В той же час існують щонайменше два заперечення подібного трактування досліджуваних процесів. По-перше, етап мальтузіанської пастки був пройдений більшістю країн, які зараз потерпають від кризи, у 60 – 70-ті роки XX ст. саме за тим сценарієм, який передбачають А. В. Коротаєв та Ю. В. Зінькіна [24]. По-друге, і це уявляється важливішим, наявний статистичний матеріал не дає підстав стверджувати про наявність підстав для чергової мальтузіанської пастки – сучасні демографічні піраміди країн регіону виглядають достатньо спокійно, а темп приросту міської молоді не досягає навіть низьких 15 – 20 % у п'ятирічку [25].

Слід зазначити, що цитований вище твір А. В. Коротаєва та його учня Ю. В. Зінькіної був опублікований раніше, ніж відбулись заворушення у регіоні Північної Африки на початку 2011 року. Причому ще одна робота Ю. В. Зінькіної була спеціально присвячена застосуванню теоретичних викладок до країн Африки і чи не єдиною країною, що бачилась тоді (наприкінці 2010 року) такою, що може наразитись на "пастку на виході з мальтузіанської пастки" авторам цитованих теоретичних викладок, була Танзанія, яку, на думку Ю. В. Зінькіної, очікувала подібна пастка, й те лише на початку 50-х років XXI століття. Цікаво, що авторові цитованої роботи було досить складно винайти країну, на яку ще чатує подібна пастка, оскільки за визнанням А. В. Коротаєва та кількох його співавторів, більшості людських суспільств вже вдалось вийти з мальтузіанської пастки, а виключення й складають деякі країни Тропічної Африки [26].

У роботі, спеціально присвяченій подіям початку 2011 року в Єгипті, А. В. Коротаєв та Ю. В. Зінькіна суттєво змінили свій підхід [27]. В даній роботі вказані автори фактично відмовились від синергетичного трактування політичного процесу (через дію певного параметру порядку) та перейшли до факторного підходу, теж продуктивного, але багато у чому відмінного від синергетичного. Такий перехід можна вважати вповні очікуваним, оскільки, повторимо, темпи приросту міської молоді в Єгипті в останні п'ятиріччя аж ніяк не вкладалися у запропоновану раніше А. В. Коротаєвим схему. Та й як вони можуть вкладатися у схему мальтузіанської пастки, якщо вона вже була пройдена у минулому столітті? Згідно з цим, факторним підходом, автори звертають увагу на цілий комплекс демографічних факторів, серед яких пригадують й зниження дитячої смертності, й зріст абсолютної кількості молоді та безробітної молоді в тому числі тощо. Водночас наведена вказаними авторами схема виглядає цілком пояснювальною, що немало, але не має перспектив прогностичного плану саме внаслідок відмови від синергетичного підходу. Серед решти факторів, які стали, на думку А. В. Коротаєва та Ю. В. Зінькіної, додатковими діючими силами, слід пригадати наявність та широке розповсюдження Інтернет із соціальними мережами, що надало змогу швидкого об'єднання зусиль незадоволених режимом, та швидкість і безкровність перевороту в Тунісі, що надало певний приклад єгиптянам.

На нашу думку, саме вказані фактори, взяті цитованими авторами у вигляді додаткових та факультативних, й дають певний натяк на те, що саме може розглядатися у вигляді справжнього синергетичного параметру порядку у розвитку політичних процесів сучасних країн. На нашу думку, таким параметром порядку є здатність народів країн до запозичення зразків інших народів. Уявляється правильним, хоча й дещо публіцистичним іменування такої здатності "глобальним конформізмом", що несе в собі риси звичайного особистісного конформізму, проеційовані на цілий народ, точніше, на сукупність громадян певної країни. Йдеться про те, що як й у випадку звичайного особистісного конформізму він зрідка буває "стовідсотковим". Зазвичай особистість характеризується схильністю до меншого чи більшого ступеню наслідування чужих дій, причому чим більш референтною для людини є відповідна група, тим більш очікуваним стає наслідування особистістю дій та думок представників даної групи. Запровадження показника

глобального конформізму спирається також на давно визнане явище глобалізації та надзвичайної щільності значної частки країн світу в інформаційному сенсі.

На нашу думку, найбільш вірогідним претендентом серед кількісних виразників цього параметру порядку має бути співвідношення між кількістю безробітного міського населення в країні, оскільки, як відомо, й країни Північної Африки не стали тут винятком, політичні перевороти здійснюються у містах, а також кількістю осіб, що охоплюються незалежними чи відносно незалежними засобами масової інформації. Для сучасного періоду таким показником має стати кількість користувачів мережі Інтернет та мобільного зв'язку. Справедливості ради слід зазначити, що на фактор безробіття, щоправда, лише молодіжного, звертали увагу й А. В. Коротаєв з Ю. В. Зінькіною. Крім того, у вказаному параметру порядку необхідно врахувати наявність "подразнюючих" позитивних прикладів у країнах, схожих за політичним, соціальним та культурним (у випадку подій 2011 року – релігійним) станом. Власне кажучи, вимога включення цього елементу "позитивного прикладу", тобто прикладу успішного здійснення перетворень схожого режиму, знаходить своє підтвердження, крім подій у Північній Африці та на Близькому Сході, ще в часі оксамитових революцій у країнах колишнього соціалістичного табору та у подіях "кольорових революцій" початку 2000 років.

Зрозуміло, що даний складений параметр порядку не дасть нам змогу з'ясувати первісний зсув політичної ситуації у країнах того чи іншого регіону. Пошук такої першопричини уявляється нам важливою проблемою для подальших досліджень. Також важливим питанням подальших досліджень уявляється параметризація (тобто наповнення конкретними числовим змістом) запропонованого нами параметру порядку розвитку систем політичних процесів.

Таким чином, в певних межах можливе оновлення методичного апарату політичної науки через вдосконалення формалізованих методів аналізу даних і вибіркове використання синергетичних моделей соціально-політичних процесів. Йдеться про застосування методів нелінійної динаміки, теорії хаосу для моделювання складних процесів і виявлення хаосу у виявлених емпіричним шляхом динамічних рядах тих чи інших параметрів порядку.

Отже, застосування до аналізу подій у Північній Африці та на Близькому Сході у 2011 році системно-синергетичного підходу дозволяє визначити дієвий синергетичний параметр порядку,

який і визначає можливість та характер протікання ланцюгової реакції суспільно-політичних заворушень із гаслами зміни існуючих політичних режимів поза залежністю від ступеню успішності та легітимності цих режимів.

Література:

1. Долгожданный крестовый поход Запада : Интервью профессора Дергачева спутниковому телеканалу Реал-Истейт ТВ 24 марта 2011 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dergachev.ru/geop_events/280311.html/
2. Пригожин И. Р. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой : Пер. с англ. / И.Р.Пригожин, И.Стенгерс / Общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова. — М.: Прогресс, 1986.—432 с.
3. Малинецкий Г.Г. Нелинейная динамика и «историческая механика» / Г.Г. Малинецкий // Общественные науки и современность. – 1997. – № 2. – С.103 – 109.
4. Польовий М. А. Синергетичні властивості процесів взаємовпливу держави та суспільства / М. А. Польовий // Модернізація державного управління, державної служби і кадрової політики : збірник доповідей щорічних Рішельєвських академічних читань (Одеса, 15 – 17 вересня 2010 р.) / ред. кол. : Т. В. Мотренко (голов. ред.) [та ін.]. – Одеса : Юридична література, 2010. – С. 207 – 211.
5. Brown T.A. Nonlinear Politics / T.A. Brown // Chaos Theory in the Social Sciences : Foundations and Applications / L.D. Kiel and E. Elliot (eds.). Ann Arbor. – 1996. – P.119-134.;
6. Митина О.В., Петренко В.П. Синергетическая модель динамики политического сознания / О.В. Митина, В.П. Петренко // Синергетика и психология. Тексты. Выпуск 1. Методологические вопросы / Ред. И.Н. Трофимова, В.Г. Буданов. М., 1999.– С. 336 – 339.
7. Шкаренков Л.К. Россия в неустойчивом мире. Московский синергетический форум / Л.К. Шкаренков. – М., 1996.;
8. Bernstein S. God Gave Physics the Easy Problems : Adapting Social Science to an Unpredictable World / S. Bernstein, R.N. Lebow, J.G.Stein, S. Weber // European Journal of International Relations. – 2000. – Vol. 6.
9. Beyerchen A.D. Clausevitz. Nonlinearity, and the Unpredictability of War / A.D. Beyerchen // International Security. – 1992/1993. – Vol. 17.
10. Grossman S. Chaos in the international arms race / S.Grossman, G. Mayer-Kress // Nature. – 1989. – № 337.

11. McBurnett M. Complexity in the Evolution of Public Opinion / M. McBurnett // Chaos Theory in the Social Sciences : Foundations and Applications. – 1997. – P. 165 – 194.
12. Бак П., Чен К. Самоорганизованная критичность / П. Бак, К. Чен // В мире науки. – 1991. – № 3.
13. Польовий М. А. Системні характеристики політичного процесу / М. А. Польовий // Актуальні проблеми політики. Одеса: Фенікс, 2010. – Вип. 40. – С. 593 – 601.
14. Польовий М. А. Сутність політичного процесу з точки зору параметричної загальної теорії систем / М. А. Польовий // Актуальні проблеми політики. Одеса: Фенікс, 2011. – Вип. 41. – С. 27 – 38.
15. Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии / Г. Хакен. – М.: ИКИ, 2003.
16. Данилов Ю.А. Роль и место синергетики в современной науке [Електронний ресурс] / Ю.А. Данилов. – Режим доступу: http://www.synergetic.ru/science/rol-i-mesto-sinergetiki-v-sovremennoy-nauke.html.
17. Павловский Ю. Н. Имитационное моделирование / Ю. Н. Павловский, Н. В. Белотелов, Ю. И. Бродский. – 2-е изд., стер. – М. : Издательский центр "Академия", 2008 – 240 с.
18. Польовий М.А. Досвід побудови імітаційних моделей розвитку історико-теоретичного пізнання // Методичний вісник історичного факультету. - Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2006. - С. 5-16.
19. Майнцер К. Сложность бросает нам вызов в XXI веке: Динамика и самоорганизация в век глобализации [Електронний ресурс] / К. Майнцер. – Режим доступу: http://spkurdyumov.narod.ru/Mayntser5.html.
20. Ласло Э. Век бифуркации. Постижение меняющегося мира / Э. Ласло // Путь. – 1995. – № 7.
21. Андреев А.Ю. Методы синергетики в изучении динамики курсов акций на Петербургской бирже в 1900-х гг. / А.Ю. Андреев, Л.И. Бородкин, А.В. Коновалова, М.И. Левандовский // Круг идей: Историческая информатика в информационном обществе. М., 2001. С. 121-167.
22. Халтурина Д.А. Системный мониторинг: Глобальное и региональное развитие / Д. А. Халтурина, А. В. Коротаев. – М.: УРСС, 2010. – 296 с.
23. Goldstone J. Population and Security: How Demographic Change Can Lead to Violent Conflict / J. Goldstone // Journal of International Affairs. – 2002. – № 56/1. – P. 11 – 12.

24. Коротаев А. В. Прогнозирование социополитических рисков: ловушка на выходе из мальтузианской ловушки / А.В. Коротаев, Ю.В. Зинькина // Информационный бюллетень Ассоциации "История и компьютер" : Материалы XII конференции АИК. – 2010. – № 36 (Октябрь). – С. 101 – 102.
25. U.S. Census Bureau, Population Division [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.census.gov/ipc/www.
26. Гринин Л. Е., Малков С. Ю., Гусев В. А., Коротаев А. В. Некоторые возможные направления развития теории социально-демографических циклов и математические модели выхода из мальтузианской ловушки // История и Математика: процессы и модели / Ред. С. Ю. Малков, Л. Е. Гринин, А. В. Коротаев. М.: Либроком/URSS, 2009. С. 134—210.
27. Коротаев А. В. Египетская революция 2011 г.: структурно-демографический анализ / А. В. Коротаев, Ю. В. Зинькина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.politstudies.ru/extratext/text/issue2011A.htm.

Кормич А. І., НУ "ОЮА"

СУЧАСНІ ДЕРЖАВОТВОРЧІ ТЕОРІЇ В УКРАЇНІ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА НАПРЯМКИ

В статье анализируются современные украинские теории государственного строительства. Рассмотрено формирование концептуальных подходов в трудах представителей различных отраслей юридической науки.

The article provides the analyses of the modern Ukrainian theories of state building. The formations of the conceptual approaches in the works of the representatives of different brunches of legal science are also reviewed.

Одне з центральних місць в юридичній науці займають дослідження, спрямовані на створення концепцій держави і права, які б могли пояснити генезис цих феноменів, їх сутність; визначити шляхи та способи їх подальшого розвитку для найбільш ефективного виконання своїх функцій та задоволення відповідних потреб окремих індивідів, соціальних груп, націй, народів і всього людства.

Динаміка формування таких теорій віддзеркалює процес пізнання людиною навколишнього світу, зміни цивілізаційних епох, трансформації в економічній та соціальній структурі суспільств, регіональні особливості суспільного розвитку.

Аналіз здобутків і прорахунків теоретичних концепцій та практики державотворення і правотворення дає можливість оцінити позитивні якості сучасних держави і права, зрозуміти корені та тенденції тих або інших явищ у сучасному державному і правовому житті, простежити взаємовплив та взаємозв'язки відповідних ідей та поглядів у часі і просторі.

Пошук оптимальних форм організації державно-правового буття не зупиняється. Він продовжується на сучасному етапі розвитку юридичної науки. Актуальність цих проблем, які мають як суто теоретичний, так і прикладний вимір, надзвичайно велика. Окремі питання щодо цього в загальному вигляді підіймались в роботах з теорії держави та історії вчень про державу [1 – 6]. Однак багатоплановість теми потребує її подальшого аналізу.

Тому в даній статті і ставиться завдання окреслити загальні тенденції та визначити основні напрямки теоретичного обґрунтування та практичної реалізації сучасних державотворчих концепцій, що характеризують розвиток України на новітньому етапі її незалежного існування.

Таким чином, через дослідження вчень про державу і право ми вчимося враховувати та поважати досвід попередників і намагатися залишити нащадкам удосконалені інститути державної влади, ефективну правову систему, що будуть в найбільш оптимальний спосіб виконувати покладені на них функції та відповідати потребам людини і суспільства.

Дослідження сучасних підходів до державотворення дає нам змогу пов'язати історичну традицію із сучасністю; зробити прогноз та змоделювати перспективу реалізації політико-правових концепцій; установити зв'язок між історичними політико-правовими концепціями та сучасним розвитком юридичної науки і практики.

Зміст сучасного етапу формування державотворчих та правотворчих концепцій України відповідав потребам трансформації української держави до правової, соціальної, демократичної, а українського суспільства – до громадянського. Нові концепції та теорії перевірялися часом у процесі реалізації судової, правової, політичної реформ, у ході виборів 1994, 1998, 2002, 2006 рр. та позачергових 2007 р. до Верховної Ради України, виборів Президента України 2004 та 2010 рр.

Реалізацією новітніх правових підходів стало прийняття Конституції України 1996 р., а також перебіг конституційного процесу, пов'язаний із змінами до Конституції, внесеними у 2004 р.,

розробкою протягом 2007 р. проектів нової редакції Основного Закону різними політичними силами, представленими в українському соціумі та змінами до Конституції, внесеними протягом 2010 – 2011 рр.

Основними напрямками формування правових поглядів щодо розвитку держави і права в незалежній Україні слід вважати становлення загальної теорії держави і права, що базується на принципово нових методологічних підходах і принципах епохи постмодернізму. На таких засадах вибудовується розуміння системи права, сформульоване в працях П. М. Рабіновича, О. Л. Копиленка, Ю. М. Оборотова, О. Ф. Скакун, М. В. Цвіка та багатьох інших правників, що представляють різні школи права, – Київську, Харківську, Одеську, Львівську та ін. Домінуючим концептуальним ядром у цих підходах стали проблеми прав людини як пріоритету будь-якої моделі розвитку і держави, і права. Права людини розглядаються як основа правової системи в цілому, а забезпечення їх дотримання як головне завдання держави. В цьому аспекті болючою проблемою є створення ефективних механізмів забезпечення та реалізації прав людини, пошук шляхів переходу від декларацій до їх практичного втілення. Розв'язання цієї проблеми вбачається одним з основних завдань української правової науки і практики.

Тісно пов'язаний з даним напрямком новітньої української правової думки процес формування теорій, що стосуються проблем сучасного конституціоналізму та конституційного процесу. Підвалини, закладені провідними фахівцями, такими як М. І. Козюбра, М. П. Орзіх, О. В. Скрипнюк, В. Ф. Погорілко, Ю. С. Шемшученко та багатьма іншими, акцентували увагу на двох складових – правова держава та громадянське суспільство. В центр виведено механізм взаємодії та взаємозв'язків інститутів держави та інститутів громадянського суспільства. Особливий наголос робиться на змістові демократичної, правової, соціальної держави як пріоритетного напрямку державотворення на сучасному етапі. Аналізуються також новітні правові та політичні технології, що забезпечують незворотність суспільного прогресу та підвищують ефективність трансформаційних процесів сучасної української держави.

Окремо слід відзначити широку дискусію, що розгорнулася в політичній і правовій площині щодо пошуку оптимальної форми правління в Українській державі. Цю дискусію було розпочато в середині 90-х років XX ст. під час розробки та прийняття

нової Конституції України, і в той час більшість схилялася саме до президентської республіки. Але за останні десять років конституційна теорія та практика поступово еволюціонували до парламентсько-президентської республіки, що було реалізовано під час конституційної реформи 2004 р. Разом з тим події у державному, правовому та політичному житті України засвідчили недосконаліть такої моделі, в яку було закладено багато суперечностей та неузгодженостей між повноваженнями окремих гілок влади. Таким чином, перед українською наукою конституційного права постало завдання пошуку та обґрунтування шляхів подальшого вдосконалення конституційної моделі розподілу влади. При цьому можна було виділити два основні підходи. За одного з них обстоювалася необхідність продовження взятого у 2004 р. курсу, логічним завершенням якого став би перехід до парламентської республіки. В рамках же іншого підходу, з огляду на певний негативний досвід існування парламентсько-президентської моделі, і передусім її нестабільність, вважалося за доцільне повернення до президентської республіки.

Зміни до Конституції, внесені Верховною Радою у 2010 – 2011 роках, переорієнтовано на запровадження президентсько-парламентської моделі, яка певним чином за збільшеним обсягом повноважень Президента в перспективі може перетворитись і в суто президентську модель.

Обґрунтуванням є більша оперативність прийняття рішень, ефективність їх реалізації та контролю за виконанням.

Більшої конкретики набувають правові теорії, які стосуються безпосередньо окремих галузей та напрямків реформування української держави та її правової системи на сучасному етапі. Зокрема, найбільш яскравими прикладами є запроваджені в України Адміністративна реформа та Судова реформа, в рамках яких відбулися значні зміни в організації систем виконавчої та судової влади. Одною з ключових проблем у цьому аспекті є необхідність пошуку шляхів подолання такого негативного явища, як корупція та створення механізмів, які б забезпечили пріоритет прав людини та інтересів суспільства в діяльності органів публічної влади.

Розробка антикорупційного законодавства – це одне з найскладніших завдань, що стоять перед Верховною Радою. Сформульовані в попередній період три антикорупційні за спрямованістю закони, що мали нарешті вступити в силу, були скасовані рішенням народних депутатів, як недосконалі. Новий проект закону,

запропонований Президентом, ще у стадії обговорення і критичного аналізу. Хоч його якнайшвидше прийняття є нагальною потребою, враховуючи високий рівень корупції в різних сферах суспільного життя, передусім у сфері публічної влади.

Ціла низка проблем щодо реформування окремих галузей національного законодавства знаходить відображення в роботах фахівців із адміністративного, кримінального, цивільного права. Це, зокрема, праці С. В. Ківалова з питань судової реформи, змін судоустрою, орієнтації судової системи на ефективний захист прав людини та подолання корупції. Це роботи з проблем адміністративної реформи, вдосконалення управлінської діяльності В. Б. Авер'янова, О. М. Бандурка, І. П. Голосніченка, Є. В. Додіна та інших фахівців. Необхідність змін цивільного, кримінального законодавства у відповідності із суспільними реформами обґрунтовані у працях таких фахівців-правознавців, як І. А. Безклубий, В. М. Коссак, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, Є. О. Харитонов та багато інших провідних спеціалістів в цих галузях права.

Можна також відзначити напрямки розвитку української правової науки, пов'язані з інтеграцією України до глобальних світових та європейських процесів. Це включає формування та розвиток поглядів на місце нашої держави в умовах глобалізації та інформатизації, реалізації програмних документів щодо розбудови інформаційного суспільства, участі України в багатосторонній торговельній системі, створеній в рамках Світової організації торгівлі; вирішення завдань щодо інтеграції України до Європейського Союзу та адаптації національного законодавства до вимог останнього та ін. Ця проблематика широко представлена у працях фахівців з міжнародного права, інформаційного права тощо. Проблеми і перспективи інтеграційних і глобалізаційних процесів і необхідності адаптації національного законодавства до міжнародно-правових норм та стандартів аналізуються в роботах І. В. Арістової, О. К. Вишнякова, І. А. Грицяка, Б. А. Кормича, В. К. Мамутова, В. Ф. Опришко, В. А. Селіванова та багатьох інших науковців.

Вищезазначені наукові розробки та розвідки значною мірою впливають на правотворчий та правозастосовчий процеси в України, вдосконалюючи та змінюючи принципові підходи до бачення сутності і ролі держави в умовах сьогодення, а також впливаючи на оцінку місця і значення права, формування його пріоритету в сучасному суспільному житті.

Фундаментальні праці багатьох українських правників, фахівців з різних галузей права, допомагають осмисленню проблем сучасної демократії, гарантій природних та позитивних прав людини, динаміки ціннісних орієнтацій суспільства, формування сучасної правової та політичної свідомості і культури та інших важливих теоретико-методологічних та прикладних проблем перспектив розвитку держави і права на нинішньому цивілізаційному етапі.

Нові концептуальні розробки утверджуються на ґрунті відродження національних традицій, поєднаних із запозиченням зарубіжного досвіду. Але головним при цьому має бути відсутність як зайвої ідеалізації, так і недооцінки політико-правових реалій, їх впливів і наслідків для правотворчого та державотворчого процесу в Україні.

Подібні підходи цілком вписуються в світові тенденції розвитку вчень про державу і право, відповідаючи на виклики глобального Світу і водночас зберігаючи самоідентичність в умовах діалогу цивілізацій і культур.

Динамізм же сучасної правової думки України цілком обумовлений практикою реформ, що охоплюють різні сфери життєдіяльності суспільства і визначають потреби концептуального їх забезпечення. Правові теорії в такий спосіб набувають прикладного характеру, що значно підвищує їх соціальну цінність.

Література:

1. Андрусяк Т. Г. Історія політичних і правових вчень / Т. Г. Андрусяк. – Львів: ЛНУ, 2001. – 280 с.
2. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право / А. І. Кормич. – Одеса: Юридична література, 2003. – 336 с.
3. Оборотов Ю. Н. Современное государство: основы теории / Ю. Н. Оборотов. – Одесса, Астропринт, 1998. – 132 с.
4. Рабинович П. М. Основы общей теории права и государства / П. М. Рабинович. – Х.: Консум, 2005. – 318 с.
5. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики / О. В. Скрипнюк. – К., 2002. – 399 с.
6. Шульженко Ф. П. Історія вчень про державу і право / Ф. П. Шульженко, М. Ю. Наум. – К.: Юрінком-Інтер, 1997. – 191 с.

Алікова О. М., НУ "ОЮА"

СВОБОДА ЯК ГОЛОВНИЙ ЕЛЕМЕНТ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В статье рассматривается институт свободы, в аспекте формирования определенного типа общества, в частности, речь идет о формировании гражданского общества. В статье представлены основные подходы и концепции к пониманию данного социально-политического института и определяются исходные моменты для возникновения и формирования в обществе осознания степени свободы и ответственности.

Institute of freedom in aspect of certain type of society forming is examined in article, in particular, the question is about forming of civil society. In the article the basic approaches and conceptions to understanding of this socio-political institute are presented and outgoing moments for an origin and forming in society of realization of freedom degree and responsibility are determined.

Свобода є найважливішим елементом як суспільного добробуту, так і політичної могутності, тому, що через вирішення проблем особистості, суспільства реалізуються загальнонаціональні завдання. Однак практика сучасного державного будівництва свідчить про те, що для більшості громадян свобода не тільки не є цінністю, але вони й не вміють нею розпорядитися, внаслідок чого повсюдно спостерігається засилля бюрократичного апарату, що перешкоджає проведенню демократичних реформ. Надмірний розвиток адміністративної системи неминуче загрожує існуванню свободи, тому що адміністративні установи займають або намагаються зайняти позицію монополій у своїй галузі, що є перешкодою будь-якій спробі приватної ініціативи. Україна ж сьогодні знаходиться на шляху створення "вільного суспільства вільних людей", тобто суспільства, яке ставить у центр своєї уваги людину, її інтереси і проблеми. Цей прорив у вільне суспільство Україні дається з великими труднощами.

Свобода дуже небезпечний феномен для влади – вільна людина незручна, вона занадто самостійна, в неї багато потреб, з нею доводиться погоджувати свої дії або, навпаки, виправдовуватися за непродумані рішення. Свободи домагаються активні люди, вона не дається людині державою просто так, як подарунок, її потрібно завоювати. За свободу боролися і вмирали в усі віки людського

існування. Свобода існує тільки в суспільстві, в якому стверджується терпимість, де люди, як пише Р. Дарендорф відносяться з повагою один до одного і, що ще важливіше, здатні на самостійні вчинки [2, с. 16].

Спочатку свобода означала визволення від рабської праці, потім – позбавлення від кріпосної залежності. В кінці XVII – початку XVIII століття вона означала визволення від деспотичного династичного правління, в XIX столітті – звільнення промисловців від успадкованих з минулого правових звичаїв, що стримують розвиток нових продуктивних сил. Сьогодні вона означає звільнення від матеріальної незабезпеченості і від примусу, що заважають більшості долучатися до наявних величезних культурних ресурсів.

У Стародавній Греції і в Стародавньому Римі свобода була представлена у праві громадян активно брати участь в управлінні державою. Свобода полягала в покорі законам: громадянин цілком належав державі і володів тими правами, які визнавав за ним закон. Але були філософські течії циніків і стоїків, які обґрунтовували необхідність повної свободи особистості від держави з метою самовдосконалення і самозадоволення.

З появою християнства особливої гостроти набула проблема духовної свободи суверенної особистості. Ірраціональний, але в той же час свідомий акт набуття християнської чесноти стало новим аспектом свободи.

В епоху Середньовіччя проблема свободи трактувалася виключно в теологічному плані. У той же час світські громадянські свободи почали потроху відроджуватися у вигляді завойованих різними соціальними групами привілеїв.

Вивільнення суспільства з-під контролю і диктату церкви сталося в епоху Реформації і ранніх буржуазних революцій. Відбулася секуляризація суспільної свідомості, що виразилася в обґрунтуванні природної свободи людини, і полягала в тому, що вона вільна від будь-якої влади, яка стоїть вище її і не підкоряється волі іншої людини, а керується тільки законами природи.

Ж.-Ж. Руссо поєднує ідею волі з народним суверенітетом. Кожен індивід передає свої права і свободи на користь цілого і сам перетворюється на частину цього цілого, яке втілює спільну волю всіх громадян держави. За суспільним договором він втрачає свою природну свободу, а набуває свободу громадянську, обмежену спільною волею. Ж.-Ж. Руссо особливо виділяє моральну свободу, яка робить людину дійсно вільною, тому, що здійснювати щось

під впливом свого бажання є рабство, а підкорятися закону, який ти сам для себе встановив, є свобода. Загальна воля – це складний конгломерат, утворений з агрегування інтересів різних індивідів і соціальних груп, які добровільно відмовляються від своїх вузьких егоїстичних цілей заради загальної волі [3, с. 46].

Г. Спенсер уточнює положення Руссо і пише, що члени асоціації зобов'язуються особисто підкорятися волі більшості у всіх справах, що стосуються виконання цілей, заради яких вони вступили до спільноти. В якості цілей, що сприяють об'єднанню людей, передбачається, перш за все, захист власності і створення умов, необхідних для їх безпечного проживання [4, с. 45].

Зі свободою пов'язується не тільки можливість громадянина брати участь у державних справах, але і особисте благополуччя індивіда. Б. Констан пов'язує благополуччя з освітою і вважає, що народ тяжіє до свободи, оскільки він настільки освічений, що саме в ній бачить гарантії добробуту [5, с. 56]. Прагнення до свободи в західних країнах виразилося в принципах економічного лібералізму, політичної демократії, відділення церкви від держави і індивідуалізму в особистому житті. Головним джерелом суспільного добробуту і основною умовою соціального прогресу діяльність індивідів, максимально звільнених від політичних обмежень, причому чим більше простору отримує індивід для розвитку своїх здібностей, тим швидше буде рухатися вперед суспільство в цілому. Кожному індивіду властиве прагнення до покращення власного матеріального становища, яке реалізується ним через працю, спрямовану на задоволення природних потреб. Громадський же добробут досягається завдяки тому, що, взяті в сукупності зусилля окремих індивідів призводять до збільшення товарів і послуг, що надаються в розпорядження всіх людей і суспільства в цілому.

Ф. Люшер вважає, що свобода особи це є право індивіда вести належний йому спосіб життя, тобто обирати в житті те, що йому представляється найбільш відповідним. Свобода особи включає право безперешкодного пересування і право на приватне життя, яке включає право на сімейне життя і право розпоряджатися своїми коштами [11, с. 87].

Позиції і звички вільних людей формуються лише поступово. Свобода не для кожної особи є щонайпершою потребою. Патерналістське відношення до держави, очікування від влади благ, низька особиста ініціатива – це все є характерним для людини, яка формувалася століттями і стала слідством громадського

характеру життя і виробництва. Свобода ставала другорядною в ієрархії життєвих потреб, внаслідок чого стала можливою тиранія з боку влади.

Цінність свободи різко знижується, якщо немає умов для того, щоб нею скористатися. Тому загроза свободі виходить від самого народу. Е. Фромм говорить, що в Німеччині за часів фашизму мільйони людей відмовилися від своєї свободи з таким же запалом, з яким їх батьки боролися за неї; що вони не прагнули до свободи, а шукали спосіб від неї позбавитися; що інші мільйони були при цьому байдужі і не вважали, що за свободу варто боротися і вмирати. Це явище він назвав "втечею від свободи", суть якого полягає в тому, що ломка традиційних структур, різке збільшення темпів горизонтальної і вертикальної мобільності, "атомізація" суспільства позбавляє людей звичної системи орієнтирів, що вносить невизначеність в поведінку індивіда. На людину лягає відповідальність за рішення щодо її власної долі. У результаті самотня, розгублена, дезорієнтована людина виявляється не в змозі виносити тягар свободи, і вона намагається знайти стабільність і відчуття впевненості в собі, жертвуючи свободою в обмін на відчуття визначеності, що виникає в жорсткій авторитарній або тоталітарній системі, перекладаючи всю повноту відповідальності за ухвалення рішень на режим або лідера [8, с. 53].

Р. Дарендорф назвав громадянське суспільство "життєвим середовищем свободи". Це суспільство, в якому є вільні асоціації громадян, що діють автономно від державної влади і пов'язані з нею тільки законом. Причому таких добровільних об'єднань повинно бути багато, щоб правам індивідів або меншин не загрожували ніякі комбінації, що утворюються всередині більшості [2, с. 29].

Але для того, щоб суспільство дійсно було вільним цих умов ще не достатньо. Необхідна певна громадська свідомість, яка визначає здатність людей, об'єднаних в дане співтовариство, вирішувати свої проблеми ненасильницьким шляхом, бути толерантними один до одного, ініціативними і не чекати, коли держава щось зробить для суспільства, а робити самим або, у разі неможливості, добиватися від влади ухвалення відповідних рішень. Активна позиція людини є перешкодою на шляху узурпації влади державою, яка завжди прагне до збільшення об'єму своїх повноважень і насилу розлучається з владою. Але формування громадянського суспільства це тривалий процес, тому що громадянське суспільство є втіленням таких цінностей, як довіра, співпраця, терпимість,

в якій громадяни поводяться по відношенню один до одного цивілізовано. Це суспільство, яке забезпечує своїм членам відчуття приналежності і конституційної захищеності. Саме в конституції закріплюються основні положення, пов'язані з громадськими та політичними свободами. Але, самі по собі конституційні положення не гарантують їх реалізації.

Головне гасло перших ліберальних революцій – "свобода і рівність" – взаємозв'язане та суперечливе. З одного боку, воно надає громадянам рівність в реалізації свободи, з іншого боку, обмежує можливості сильних, тобто свободу, на користь слабкіших, зрівнюючи їх. Для того, щоб суспільство претендувало на назву цивілізованого, ці дві тенденції вимушені уживатися разом. Між свободою і рівністю існує не гармонія, а антагонізм, у зв'язку з чим неможливим є їх гармонійне поєднання. Свобода пов'язана з якісним змістом життя. Рівність же проти будь-якої якісної відмінності і якісного змісту життя. Бідна людина не може бути вільною. Вона є обмеженою у виборі засобів для існування, відчуває себе невпевненою в рішенні питань як особистого, так і професійного характеру.

Дж. Мілль розумів проблему свободи як визначення меж втручання держави і суспільства в особисте життя індивіда [6, с. 39]. Такі умови може створити держава, найважливішою функцією якої, на думку Л. Гобхауса, є забезпечення умов, при яких його громадяни здатні добитися своїми власними зусиллями всього, необхідного для досягнення ними повної громадянської ефективності [1, с. 120]. Як вважає Дж. Ролз застосування політичної влади вважається обґрунтованим тільки відповідно до конституції, схваленої вільними і рівними громадянами у світлі принципів і ідеалів, прийнятних для їх загальнолюдського розуміння [7, 128].

Л. Гобхаус вважав, що свобода як благо є не така свобода, яка одержана за рахунок інших, але така, якою можуть володіти всі разом, і мірилом такої свободи є повнота обмеження всіх в можливості спричинення збитку один одному за допомогою закону, звичаю або власного відчуття [1, с. 126].

Визнання всіма загальних принципів, як засобів створення порядку в суспільних справах, необхідно тому, що людина не може володіти всією повнотою знань і оцінкою всіх обставин. Єдиний спосіб надати індивіду свободу – це загальні правила, що визначають ту сферу, де рішення належить йому самому. Міркуючи про втручання держави в справи індивіда Ф. Хайєк стверджує, що не може бути

свободи, якщо управління не обмежене конкретними видами дій, в той же час воно має право використовувати для досягнення певної мети свою владу будь-яким законним способом [10, с. 79].

В демократичній державі видання законів є прерогативою парламенту – представницького органу влади. У даному контексті Г. Спенсер попереджає про можливі "гріхи законодавців", що полягають в несумлінності представників народу, що не вникають глибоко в суспільні проблеми і тому приймають закони, які можуть принести "шкоду", а обмежувальні акти не можуть бути виправдані тим, що виходять від сформованого народом інституту. Практика законотворчої діяльності сучасного українського парламенту є свідоцтвом актуальності даного твердження. Критерієм ефективності ж виконавчої влади, на його думку є свобода, якою користується громадянин, і яка повинна вимірюватися не суттю урядового механізму, а меншою кількістю накладених на нього обмежень.

На думку Ю. Хабермаса, свобода індивіда виявляється пов'язаною з свободою всіх інших не тільки негативно, через взаємні обмеження, але і через усвідомлення кожним індивідом своєї участі в процесі законотворчості. В спільноті вільних і рівних всі повинні мати можливість розуміти себе як авторів тих законів. Такий підхід припускає активну участь громадян в політичному процесі, їх переконаність в тому, що кожна людина буде почута владою і за допомогою компромісів може бути вироблено взаємоприйнятне рішення [9, с. 245].

Зворотною стороною свободи є деспотія. Той народ, який не цінує переваги свободи, готовий проміняти її на безтурботне життя, очікування подачок з боку влади, не проявляє рішучості у відстоюванні своїх інтересів, стає власністю держави. Такий народ не усвідомлює, що стає об'єктом деспотії, що дозволило І. Берліну визначити, що тріумф деспотизму наступає тоді, коли раби говорять, що вони вільні. Така ситуація нагадує соціалістичну дійсність, коли більшість радянських людей щиро вірили в те, що є вільними, не усвідомлюючи масштабів тиранії над собою. Все, що знищує індивідуальність, є деспотією, яку б форму вона не приймала.

Дійсна свобода є не тільки свобода "від", що характеризується відсутністю утиску. Це свобода "для" – свобода бути незалежним, що виникає з бажання бути господарем самому собі і мати можливість створювати таку державу, яка піклується про своїх громадян, а громадяни могли б відповідати взаємністю і це дозволило б спрямувати політичний процес в творче русло.

Представляється очевидним, що розвиток сучасної держави неможливий без вільного громадянина, що розумно поєднує в собі і в житті свободу і відповідальність. В той же час є актуальним твердження, що найбільшою загрозою свободі є інертний народ.

Активна творча особа є необхідною умовою політичного розвитку України, особа, для якої прагнення до свободи, до саморозкріпачення супроводжуватиметься підвищенням ефективності і відповідальності політичної влади, що дозволить створити державу, здатну надати людям свободу для розвитку своїх здібностей і потенційних можливостей.

Таким чином, можна сказати, що еволюція свободи історично відбувалася у напрямі зростання індивідуальної потреби в розширенні прав і свобод особи, подоланні патерналістських настроїв, особливо характерних для сучасного суспільства. Перешкодою для розвитку потреб в свободі є невпевненість в завтрашньому дні, пов'язана з перетвореннями в суспільстві, готовність перекласти відповідальність на державу, що приводило до деспотії з боку влади і різкому обмеженню свободи особи.

Тобто, прагнення до свободи припускає наявність громадської свідомості у значній частини суспільства, яке формується з урахуванням традиційних особливостей соціуму. У СРСР десятиліття такої потреби не було, що стало причиною тривалого авторитарного правління. Сучасний політичний розвиток неможливий без розкріпаченої особи, відповідальної за свої дії і здатної контролювати владу. Свобода сприяє розвитку особи, формуванню громадянськості, а громадянин підвищує потенційні можливості політичної влади своєю активною участю в політичному житті.

Література:

1. Гобхаус Л. Либерализм: Пер. с англ. // О свободе. Антология мировой либеральной мысли (Iполовина XX века) – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 696 с. – С. 83-182.
2. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. – М., 2002.
3. Дворцов А. Т. Жан Жак Руссо. – М.: Наука, 1980. – 112 с.
4. Кон И. С. Социологическая концепция Герберта Спенсера // История буржуазной социологии XIX – начала XX века / Под ред. И. С. Кона. Утверждено к печати Институтом социологических исследований АН СССР. – М.: Наука, 1979. – С. 40-52.

5. Констан Б. Принципыполитики // Классический французский либерализм: Сборник / Пер. с фр. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2000. – 592 с. – С. 23-262.
6. Милль Дж. О свободе / Пер. с англ. А. Фридмана // Наука и жизнь. – 1993. № 11. С. 10 – 15; № 12. С. 21 – 26.
7. Ролз Дж. Идеи блага и приоритет права // Современный либерализм: Джон Ролз, Рональд Дворкин, Исайя Берлин, Уилл Кимлика, Майкл Дж. Сэндел, Джереми Уолдрон, Чарльз Тейлор / Пер. с англ. Л. Б. Макеевой. – М.: Прогресс-Традиция: Дом интеллектуальной книги, 1998.
8. Фромм Э. Бегство от свободы. Пер. с англ. А. Лактионова. – М.: АСТ: АСТ Москва, 2009. – 288 с.
9. Хабермас Ю. Политические работы. – М.: Праксис, 2005. – 368 с. – ("Новая наука политики")
10. Хайек Ф. А. фон, Дорога к рабству: Пер. с англ. / Предисл. Н. Я. Петракова. – М.: "Экономика", 1992. – 176 с.
11. Max Lüscher: Das Harmoniegesetz in uns, Ullstein, Berlin 2003.

Береза А. В., Інститут держави і права ім. В. М. Корецького

ФЕНОМЕН ІНФОРМАЦІЇ У СУСПІЛЬСТВІ ТА ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ

Рассмотрена эволюция подходов к определению термина "информация"; определены новые направления деятельности государства в условиях информационной эпохи: содействие формированию информационного общества и внедрение электронного правительства.

The evolution of approaches to definition of information is considered. The new tasks for the state in the context of the information age, such as the promotion of information society and the implementation of e-government, are defined.

На сучасному етапі розвитку людства важливе значення для ефективного функціонування як держави, так і громадянського суспільства загалом має чітке розуміння можливостей, поява яких зумовлена кількісними і якісними змінами такого феномену як інформація, та вміння скористатися ними чи то шляхом формування інформаційного суспільства, чи запровадження електронного уряду.

На сьогодні усталеного й вичерпного тлумачення терміну "інформація" не існує. Його визначення неодноразово змінювалося, а його межі то розширювалися, то звужувалися. Спершу під цим словом розуміли "уявлення", "поняття", потім "відомість", "передачу повідомлень". Перші кроки в теорії інформації були зроблені ще в першій половині XX ст.: у 1928 році Р. Хартлі вперше дав кількісне визначення інформації, а в 1948 році вийшла відома книга К. Шеннона "Математична теорія зв'язку", де інформації дається уже статистичне визначення. Запропонована ним формула визначення інформації лягла в основу кібернетичного підходу. Згідно цієї формули, інформацією вважаються лише ті повідомлення, які зменшують невизначеність у отримувача інформації. Відповідно, інформація вимірюється різницею системи до і після отримання інформації. Якщо цільові критерії системи-приймача інформації позначити "Б", події у системі-передавачі позначити "А", а ентропію – "Е", то ентропією системи буде різниця Е (Б) – Е (Б/А). Іншими словами, вимірювання ентропії системи має цінність, оскільки дає змогу оцінити вплив події А на подію Б через показник кількості інформації. Значить, інформація виступає як міра відношення, взаємозв'язки між системами, явищами, процесами, а не як показник стану систем [1, с. 48]. Однак запропонований ним підхід описує лише знакову структуру інформації, не торкаючись її змісту.

Пізніше "батько штучного інтелекту" Н. Вінер запропонував "інформаційне бачення" кібернетики як науки про управління в живих організмах та технічних системах. Під інформацією почали розуміти вже не будь-які відомості, а лише ті, які є новими та корисними для прийняття такого рішення, що забезпечить досягнення мети управління. Всі інші дані та відомості інформацією не вважаються.

З точки зору філософського підходу, помітна тенденція щодо універсалізації поняття "інформації" аж до надання їй властивостей "універсальної субстанції" [2, с. 23]. Загалом, можна виділити шість основних підходів до тлумачення поняття "інформація":

1) "нігілістична" теорія заперечує існування інформації як такої. Вона сприймається як умовне позначення чогось, що не може бути сприйняте органами чуття або зафіксовано науковою літературою;

2) концепція "інобуття" інформації заснована на припущенні, що інформація існує, але не в нашому фізичному світі, де ми

можемо лише спостерігати її окремі прояви. Така концепція досить логічно пояснює так звані пара нормальні явища людської психіки, але іде врозріз із загальноприйнятою науковою картиною світу;

3) теорія про існування "чистої" інформації без якої-небудь специфічної форми її подання, що найбільш близько для теологічної картини світу;

4) інформація як один з "сутнісних проявів матерії", який в принципі може бути предметом наукового дослідження поряд з іншими матеріальними об'єктами;

5) концепція про "первинність" інформації у порівнянні з "вторинною" матерією, при цьому фактично весь світ складається з однієї інформації у різних її проявах.

6) "суб'єктивістське" уявлення про інформацію, що допускає її існування лише як суб'єктивну реальність, винятково в уявленні суб'єкта, що мислить.

Спільним недоліком спроб надати інформації "філософського сенсу" є перенос на інформацію ознак і якостей, які раніше приписувалися матерії, духовним процесам тощо, тобто тому чи іншому началу, яке приймалося за точку відліку при побудові метафізичних концепцій. Ще одним недоліком є спроби "тестування" інформації на предмет її відповідності класичному понятійному інструментарію, який включає дихотомію суб'єкта і об'єкта, матерії і Духа, трансценденції та іманентності, тощо.

Ідея про універсальну застосовність теорії інформації привернула увагу не лише філософів, але й представників біології, соціології, економіки та інших наук. У книзі "Стан постмодерну" у 1979 р. Ф. Ліотар пов'язав прихід епохи "постмодерну" із зміною статусу знання: технології перетворюють знання в інформацію. Відбувається процес екстериорізації знання щодо суб'єкта, його переклад на мову машин, якій доступні лише кількісні зміни, результатом якого є перетворення знання на товар. "Так само, як національні держави боролися за освоєння територій, а потім за володіння сировинними ресурсами і дешевою робочою силою та їх експлуатацію, … вони будуть боротися у майбутньому за освоєння інформації" [3, с. 20].

М. Маклюен в якості причини культурної трансформації вказував на технологію, яка є проводженням нашого "я", обумовлює як світогляд окремої людини, так і тип соціальної взаємодії. Він виділяв три основних етапи розвитку людської цивілізації: 1) первісна дописьменна культура з усними формами зв'язку та передачі

інформації, заснована на принципах колективного способу життя, сприйняття і розуміння оточуючого світу; 2) писемно-друкарська культура ("галактика Гутенберга"), яка замінила природність і колективізм індивідуалізмом, деколективізацією і детрайбалізацією; 3) сучасний етап – "глобальне село", для якого характерне відродження аудіовізуального, багатомірного сприйняття світу та колективність, але на новій, електронній основі через заміщення писемно-друкарських мов спілкування радіотелевізійними та мереживними засобами масових комунікацій [4, с. 12].

Про революційність змін, зумовлених новими якостями інформації говорить і М. Кастельс. На його думку, нові технології, пов'язані із виробництвом інформації як нематеріального блага, формують принципово нове, інформаційне суспільство. Можливості інформаційних технологій призводять до появи єдиної соціально-економічної системи, що об'єднує весь світ. Інформаційна епоха призводить до формування нового суспільства, яке на думку М. Кастельса, є не лише глобальним, але й мереживним (network society) [5, с. 13]. Для нього характерний спонтанний розвиток в результаті взаємодії багатьох соціальних груп та окремих людей.

Якщо розглядати інформацію в контексті інформаційного суспільства, то вона разом із знанням виступає головним продуктом і основою його функціонування. Функціонування інформаційного суспільства забезпечується розвитком інформаційної інфраструктури, одним з елементів якої є інформаційні ресурси [6, с. 25]. Інформаційні ресурси становлять собою документи та масиви документів в інформаційних системах (бібліотеках, архівах, фондах, банках даних, депозитаріях, музейних сховищах та ін.), тобто вони виступають джерелами інформації.

Однак серед дослідників інформаційного суспільства відсутня одностайність щодо природи і значення інформації. Так, Ф. Уебстер пропонує поділити цих учених на дві групи в залежності від їх оцінки ролі інформації у розвитку людства [7, с. 11]. Представники першої групи вважають, що нова якість інформації стала причиною формування принципово нового феномену – інформаційного суспільства. До них відкоситься Д. Бел та його послідовники з теорією постіндустріалізму, Ж. Бодрійяр і М. Постер з концепцією постмодернізму, М. Пайор, Ч. Сейбл і Л. Хіршхорн, які відстоюють ідею гнучкої спеціалізації, та М. Кастельс з його уявленнями про інформаційний спосіб розвитку людства.

До другої групи відносяться дослідники, які розглядають інформатизацію як логічне продовження еволюції цивілізації, яка не несе з собою радикальних змін. Серед її представників слід згадати Г. Шіллера (не марксизм), М. Альєтта, А. Ліпіц (регуляційна теорія), Д. Харві (гнучка акумуляція), Е. Гідденс (рефлексивна модернізація), Ю. Хабермас, Н. Гарнем (концепція публічної сфери) та інші.

У контексті нового розуміння значення інформації та набуття нею якісно нових характеристик можна говорити про дві функції держави, які полягають у сприянні формування власного інформаційного суспільства та реформування державного управління для приведення його у відповідність із цим феноменом (запровадження електронного уряду). Що стосується провідної ролі держави у переході до інформаційного суспільства, то слід зазначити, що лише у неї є можливість координувати діяльність різних учасників цього процесу. Роль держави є провідною за рахунок розвитку інститутів демократії на всій території країни, забезпечення всіма можливими правовими мірами, дотримання прав громадян в умовах інформаційного суспільства; збереження у своїх руках політичних, економічних і правових механізмів, що регламентують норми й правила для учасників цього процесу; створення адекватної новим умовам законодавчої й нормативно-правової баз, форм і методів адміністративного регулювання, що сприяють припливу інвестицій і розвитку справедливої конкуренції; залучення до активної участі у процесі переходу приватного сектора економіки; надання волі вибору напрямків діяльності підприємницьким структурам, зацікавленим у розвитку виробництва й вітчизняного ринку інформаційно-комунікаційних засобів, продуктів і послуг [8, с. 200].

В свою чергу запровадження електронного уряду вимагає правового закріплення сучасних характеристик інформації. Діючий нині Закон України "Про інформацію" від 2 жовтня 1992 року [9] розуміє інформацію як "документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі. Він також визначає перелік сфер, де інформація має місце, а саме: суспільство, держава та навколишнє природне середовище, однак не містить визначення термінів "суспільство" чи "держава". Закріплений у законі підхід до розуміння інформації як відомостей лише про події і явища (статичні поняття) залишає поза увагою відомості про процеси (щось тривале у часі). Вважаємо, що під інформацією слід розуміти і створювані у процесі інтелектуальної діяльності

відомості про навколишній світ, і процеси, що в ньому відбуваються, або відомості про стан справ. Виходом із такої ситуації є, на нашу думку, прийняття нового закону, який би регулював відносини в інформаційній сфері, зокрема: визначити інформацію як відомості про осіб, предмети, факти, події, явища й процеси, незалежно від форм їх вираження; відмовитися від переліку сфер, де має місце інформація, спростити доступ до неї громадян.

Література:

1. Лийв Э. Х. Инфодинамика. Обобщенная энтропия и неэнтропия. – Таллинн, 1998. – 200 с.
2. Лопатин В. Н. Информационная безопасность России: Человек. Общество. Государство. – СПб., Фонд "Университет", 2000. – 428 с.
3. Лиотар Ж. -Ф. Состояние постмодерна. – СПб., Алетейя, 1998. – 160 с.
4. Маклюэн М. Галактика Гуттенберга: Становление человека печатающего. – М.: Фонд "Мир", Академический Проект, 2005. – 496 с.
5. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура. М., ГУ ВШЭ, 2000. – 606 с.
6. Голубицький О., Шевчук О. Електронний уряд. – К., Довіра, 2002. – 160 с.
7. Уэбстер Ф. Теория информационного общества. М., Аспект Пресс, 2004. – 400 с.
8. Недбай В. Взаємодія держави та громадянського суспільства у розвитку інформаційних процесів // Сучасна українська політика. – 2008. – № 14. – С. 197-201.
9. Закон України "Про інформацію" № 2658-XII від 02.10.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

Чистякова Ю. В., НУ "ОЮА"

ПОНЯТТЯ "ПРАВОВИЙ ЗНАК" ТА ЙОГО ХАРАКТЕРИСТИКА

В статье анализируется ключевое понятие семиотики права – "правовой знак". Автор проводит всесторонний анализ "правового знака", дает развернутую характеристику его составных частей. Анализируются два основных подхода к определению и характеристики знака Ф. Соссюра и Ч. Пирса. На практических примерах проводится разграничение таких составляющих правового знака как: обозначающее и обозначаемое, репрезентамен, объект и интерпретанта, предметное и смысловое значение.

The key concept of semiotics of law – "legal sign" is analysed in the article. An author conducts the comprehensive analysis of "legal sign", gives the unfolded description of his component parts. Two basic approaches in determination and description of sign of F. Saussure and Ch. Peirce are analysed. On practical examples the delimitation of such constituents of legal sign as signifier and signified, representamen, object and interpretent, subject and semantic sense is made.

Актуальність теми і аналіз останніх досліджень. На сучасному етапі розвитку правової науки вважається необхідним доповнювати методологію досліджень новими підходами і методами [4, с. 92]. Одним з таких перспективних підходів є семіотичний підхід. Це пояснюється тим, що формально право існує в знаковій формі, і, відповідно, адекватне розуміння і застосування норм права неможливе без використання семіотичного підходу.

На сьогоднішній день у вітчизняній науці немає комплексних досліджень з семіотики права. Однією з перших наукових робіт в цій області є дисертаційне дослідження А. К. Саркісова "Семіотика права (Історико-правове дослідження правових знакових конструкцій)", яке містить ряд недоліків. При розробці теми використовувалися роботи, присвячені загальній семіотиці, лінгвістичній семіотиці таких авторів як О. М. Балинська, А. А. Вєтров, Т. І. Дудаш, Г. Г. Почепцов, С. Г. Проскурін, К. Д. Скрипник, Є. А. Тюгашев, І. Ф. Янушкевич та ін. Істотна увага в роботі приділена роботам засновників семіотичної науки Ф. Соссюра і Ч. Пірсу.

Метою дослідження є розробка розгорнутої характеристики поняття "правовий знак", яке є ключовим для застосування семіотичного підходу до правової науки взагалі і в порівняльному правознавстві, зокрема, а також виявлення компонентів "правового знаку".

Виклад основного матеріалу. Семіотика – це наука про знаки, яка розглядає різного роду явища природи і людської культури як взаємодію, опосередковану знаками, а також досліджує структуру і функціонування знакових систем [11, с. 538]. Семіотика на сучасному етапі її розвитку – це міждисциплінарна наука. Будь-яке явище або процес, які розглядаються з точки зору їх знакового втілення, можуть стати предметом аналізу цієї наукової дисципліни. Деякі вчені вважають, що семіотика є найбільш оформленою частиною сучасних системно-структурних досліджень [1, с. 5]. Семіотика містить не лише більш-менш формалізовану частину (абстрактна семіотика), але й широке поле спостережень

за фактами, де вона виступає індуктивною наукою, яка розглядає всі явища культури як знакові системи.

Основоположним поняттям в семіотиці права слід вважати, за аналогією з загальною семіотикою, "правовий знак". У семіотиці "знаком" є все, на чому можуть генеруватися значення (наприклад, слова, образи, звуки, жести). Формалізовані мови, які використовуються для різних наук, у тому числі і для правової науки, є штучними трансформами природної мови – особливо її письмового різновиду. Розвиток науки призвів до введення в природні мови спеціальних лінгвістичних знаків, що використовуються для вираження наукових понять і суджень, та способів взаємодії з об'єктами, що розглядаються в науці. Символіка наукової мови дозволяє домагатися однозначності термінів, що використовуються, і фіксувати поняття, для яких в природній мові немає словесних виразів [8, с. 134].

Правовим знаком є предмет (у широкому значенні слова, в якому предметом є не лише речі, але і властивості речей, їх відношення один до одного, подія, факт і тому подібне), доступний сприйняттю людини, для якої він виступає знаком. Предмет, що виконує функцію правового знаку, представляє цінність не сам по собі, а лише у відношенні до іншого предмета.

Знак є відношенням до чогось іншого і робить один предмет знаком іншого предмету. Там, де один предмет функціонує як знак іншого предмету, має місце позначення. Таким чином, позначати будь-який предмет є ні що інше, як вказувати на цей предмет, посилати до цього предмету і т. д. Ґрунтуючись на вищевикладеному, А. Вєтров сформулював наступне визначення знаку і знакової ситуації: предмет, який сприймається на чуттєвому рівні та вказує на інший предмет, посилає до нього людину, називається знаком цього предмета, а самі ситуації, в яких один предмет функціонує як знак іншого предмета, називаються знаковими ситуаціями [3, с. 10]. Особливістю правових знаків є специфічність їх використання – виключно у сфері наукової або практичної правової діяльності.

Правовим знакам і правовим знаковим ситуаціям протистоять випадки, коли предмет не несе функцію знаку і через це знакова ситуація не створюється. Наприклад, не є знаковою ситуація, коли студент юридичного вузу дає визначення "право – система норм (правил поведінки) і приписів, встановлених або визнаних державою регуляторами суспільних відносин, які формально

закріплюють ступінь свободи, рівності і справедливості відповідно до суспільних, групових і індивідуальних інтересів (волею) населення країни, забезпечуються усіма заходами легального державного впливу включаючи примус" [13, с. 216].

Інколи відмінну рису знаку вбачають в тому, що він замінює предмет, який позначає. Як нам здається, подібного роду формулювання невірні. Коли один предмет дійсно замінює інший, то на замінник переносяться ті ж дії, які здійснювалися б над замінюваним предметом. У разі, коли псевдоправо (відповідно до доктрини натуралістичної юриспруденції воно виникає, якщо законодавство і правова культура людей не відображають належним чином природні закони суспільного життя людей [7, с. 5]) замінює право, то об'єктом дій стає саме замінник, тобто застосовуються, тлумачаться норми псевдоправових законів. В даному випадку, вже саме "псевдоправо" є окремим знаком.

Правовий знак спонукає дію, об'єктом якої є не сам знак, а предмет, що позначається. Отже, правовий знак не замінює предмет, що позначається. Він виконує іншу функцію – посилає до позначуваного предмету, вказує на цей предмет, направляє на нього думки або дії людини. Це цілком відповідає природі знаку, який не є метою сам по собі, а є лише засобом досягнення мети [3, с. 11].

Двома домінуючими моделями що пояснюють природу знаку являються: модель лінгвіста Фердинанда де Соссюра і філософа Чарльза Пірса.

Ф. Соссюр запропонував "діаду" або подвійну модель знаку. Він визначив знак, як сукупність:

означаюче (signifier) – форма, яку знак знаходить; і

означаєме (signified) – поняття, яке знак представляє.

Правовий знак повинен мати як означаюче, так і означаєме. Не може існувати повністю безглузде означаюче або повністю безформне означаєме [21, с. 102-103]. Правовий знак є комбінацією означаючого і конкретного означаємого. Одне й те ж означаюче, наприклад, "право", може мати декілька означаємих:

1) сукупність встановлюваних норм і правил, що охороняються державною владою, регулюють стосунки людей в суспільстві, а також наука, що вивчає ці норми;

2) охоронювана державою, узаконена можливість що-небудь робити, здійснювати;

3) можливість діяти, чинити яким-небудь чином;

4) основа, причина і т. п. [9, с. 567].

Умберто Еко висловив абсолютно справедливу, на наш погляд, думку, що Ф. Соссюр визначає знак як нерозривну єдність означаючого і означаємого, порівнюючи їх з двома сторонами одного аркуша паперу – неможливо розрізати одну сторону паперу не розрізавши іншої [14, с. 44].

Модель Ф. Соссюра є досить поширеною, але більшість дослідників трактують її в більш матеріалістичній манері, ніж сам Ф. Соссюр. Означаюче зараз, зазвичай, інтерпретується як матеріальна (чи фізична) форма знаку – це щось, що можна побачити, почути, доторкнутися, понюхати або спробувати. Для Ф. Соссюра що як означаюче, так і означаєме були суто "психологічними" поняттями, більше формою ніж субстанцією: "Знак – це не сполучник між річчю та її ім'ям, а сполучник між поняттям і звуковим шаблоном. Звуковий шаблон – це не фактично звук, бо звук – це щось фізичне. Звуковий шаблон є психологічним враженням слухача від звуку. Цей звуковий шаблон і можна назвати "матеріальним" елементом – як результат нашого чуттєвого сприйняття" [21, с. 66]. Більшість вчених, які наслідують модель Ф. Соссюра, означаєме інтерпретують як розумову (розумову) конструкцію, хоча вони часто відмічають, що ця конструкція, можливо, побічно посилається на конкретні речі в світі. Саме така інтерпретація характерна і для означаємого правового знаку, оскільки воно практично ніколи не має матеріальної форми. Саме "право", як сукупність встановлюваних норм і правил, що охороняються державною владою, регулюють стосунки людей в суспільстві, неможливо фізично відчувати.

Для Ф. Соссюра написаний текст має співвідношення з усною мовою як означаюче і означаєме [17]. В межах системи письмових знаків означаюче, наприклад, письмовий знак "Р" позначає звук в первинній знаковій системі мови (фонетичний звук природної мови), і тому письмове слово позначає звук замість поняття. Таким чином, матеріальний текст законів (надрукований на папері документ) у рамках концепції Ф. Соссюра є означаємим не самих понять, які в ньому формулюються, наприклад, "договір" в Цивільному кодексі України, а є означаємим фонетичних звуків, відтворюваних при читанні цього документу.

Ф. Соссюр вважав, що знаки існують тільки як частина формальної, загальної і абстрактної системи. Його концепція знаку була суто структурною і реляційною: головну роль займали взаємини між знаками, ніж самі знаки (значення знаків визначалося через

систему їх співвідношень один з одним, а не через які-небудь відмінні риси означаємого або які-небудь посилання на матеріальні речі). Ф. Соссюр не визначав знаки через істотні і властиві ним риси. Для нього, знаки посилаються, передусім, один на одного. Ніякий знак не має сенсу самостійно, він отримує сенс тільки в співвідношенні з іншими знаками. Як означаюче, так і означаєме є реляційними об'єктами [21, с. 120]. Ця концепція, можливо, важка для розуміння, оскільки конкретне слово, наприклад, "злочин", має деяке значення для нас, але його значення залежить від його контексту відносно інших слів, з якими воно використовується – в правовій літературі або на побутовому рівні.

Ф. Соссюр виділяє поняття "цінність" знаку, яка залежить від його співвідношення з іншими знаками в межах системи – знак не має ніякої "абсолютної" величини [21, с. 80]. Ф. Соссюр використовує аналогію з грою в шахи, відмічаючи, що значення кожної фігури залежить від її позиції на шаховій дошці [21, с. 88]. Те ж можна сказати і про цінність правового знаку. Наприклад, правовий знак "норма права" має різну "цінність", залежно від того, в якому документі він зафіксований. Розрізняють норми конституційного права, які маю вищу юридичну силу, норми права закріплені в законах, норми права закріплені в підзаконних актах, які повинні відповідати нормам права, які зафіксовані в законі.

Поняття "цінність" правового знаку показує, що є великою помилкою розглядати правовий знак тільки як комбінацію певного звуку і певного поняття (концепту). Якщо вважати правовий знак не більше ніж такою комбінацією, то це ізолюватиме його від системи, до якої він належить. Це, по суті, допускає, що конкретні правові знаки є самостійними одиницями, і система може бути сконструйована шляхом їх з'єднання. Навпаки, система є єдиним цілим – відправною точкою з якої, шляхом аналізу, виділяються її складові елементи [21, с. 113].

Соссюрівська семіотика стверджує, що немає жодного необхідного, обов'язкового, прямого або неминучого відношення між означаючим і означаємим. Зв'язок між означаючим і означаємим правового знаку, як і будь-якого іншого знаку, є довільним. Для Ф. Соссюра довільна природа знаку була першим принципом мови [21, с. 67-68]. Довільність була пізніше визначена Чарльзом Хокеттом як "ключова особливість мови" [18, с. 91]. Умовність зв'язку в знаку порушується тільки звуконаслідувальними словами, які практично не використовуються в правових знаках. Крім того,

ця звуконаслідувальність працює тільки у рамках конкретної мови. Слова з внутрішньою формою типу українського слова "право" частково розкривають схему, за якою вони були побудовані (правда – правильний), проте таких слів не так вже і багато. У народній свідомості можуть здійснюватися вторинні спроби ввести зв'язок в слова, де вона відсутня. З наукової точки зору вони виглядають дивно [10, с. 125].

Практично в той же час, коли Ф. Соссюр розробляв свою модель знаку, філософ і логік Чарльз Пірс сформулював свою власну модель знаку. На відміну від моделі знаку Ф. Соссюра у формі "діади", Ч. Пірс запропонував тригранну модель знаку – "тріаду":

– репрезентамен – форма, яку отримує знак (не обов'язково матеріальна);

– інтерпретанта – це не інтерпретатор, тобто той, хто отримує і тлумачить знак, а те, завдяки чому знак означає навіть у відсутність інтерпретатора;

– об'єкт, до якого посилає знак: він залежить від конкретної ситуації використання знаку, контексту в якому він використовується.

Взаємодія між репрезентаменом, об'єктом та інтерпретантою називається у Ч. Пірса "семіозисом" [20, с. 484]. В межах моделі знаку Ч. Пірсу, дорожній знак світлофора "Стоп" складається з: червоного кольору, що знаходиться на перехресті (репрезентамен); зупинки транспортних засобів (об'єкт) і думки, що червоний колір вказує – транспортні засоби мають зупинитися (інтерпретанта).

Модель знаку Ч. Пірса, на відміну від моделі Ф. Соссюра, включає об'єкт. Репрезентамен подібний в значенні з Соссюровским означаючим, інтерпретанта подібна в значенні з означаємим. Проте, інтерпретанта має рису відмінну від означаємого: вона сама по собі знак у свідомості інтерпретатора. Ч. Пірс відмітив, що "знак посилає індивідуума до чогось, тобто створює в його свідомості еквівалентний знак, або можливо більш розгорнутий. Знак, який створюється, я називаю інтерпретантой першого знаку" [20, с. 228]. У. Еко цілком правильно помічає, що у такому разі виникає "безмежний семіозис" – серії послідовних інтерпретант що потенційно доходять до безкінечності [14, с. 50].

Також Ч. Пірс відмічав, що "значення репрезентамену може бути нічим окрім репрезентамена" [20, с. 339]. Будь-яка ж інтерпретація може бути інтерпретована по-різному (наприклад, значення слова "право" в словнику).

Будь-який правовий знак може бути представлений як "семіотичний трикутник Ч. Пірса".

Якщо розглянути правовий знак "громадянське суспільство", то його репрезентаменом є звукова форма "громадянське суспільство" в українській мові, інтерпретантою – система взаємодії в межах права вільних і рівноправних громадян держави, їх об'єднань, які добровільно сформувалися і знаходяться в стані конкуренції і солідарності, поза безпосереднім втручанням держави, покликаної створювати умови для їх вільного розвитку [13, с. 186]. Об'єкт цього правового знаку посилає нас до того "ідеального" стану суспільних стосунків, при якому функціонує громадянське суспільство.

Існує декілька варіантів семіотичного трикутнику, розроблених іншими авторами. Термінологічні розбіжності торкаються в основному відмінностей в позначенні його полюсів, як засадничій моделі функціонування знаку:

1) символ (Огден-Річардс), знаковий рівень (Моріс), вираження (Єльмслев);

2) референт (Огден-Річардс), сигніфікат (Моріс), зміст (Єльмслев), сенс (Фреге), інтенсіонал (Карнап), сигніфікат (Ач), коннотат (Мілль);

3) денотат (Моріс), сигніфікат (Фреге), денотація (Рассел), екстенсіонал (Карнап) [2, с. 53-54].

Інше поняття, яке згадується в концепції Ч. Пірса, але відсутнє в моделі Ф. Соссюра – це діалогічне мислення. Ч. Пірс акцентував, що, "усе мислення має діалогічну форму. Ви самі безпосередньо апелюєте до своєї глибшої суті [20, с. 338].

Ч. Пірс у своїй моделі робить акцент на важливості активного усвідомлення (інтерпретації) знаку (хоча самого інтерпретатора він не вводить у свою тріаду). Цей акцент має велике значення.

Невипадково, що багато теоретиків підкреслюють необхідність активного процесу інтерпретації. Деякі з цих теоретиків змінюють семіотичні трикутники таким чином, що інтерпретатор (чи "користувач") знаку зображається в них явно. Це підвищує значення процесу семіозису (поняття, яке ввів Ч. Пірс). Значення знаку не обмежене, воно варіюється в його інтерпретаціях [17]. Так, можлива різниця в розумінні правових знаків залежно від приналежності до тієї або іншої правової культури. Прикладом можуть служити концепції прав людини (правовий знак – "права людини") євроатлантичної і ісламської цивілізацій. Так, принциповими розбіжностями західного і ісламського розуміння цього правового знаку є: в ісламській картині світу усі люди є рівними в людській гідності, в західній – усі люди є рівними в правах; у ісламі права, свободи, обов'язки людини встановлені Аллахом, в західній концепції – суспільним договором та ін. Спроби налагодити продуктивний діалог із західним світом привели до появи Загальної ісламської декларації прав людини в 1981 р., Каїрської декларації прав людини 1990 року, Арабської хартії прав людини 1994 року та інших документів. Для усіх цих текстів характерним є трактування правового знаку – "права людини" згідно Загальної декларації прав людини, проте з уточненнями "за шаріатом" [15, с. 73]. Наприклад: "життя не можна відібрати інакше, ніж за приписом шаріату" [5], або ж "кожен має право на результати своєї творчості. за умови, що творчість не заперечується принципами шаріату" [5], "неможливі ніякі обмеження прав, відмічених в цій Хартії, за винятком тих, які зумовлюються шаріатом" [16]. Це дозволяє уникати формальних конфліктів із західними уявленнями про права людини, в той же час, використання терміну "шаріат" без додаткових пояснень не приводить до зменшення суті розбіжностей в розумінні правового знаку "права людини".

Модель Ч. Пірса не можна однозначно назвати кращою за модель Ф. Соссюра. Зокрема, Джон Лайонс відмічає: "Є значна розбіжність в деталях тригранного аналізу знаку, навіть серед тих, хто його підтримує. Чи має бути інтерпретатор визначений як фізичний або розумовий об'єкт? Чи являється інтерпретанта тільки чимось конкретним, залежно від інтерпретатора, або це сукупність речей, які можливі при використанні знаку? Чи, ще третя можливість – це типовий або ідеальний представник цього роду речей"? [19, с. 99].

Будь-який правовий знак має предметне і смислове значення. Предметне значення (денотат) правового знаку – це предмет, який позначається цим знаком [3, с. 15]. Предметні значення різноманітні: це можуть бути окремі предмети і класи предметів, явища, процеси, властивості предметів та співвідношення між ними і т. п. Смислове значення (сенс) правового знаку – це зміст знаку, який засвоюється в процесі його розуміння.

Між правовим знаком і його предметним значенням існує двосторонній зв'язок. З одного боку, немає знаку без предметного значення. З іншого боку, немає предметного значення без знаку – носія предметного значення. Отже, предметне значення є необхідною і достатньою ознакою правового знаку [6, с. 142].

У 1892 р. відомий німецький логік Г. Фреге у свій роботі "Про сенс і значення" окрім предметного значення виділив ще й смислове значення. Знайомі слова будять образи предметів, що пов'язані з цими словами в процесі їх засвоєння. Незнайомі ж слова не знаходять відгуку у свідомості людини. Слова посилають слухача до певного предмета завдяки тому, що слухач розуміє їх смислове значення. Без смислового значення не могла б здійснитися знакова функція і слова не мали б для людини предметного значення. Отже, немає правового знаку без значення як предметного, так і смислового.

Зокрема, предметне і смислове значення юридичного знаку "право" може бути розмежоване таким чином. Предметним значенням цього знаку виступають загальнообов'язкові правила поведінки, і це предметне значення є загальним для розуміння в будь-якій правовій системі, а смислове значення знаку "право" може бути різним: у випадку світського підходу право представляє основний механізм впорядкування життя суспільства і створюється цим суспільством в різноманітних формах; у релігійному підході право являє собою норми, які "даровані" людству вищим розумом, правові норми носять сакральний характер та ін.

Деякі вчені виділяють також експресивне значення знаку, яке виражає емоції людини, що використовує знак в певному контексті [12, с. 97]. Але, оскільки мова права є формалізованою, то виділити експресивне значення в правовому знаку практично неможливо.

Висновки. Підсумувавши усе вищесказане, можна зробити висновок, що правовий знак є ключовим поняттям семіотики права. Правовий знак є структурним поняттям і може бути розбитий для

цілей аналізу на складові (їх назва і кількість може варіюватися залежно від концептуальних переваг дослідника). Для повнішого і глибшого дослідження будь-якого правового знаку, на наш погляд, необхідно обов'язково виділяти його означаючу і означаєму частини, а також предметне і смислове значення.

Література:

1. Балинська О. М. Семіологічне дослідження права: до постановки питання // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 1. – С. 3-8.
2. Быкова О. И. Этнолингвосемиотические основы исследования коннотации // Вестник ВГУ. Серия "Лингвистика и межкультурная коммуникация". – 2003. – № 1. – С. 52-58.
3. Ветров А. А. Семиотика и ее основные проблемы. – М.: Политиздат, 1968. – 264 с.
4. Дамирли М. А. Сравнительное правоведение: актуальные проблемы эпистемологической саморефлексии (некоторые критико-полемические размышления) // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку. – 2006. – С. 88-99.
5. Каирская декларация о правах человека в исламе // Сайт "Центр інформації та документації кримських татар". Режим доступа: http://www.cidct.org.ua/uk/laws/6.html. Дата доступа: 22.03.2010.
6. Кемеров В. Современный философский словарь. – Минск: Панпринт, 1998. – 1064 с.
7. Костенко О. М. Феномен права у світлі соціального натуралізму // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 2. – С. 3-12.
8. Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицанов. – Мн.: Изд. В. М. Скакун, 1998. – 896 с.
9. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка. – М.: Оникс, 2008. – 736 с.
10. Почепцов Г. Г. Семиотика. – М.: Рефл-бук, 2002. – 432 с.
11. Российский гуманитарный энциклопедический словарь. – Т. 3. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС: Филол. фак. С. -Петерб. гос. ун-та, 2002. – 704 с.
12. Семиотика: пособие для студентов / Автор-сост. Скрипник К. Д. – Ростов-на-Дону: РИО Ростовского филиала Рос. таможенной академии, 2000. – 127 с.
13. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.
14. Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике текста. – СПб.: Симпозиум, 2007. – 502 с.

15. Яріко М. О. Ісламська концепція прав людини у порівнянні з Загальною Декларацією прав людини // Грані: Філософія. – 2009. – № 3. – С. 73-77.
16. Arab Charter on Human Rights // Сайт "An open door to the Arab world". Режим доступа: http://www.al-bab.com/arab/docs/international/hr1994.htm. Дата доступа: 22.03.2010.
17. Daniel Chandler Semiotics for Beginners // Сайт Дениэла Чандлера. Режим доступа: http://www.aber.ac.uk/media/Documents/S4B/sem02.html. Дата доступа: 22.03.2010.
18. Hockett Charles F. The Origin of Speech // Scientific American. – 1960. – № 203. – P. 89 – 97.
19. Lyons John. Semantics – Cambridge: University Press, 1977. – 371 p.
20. Peirce, Charles S. Collected Writings (8 Vols.) /Ed. Charles Hartshorne, Paul Weiss & Arthur W Burks. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1931-1958.
21. Saussure Ferdinand De. Course In General Linguistics. – Fontana, 1990. – 236 p.

Ткачук А. С., ОНУ ім. І. І. Мечникова

ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ: ЇХ СУТНІСТЬ ТА НАСЛІДКИ

В статье рассмотрены основные деформации правосознания: правовой инфантилизм, правовой идеализм (романтизм), правовой дилетантизм, правовая демагогия, правовой нигилизм, правовой негативизм и "перерождённое" правосознание. Дано общее представление о сути этих аномалий, их деструктивной роли, причинах, формах проявления и путях устранения.

The article considers the main deformations of legal awareness: legal infantilism, legal idealism (romanticism), legal dilettantism, legal demagoguery, legal nihilism, legal negativism and "degeneration" of awareness. We describe a general idea of the essence of these anomalies, their destructive role, causes, forms and ways of elimination.

У сучасній літературі існує багато дефініцій правосвідомості. Наведемо одну з них: правосвідомість – це специфічна форма суспільної свідомості, система відображення правової дійсності у формі юридичних знань, оцінок, правових установок, ціннісних орієнтацій, які визначають поведінку людей в юридично значимих ситуаціях [1, 192]. Проте сфері правового усвідомлення дійсності громадян (правосвідомості) притаманні різноманітні

деформації. Вони спотворюють правові установки населення, їхні почуття і переконання в правовій галузі, втручаються в правовий світогляд, правову ідеологію громадян, руйнуючи основи державного устрою. Україна нещодавно стала на шлях розбудови правової держави, тому вивчення деформацій правосвідомості має фундаментальне значення як фактор забезпечення стабільності і розвитку правопорядку. Метою наукового дослідження є визначення найбільш повної класифікації деформацій правосвідомості, розкриття їх сутності, наслідків та формулювання пропозицій щодо їх подолання.

Деформація (від лат. deformatio – спотворення) правової свідомості припускає деякий початковий запас правових за своєю природою поглядів, знань, установок, які з різних причин перетворилися на якісь інші, неправові конструкції або залишилися правовими лише номінально або частково [2, 161]. Деформація правової свідомості – це соціально-правове явище, що характеризується зміною його стану, під час якої у носіїв формуються певні ідеї, уявлення, погляди, знання, почуття і настрої, переживання та емоції, які викривлено відображають дійсність і виражають негативне ставлення до діючого права, законності і правопорядку. Як справедливо зазначає Ю. Калиновський, деформації правосвідомості "являють собою спотворення форми та змісту правових установок, навичок і звичок" [3, 218-219]. Крайнім ступенем викривлення правової свідомості індивіда є злочинна правосвідомість, яка заперечує вихідні ідеї права. І. О. Ільїн з цього приводу писав: "Немає людини без правосвідомості, але є безліч людей із зневажливою, запущеною, потворною або навіть здичавілою правосвідомістю. Однак і слабка, продажна, рабська, злочинна правосвідомість залишається правосвідомістю, хоча її душевно-духовна будова виявляється невірною, а її зміст і мотиви хибними і дурними" [4, 178].

Існують наступні форми деформації правосвідомості: правовий інфантилізм, правовий ідеалізм, правовий дилетантизм, "переродження" правосвідомості, правовий нігілізм, правовий тоталітаризм та ін. [5, 450]. Проблема деформацій правової свідомості недостатньо вивчена. Тим часом потреба в її глибокому дослідженні давно назріла, через те що названі соціально-юридичні феномени широко поширилися в практичному житті, свідомості людей, політиці, культурі, законотворчості, державній та громадській діяльності, серед юристів. Необхідно мати загальне

уявлення про сутність цих аномалій, їх деструктивну роль, причини, форми прояву, шляхи усунення.

Правовий *інфантилізм* вважається найбільш м'якою формою спотворення правової свідомості. Його сутність у несформованості, недостатності правових знань, установок. При цьому спостерігається певна недосконалість правових уявлень, відсутність позитивного ставлення до закону та інших правових цінностей. Правовий інфантилізм вважається тимчасовим, нетривалим станом правосвідомості – згодом він, як правило, переростає в іншу форму. У яку саме залежить від зовнішніх чинників і індивідуальних особливостей суб'єкта. На жаль, в сучасному українському суспільстві правовий інфантилізм – досить поширене явище, оскільки недостатня кількість громадян має бажання отримувати правову інформацію, знайомитися зі змінами в чинному законодавстві.

Правовий *ідеалізм* (романтизм) – це невиправдане і необґрунтоване перебільшення можливостей права [6, 303]. Цьому явищу властива переоцінка ролі і місця права в житті суспільства. Ця форма деформації правосвідомості супроводжує людську цивілізацію практично на всьому шляху її розвитку. Відомо, що ще Платон наївно вважав головним засобом здійснення своїх задумів побудови ідеальної держави ідеальні закони, прийняті мудрими правителями. В епоху Просвітництва вважали достатнім, знищивши старі закони, прийняти нові для досягнення гармонії в житті держави і суспільства. І сьогодні багато громадян і політиків покладають на закон занадто великі надії. Правовий ідеалізм властивий початковим етапам багатьох реформ. Його позитивна риса в тому, що він підтримує повагу до права та правової системи в цілому. Основна ж небезпека правового ідеалізму полягає в тому, що чим більший розрив між очікуваними результатами від реформи та її фактичними результатами, тим з більшою вірогідністю можливе настання правового нігілізму згодом. При надмірному правовому регулюванні утворюються нагромадження юридичних норм, законів, багато з яких практично не застосовується. В результаті – різке зниження рівня керованості і врегульованості соціальних процесів, відсутність елементарного громадського порядку. Правовий ідеалізм, як і інші форми деформації правосвідомості, призводить до правового безсилля, неефективності правової системи.

Правовий *дилетантизм* – недбале поводження із законом (поверхневе або неадекватне тлумачення правових норм, відсутність системного підходу при їх оцінці тощо) або з оцінкою юридичної

ситуації, обумовлене легковажним ставленням до права. Особливу небезпеку ця форма може спричинити в разі тиражування таких підходів через засоби масової інформації (наприклад, всупереч дії презумпції невинуватості твердження про визнання особи винною у вчиненні злочину ще до судового вироку). Правовий дилетантизм характеризується недбалим ставленням до юридичних цінностей.

Правова *демагогія* передбачає легковажне або свідоме здійснення такого впливу окремої особи або громадських організацій на свідомість людей, наслідком якого стає формування однобічного або викривленого уявлення про правову дійсності. Небезпека правової демагогії полягає в тому, що особа, яка на неї орієнтується, припускає наявність певної цінності права, усвідомлює існування довіри до нього з боку інших і саме тому використовує його для досягнення власних корисливих інтересів, маскуючи свої наміри розмовами про суспільне благо. Найбільшого поширення така форма деформації правосвідомості набуває при проведенні виборів або референдумів і супроводжується використанням широких можливостей засобів масової інформації та реклами впливати на суспільну думку.

Правовий *нігілізм* – це різновид деформації правової свідомості, який виражається в наявності у носіїв зневажливого, негативного або байдужого ставлення до права і правової дійсності за відсутності умислу скоєння правопорушень. Такий підхід дає можливість виділити важливі ознаки правового нігілізму, дозволяє відрізняти його від інших різновидів деформації правової свідомості. Для правового нігілізму характерні широка розповсюдженість, підкреслено відкритий характер, зіткнення з політичним, економічним, моральним і іншими видами нігілізму [7, 249]. Вважається, що Ф. Ніцше одним з перших спробував розкрити зміст даного явища. Він вважав, що нігілізм – це стан, коли вищі цінності втрачають свою значимість, коли втрачаються спільні цілі і немає відповіді на запитання "навіщо?" [8, 9]. Явище правового нігілізму слід, без сумніву, віднести до найбільш поширених і укорінених форм деформації правосвідомості населення. Сучасні вчені визначають правовий нігілізм як активну протиправну тенденцію особистості (І. І. Карпець, А. Р. Ратінов). Інші говорять про такий рівень дефектності правової свідомості, який характеризується нігілістичним ставленням до права в цілому, переконанням, що керуватися треба не правом, а своїми бажаннями та інтересами (А. І. Долгова).

Треті вказують, що правовий нігілізм проявляється у цілковитій невірі в потенційні можливості права (В. А. Туманов). Сутність правового нігілізму в негативному, неповажному ставленні до права, законів, а з точки зору причин – в юридичному невігластві, правовій невихованості основної маси населення, тобто в простому незнанні права. Слід зауважити, що правовий нігілізм – продукт соціальних відносин, він обумовлений безліччю причин і наслідків. Зокрема, він пояснюється і такими реаліями наших днів, як політиканство, боротьба амбіцій, самолюбство і марнославство. У свідомості громадян затвердилися невіра у високе призначення, потенціал і навіть необхідність права. Часто ми спостерігаємо зневажливе, зверхнє, скептичне сприйняття права.

Відмінною рисою правового нігілізму є масовість. Правовий нігілізм поширений не тільки серед громадян, але і в офіційних колах: у державних структурах, у виконавчій і законодавчій гілках влади, в правоохоронних органах. Він може носити демонстративний, агресивний і неконтрольований характер. Правовий нігілізм проявляється в різних формах: він зустрічається як під час виконання службових обов'язків, так і на побутовому рівні. Заперечення того, що вимагає закон, може відбуватися як у прихованій, так і відкритій формі. Звертаючись до деформацій правосвідомості на професійному рівні, можна зробити висновок, що й на цьому рівні зустрічаються всі розглянуті форми аномалій. Наприклад, до різновидів правового нігілізму співробітників органів внутрішніх справ належать правоохоронна бездіяльність і неприйняття необхідних законних заходів, довільне тлумачення закону.

Щоб подолати правовий нігілізм необхідно прагнути до підвищення загальної і правової культури громадян. Потрібно модернізувати законодавство. Повинна проводитися регулярна робота з профілактики правопорушень, здійснюватися масова просвіта та правове виховання населення і особливо молоді [9, 4]. Юридичні вузи зобов'язані готувати висококваліфікованих фахівців. Повинна демонструватися повага до прав і свобод особи з боку держави. Громадяни мають відчувати себе у безпеці, бути впевненими в тому, що в разі прояву будь-якої несправедливості, їх захистять. Завдяки цим заходам можна подолати правові нігілістичні тенденції в суспільстві, вийти з культурно-правової кризи, продовжувати розвиток громадянського суспільства.

Деякі вчені однією з форм правового нігілізму вважають правовий *негативізм*. Ця форма вважається найбільш небезпечною.

При цьому феномені спостерігається активна протиправна спрямованість особистості, яка проявляється у переконанні, що вимоги і заборони права носять формальний характер, керуватися ж треба своїми бажаннями та інтересами. Закон порівнюється з перешкодою, яку можна обійти або подолати. Якщо правовий нігілізм пов'язаний із запереченням соціальної цінності права як такої, то при правовому негативізмі правопорушник усвідомлює цінність правового регулювання для суспільства, але через ті чи інші причини не дотримується правових приписів. Можна окреслити кілька підвидів правового негативізму в залежності від причин протиправних дій. По-перше, вони можуть бути обумовлені розбіжністю в даному конкретному випадку особистих інтересів суб'єкта з громадськими інтересами. По-друге, усвідомлене ігнорування правових норм можливе з огляду на дотримання нових правових ідей, поки не закріплених у нормативно-правових актах. В останньому випадку правовий негативізм стає однією з форм правового ідеалізму.

Основна небезпека правосвідомості, що характеризується правовим нігілізмом, полягає в її здатності до "переродження" або, більш конкретно, до "виродження". Якщо при правовому нігілізмі виключається злочинний умисел, то в "переродженій" правосвідомості спостерігається не тільки негативне ставлення до позитивного права, а й усвідомлене ігнорування принципів права, інших соціальних норм і суспільної моралі. Феномен "переродження" правосвідомості вважається найскладнішою формою деформації правосвідомості громадян, на цій стадії спостерігається найбільше викривлення правових ідеалів. Дослідити це явище теж досить складно. Таку свідомість слід розглядати як найбільш спотворену, дефектну правосвідомість. "Переродження" має багато спільних рис із правовим нігілізмом. І в тому, і в іншому випадках правове начало свідомо заперечується, ігнорується. Від правового нігілізму в чистому вигляді "переродження" свідомості відрізняється не тільки ступенем суспільної небезпеки, а й мотивацією. Воно засноване на свідомому запереченні закону за мотивами користі, жорстокості, жадібності і т. п. Правосвідомість, перероджуючись, проявляється в різних формах і, перш за все, у вигляді умисного порушення законів та інших нормативно-правових актів, що супроводжуються вчиненням злочинів та інших правопорушень. Це говорить про те, що деформації суспільної свідомості можуть викликати навіть такий тяжкий наслідок як криміналізація суспільства.

Про масовий характер криміналізації українського суспільства свідчать об'єктивні дані, що підтверджують соціологічні опитування, особливо на початку перебудови. Так, проведені на початку 90-х років XX століття дослідження свідчили, що майже чверть населення України є криміналізованою [3, 221]. При всіх істотних відмінностях у рівні злочинності в різних країнах першою і визначальною тенденцією в світі є її абсолютне і відносне зростання у співвідношенні з кількістю населення, показниками економічного розвитку, культури тощо. За даними ООН, якщо сьогодні темпи зростання кількості населення планети становлять 1-1, 5 % щорічно, то злочинність зростає щорічно на 5 %. Тому, цілком достовірною виглядає думка фахівців, які стверджують, що за останню чверть століття злочинність у світі зросла у декілька разів [10, 63].

У період сталінізму формуються стереотипи тоталітарної правосвідомості, або правового тоталітаризму. Це одна з форм правового нігілізму, під час якої за допомогою права відбувалися "театралізовані процеси", здійснювалися масові репресії. Доречними тут вбачаються слова І. Канта: "Право може бути як засобом обмеження свавілля, так і засобом нехтування свободи людини" [11, 140]. У цей період закріплюється орієнтація на неправове, насильницьке, диктаторське, партійно-політичне право.

Сучасна ситуація в країні поєднує в собі суперечливе переплетіння, з одного боку, тотального правового нігілізму, а з іншого – наївного правового ідеалізму. Парадоксально, але ці два несумісних явища співіснують і демонструють досить низький рівень правосвідомості громадян. У першому випадку закони не виконуються, порушуються, ігноруються, а в другому, навпаки, їм надається перебільшене значення.

Проблема формування правосвідомості в Україні тісно взаємопов'язана з питаннями подальшої трансформації українського суспільства на демократичних засадах, з формуванням єдиного національного культурно-політичного поля, з успішністю розвитку нації. Рівень правової свідомості громадян України, що існує на цей час, потребує значного підвищення і доведення в найближчої перспективі до рівня правової свідомості демократичного суспільства [12, 9]. Для того, щоб масова правосвідомість була здоровою, а темпи побудови правової держави зростали, громадянам необхідно тверезо оцінювати закони і їх роль, дотримуватися вимог законодавства та постійно підвищувати свій рівень правової культури.

Література:

1. Волинка К. Г. Теорія держави і права: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.
2. Лихатина А. Л. Деформации правосознания в структуре противоправного поведения // Вестник Бурятского государственного университета. – 2008. – № 2. – С. 157 – 162.
3. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: Монографія. – Харків: Право, 2008. – 288 с.
4. Ильин И. А. О сущности правосознания/ И. А. Ильин. – М.: Рагорть, 1993. – 325 с.
5. Загальна теорія держави і права [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АпрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.
6. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов / Под общ. ред. А. Б. Венгерова. – 6-е изд-е. – М.: Омега-Л, 2009. – 608 с.
7. Требін М. П. Правовий нігілізм як українська реальність // Четверта наукова конференція Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, 16-17 квітня 2008 року: Матеріали конференції. – Х.: ХУ ПС, 2008. – С. 249-250.
8. Ницше Ф. Сочинения в 2-х томах. М.: Мысль, 1990. Т. 2. – 830 с.
9. Гойман В. И. Правовой нигилизм: пути преодоления // Советская юстиция. 1990 № 9, С. 3-5.
10. Лунеев В. В. Организованная преступность, уголовный терроризм в условиях глобализации // Социологические исследования. – 2002. – № 5. – С. 60-67.
11. Кант И. Метафизика нравов. Сочинения. В 6-ти тт.: Т. 4. Ч. 2. – М.: Мысль, 1965. – 478 с.
12. Данильян О. Г. Деякі проблеми формування правової культури в сучасній Україні // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку. – К., 2009. – С. 8-10.

Форманюк В. В., НУ "ОЮА"

СПІВВІДНОШЕННЯ ЛОКАЛЬНИХ НОРМ ТА ЗВИЧАЇВ

Статья посвящена теоретико-методологическим проблемам анализа системы взаимодействия в общественных отношениях локальных норм и обычаев. На основании комплексного анализа научной литературы автор обосновывает свою версию понятия корпоративного обычая.

The article is devoted to theoretical and methodological analysis of interaction in social relations of local norms and customs. In the article based on a comprehensive analysis of scientific literature, the author proves his version of concept of corporate custom.

Локальним актам як і звичаям, серед джерел Українського права відведена другорядна роль. Як слушно свого часу зазначив Р. Давід, вивчення звичаю ніколи не було здійснено належним чином, оскільки наука в минулому надавала пріоритетне значення римському праву, а нині – національним кодексам.

Актуальність проблеми дослідження пов'язана з відсутністю ґрунтовного дослідження взаємодії локальних норм та звичаїв у системі суспільних відносин.

Метою цієї статті є аналіз наукових досліджень, публікацій, в яких порушуються питання щодо поняття "локальних норм" та "звичаїв" як джерела права. На основі такого аналізу визначаються проблемні аспекти, що потребують більш детального вивчення, уточнення та теоретично-методологічного аналізу.

Наукова новизна статті полягає у теоретико-методологічному аналізі системи взаємодії у суспільних відносинах локальних норм та звичаїв.

Ступінь дослідження проблеми обмежується творчими роботами авторів вузькопрофільного, галузевого характеру. Великий внесок у розробку питання звичаю як джерела права внесли Оборотов Ю. М., Костенко Л., Павлов С. С., Передерієв Є., Піскун Т. О., Погрібний С., Проценко І., Сав'як О. та ін. [2; 4; 5; 6; 7; 8; 10] Але на жаль, у даний час відсутні наукові розробки, зв'язані з теоретико-методологічним аналізом системи взаємодії у суспільних відносинах локальних норм та звичаїв.

Зміст роботи. Особливе положення в системі соціальних норм займають звичаї – це такі правила поведінки, що складаються у визначеному суспільному середовищі, передаються з покоління

в покоління, виступають природною життєвою потребою людей і в результаті багаторазового повторення стають звичними для них.

Слід зазначити, що звичай – саме древнє джерело права не тільки в історії розвитку людства, але й в історії розвитку виробничої, і зокрема, корпоративної діяльності людей.

Значну увагу звичаям як джерелам права приділялось в римському праві. Наприклад, в епоху принципату значення звичаю як живого джерела права з більшою силою розроблено й відмічено Юліаном. Він визнав за ним таку саму силу і ті ж самі підстави, як і за законом [9, 25].

Дотепер він має значне поширення в діяльності невеликих корпорацій (товариств і товариств з обмеженою відповідальністю). Великі корпорації свою діяльність регулюють у більшій мірі корпоративними нормативними актами.

Таким чином, звичай являє собою звичну для членів суспільства та груп людей форму соціальної регуляції.

Загальні риси локальних норм і звичаїв:

1. Являють собою різновид соціальних норм.

2. Однаковий об'єкт регулювання – суспільні відносини.

3. Загальний характер, тобто вони, служать зразками, еталонами поводження людей, їхніх колективів.

4. Є обов'язковими правилами поведінки людей, вказують якими повинні чи можуть бути людські вчинки.

5. За способом забезпечення. Забезпечуються в силу необхідності заходами суспільного впливу чи організаційних мір за винятком, так званих правових звичаїв, що охороняються державою і тому при їхньому порушенні не виключається можливість застосування примусових заходів.

6. Деталізованість розпоряджень. В основі звичаїв лежать зразки конкретного поводження, практичної діяльності, а тому їх складно відокремити від самого поводження і діяльності людей. Від цього досить висока деталізованість їхніх розпоряджень, що представляють по суті справи, досить докладний опис самого поводження. У ряді випадків створення локальних норм, також, так чи інакше, обумовлено необхідністю деталізації (конкретизації) правових норм, що містяться в тому чи іншому нормативному правовому акті, стосовно до специфіки діяльності організації.

7. Обмежена сфера дії. Сфера дії локальних норм обмежується рамками конкретної організації, звичаїв – межами територіальної групи (роду, племені), етносу, національності і т. д.

Відмінні риси:

1. За походженням. Історично звичаї відносяться до числа самих ранніх соціальних норм. У період становлення перших цивілізацій, утворення древніх держав, звичаям починають надавати загальнообов'язкового значення, тоді як локальні норми з'являються з виникненням держави, та до того ж на визначеній ступені його розвитку, коли люди, поєднуючись в колективи для досягнення тих чи інших цілей, приходять до необхідності регулювання свого поводження за допомогою норм, установлених самим же колективом.

2. За способом формування і встановлення. Звичаї народжуються в результаті дуже тривалого, частого багаторазового повторення тих самих дій, тими самими особами чи групами.

Одноразові чи епізодично повторювані дії не створюють чи не можуть створювати звичаїв. Локальні норми є наслідком нормотворчого процесу, що відбувається в рамках конкретної організації.

Якщо локальні норми завжди містяться в конкретних нормативних актах і викладаються в писемній формі, то норми звичаїв не наділяються в такі форми. Пронизуючи собою сфери духовного і громадського життя, приймаючи їх і роблячи на них регулюючий вплив, містяться лише у свідомості людей і передаються в усній формі з покоління в покоління.

3. Системність і ієрархічна побудова. Звичаї не представляють собою на відміну від локальних норм, цільної, зв'язаної в міцну єдність системи норм. Вони виступають, в основному, у виді окремих, ізольованих один від одного правил поведінки. Локальні норми, навпаки, являють собою, взаємозалежну систему правил нормативного характеру, що володіє, ієрархічною співпідпорядкованістю, тобто акти, що володіють меншою юридичною чинністю (положення, інструкції, правила) повинні відповідати і не суперечити локальним актам, що володіють більш високою юридичною чинністю (статут, колективний договір).

4. Консерватизм. Звичаї на відміну від локальних норм є дуже консервативними по своїй природі і своєму характеру. "Консерватизм звичаїв виявляється в тім, що в них закріплюється не тільки і навіть не стільки сучасна суспільна практика, скільки соціальний досвід давно минулих років. Крім того, у звичаях відбиваються нерідко не тільки загальні моральні і духовні цінності народу, але і пережитки минулого, забобони, національна, расова

і релігійна нетерпимість". У силу чого вони не можуть оперативно реагувати на зміни, що відбуваються. Локальним нормам навпаки притаманна визначена гнучкість, швидкість реагування на зміни, у зв'язку з чим вони менш консервативні.

Взаємодія локальних норм і звичаїв на сьогоднішній момент варто переважно розглядати як "відношення" локальних норм до існуючих звичаїв. Таке "відношення" зводиться до трьох основних варіантів:

1. Локальні норми підтримують звичаї корисні для діяльності тієї чи іншої організації (наприклад, на деяких підприємствах існує звичай посвяти молодих працівників у ту чи іншу професію, звичай удостоювати кожного покупця подарунком і т. д.).

2. Локальні норми можуть служити витисненню шкідливих, що наносять збиток діяльності організації звичаїв.

3. Локальні норми байдужі до існуючих в організації звичаїв.

Як зазначає І. Проценко, щодо дії звичаєвого права встановлені такі правила:

– звичаєве право відіграє другорядну роль і застосовується лише в разі відсутності в законодавстві необхідних для регулювання певних ситуацій приписів;

– дія правового звичаю припиняється шляхом видання нового нормативного акту або введення нового звичаю з аналогічного питання;

– якщо учасники правовідносин припиняють дотримання певного звичаю, не вводячи натомість нового, це не призводить до його автоматичного скасування [8, 33].

Різновидом звичаїв є корпоративний звичай.

Під корпоративним звичаєм розуміється звичай, застосування якого забезпечується заходами впливу з боку корпорації (мірами заохочення чи санкціями). Прикладом корпоративного звичаю може служити звичай при закінченні зміни чекати свого змінника протягом 15 хвилин і потім, у випадку його неявки, доводити до відома адміністрацію. Залишення місця роботи після закінчення зміни при відсутності змінника може бути розцінене як порушення.

Таким чином, корпоративний звичай з однієї сторони з'являється, як матеріал, з якого ми черпаємо знання про корпоративні норми, а з іншого боку – простежуємо наявність повноважень в органів керування організацією відповідним чином відреагувати, заохотивши у випадку виконання звичаю або покаравши при його недотриманні.

Отже, підставою для взаємозв'язку і взаємодії локальних норм і звичаїв служать, у першу чергу, загальні цілі – це встановлення і підтримка в організації визначеного порядку і стабільності, що здійснюються в процесі реалізації і локальних норм, і звичаїв. І, нарешті, це загальні регулятивні і виховні функції. Ті й інші відповідним чином впливають як на окрему людину, так і на весь колектив.

Література:

1. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности: Пер. с франц. В. А. Туманова. – М., 1999.
2. Костенко Л. Право звичаїв // Аналітика. – 2006. – № 8. – С. 91-95.
3. Оборотов Ю. М. Теорія держави і права (прагматичний курс). – Одеса: Юридична література, 2006.
4. Павлов С. С. Правова традиція та звичай: смислові межі понять // Часопис Київського університету прав. – 2008. – № 2. – С. 63-67.
5. Передерієв Є. Звичай як джерело права в міжнародному публічному і приватному праві // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 9. – С. 18-20.
6. Піскун Т. О. Проблеми співвідношення міжнародного торгівельного звичаю та судово-арбітражної практики як джерела приватного регулювання міжнародного приватного права// Часопис Київського університету права. – 2005. – № 1. – С. 83-89.
7. Погрібний С. Щодо ролі звичаїв та моральних засад суспільства у правовому регулюванні договірних відносин // Теорія і практика інтелектуальної власності. – 2008. – № 6. –. С. 8-12.
8. Проценко І. Звичай ділового обігу за законодавством Німеччини та України // Юридичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 32-35.
9. Римское частное право: Учебник. / Под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. – М.: Юрист, 1996.
10. Сав'як О. В. Правовий звичай в конституційному праві України: досвід і перспективи// Бюлетень Міністерства України. – 2007. – № 10 (72). – С. 77-89.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, БЕЗПЕКИ ТА ГЛОБАЛІСТИКИ

Кормич Б. А., НУ "ОЮА"

ПРАВА ЛЮДИНИ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ЇХ КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ В УКРАЇНІ

В статье проанализирован процесс формирования международных стандартов прав человека в сфере информации. Определены основные конституционные гарантии реализации этих прав в современной Украине. Охарактеризован механизм обеспечения информационных прав.

The article provides the analyses of the formation process of the international standards of the human rights in the informational sphere. The contemporary Ukrainian Constitutional guarantees for realization of the proper rights are determined. The characteristic of the mechanism of the informational rights guarantees is given.

Гарантії прав і свобод людини щодо інформаційної сфери належать до найважливіших засад формування правової держави та громадянського суспільства. Ці права включені і до дієвого механізму державного управління в демократичному суспільстві. Це визначає забезпечення захисту прав і свобод людини в інформаційній сфері однією з найважливіших цілей інформаційної безпеки, а саму людину – найголовнішим її об'єктом. Тому актуальність проблематики інформаційних прав обумовила формування нової галузі – інформаційного права.

Багато фахівців досліджують сьогодні питання правового та інституціонального механізмів забезпечення прав людини в сфері інформації [1 – 4]. Однак ряд аспектів потребує подальшого детального аналізу.

Дана стаття присвячена розгляду такої важливої складової проблеми як формування стандартів розуміння права на інформацію та конституційного забезпечення його реалізації. Головним при цьому виступає саме право людини, пріоритетне перед компетенцією держави в інформаційній сфері.

Специфіка інформаційної безпеки людини, на відміну від державної безпеки, полягає в тому, що вона базується, передусім, на чітких та дієвих гарантіях прав і свобод людини в сфері інформації. Слід зазначити, що права на свободу інформації, свободу думки і слова належать до так званих прав "першого покоління" – громадянських та політичних прав, які від початку вважалися і вважаються невід'ємною частиною людської особистості. Права і свободи людини в сфері інформації є важливим фактором, що визначає не лише умови існування конкретного індивіда, але є й таким, що багато в чому визначає долю політичного устрою держави. Адже права і свободи людини в сфері інформації є ключовими інститутами громадянського суспільства, правової, демократичної держави. Реалізація прав на інформацію, свободу слова є найважливішим механізмом захисту прав людини. Як зазначається у однійї із доповідей Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини "світова практика демократичного державотворення переконує в тому, що право на свободу думки і слова, на вільне виявлення своїх поглядів і переконань є одним з наріжних каменів розбудови демократичної, правової держави і громадянського суспільства. Без свободи слова немає демократії" [4]. Важливість права людини на інформацію підкреслюється і у резолюції 59 (1) Генеральної Асамблеї ООН, в якій зазначено, що "свобода інформації є основним правом людини і критерієм усіх інших свобод".

Друга половина XX ст. стала тим часом, коли затвердилися наднаціональні, міжнародні засоби захисту прав людини, які спиралися на розуміння того, що додержання прав людини не може вважатися внутрішньою справою держави.

Першим фундаментальним міжнародно-правовим актом в рамках Хартії про права людини є *Загальна декларація прав людини,* прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року.

Ця декларація містить цілий комплекс юридичних гарантій, що визначають зміст та сутність інформаційної безпеки особи.

Так, норми статті 19 Загальної декларації прав людини встановлюють, що "кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів" [5].

Подібне розуміння права на свободу інформації поширилося в багатьох міжнародних та національних правових актах і перетворилося на певний еталон демократичного суспільства, являючись лакмусовим папірцем ситуації з дотриманням прав людини у будь-якій державі. Це право є "активним" за своїм змістом, оскільки представляє собою певну міру поведінки і для його реалізації людині необхідно вдатися до активних дій.

Дещо іншим за своїм змістом є право, передбачене нормами ст. 12 названої декларації, яке полягає в тому, що "ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію". Також передбачається, що "кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань".

Останні норми, в принципі, не вимагають від суб'єкта відповідних дій щодо їх реалізації, а навпаки, обмежують дії інших суб'єктів інформаційних відносин, захищаючи відповідні інформаційні відносини, що склалися. Це типовий вид норми-заборони, згідно якої охоронні правовідносини (захист закону від неправомірного втручання) виникають у випадку її порушення.

Іншими словами, ми можемо стверджувати, що правовий статус людини як суб'єкта інформаційних відносин ґрунтується на двох основних її правах:

– по-перше, це право людини вільно, безперешкодно, на власний розсуд бути суб'єктом інформаційних процесів, шукати, одержувати і поширювати інформацію, причому це право не пов'язане з територіальною юрисдикцією держави і не обмежується територіально державними кордонами.

– по-друге, це право людини на захист від неправомірного інформаційного втручання, яке охоплюється англійським терміном *privacy*, тобто правом на конфіденційність інформації щодо

особистого життя та правом на захист від розповсюдження вигаданої та перекрученої інформації, що завдає шкоди її честі і репутації.

Подібна конструкція прав людини в галузі інформації, як вже зазначалося, була сприйнята в якості стандарту як в міжнародному, так і в національному праві більшістю держав світу, в тому числі і Україною і відтворена у цілому ряді нормативно-правових актів.

Зокрема, аналогічні за змістом норми містяться в *Міжнародному пакті про громадянські і політичні права,* прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р.

Аналогічна за змістом, але відмінна за формою викладення в правових нормах конструкція відтворена і в *Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р.* [6]. Дана Конвенція є особливо актуальною для України, з огляду на ратифікований нашою державою Протокол 11, який передбачає можливість захисту прав і свобод, встановлених даною конвенцією у Європейському суді з прав людини. Причому в даному випадку слід звернути увагу не лише на самі правові норми, викладені у відповідних статтях Конвенції, але й на практику Суду з їх застосування та тлумачення, оскільки дана практика носить прецедентний характер і використовується при прийнятті наступних рішень Суду з аналогічних питань.

Ст. 10 даної Конвенції встановлює *свободу вираження поглядів,* згідно якої: "Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів".

Практика Суду значною мірою конкретизує вищезазначену норму, серед яких, зокрема, можна виділити такі позиції:

– термін "вираження поглядів" охоплює представлення інформації в будь-якій формі (документи, промови, зображення, дії, що виражають позицію чи подають інформацію тощо), а також за допомогою будь-яких засобів (друковані та електронні ЗМІ, кінофільми, вистави тощо). Таким чином, захист розповсюджується не лише на саме вираження поглядів, але й на засоби такого вираження. Захищається не лише вираження політичних поглядів, а й діяльність в мистецькій сфері та інформація комерційного характеру;

– існує відмінність між поняттями "інформація" та "ідея". Таким чином свобода висловлювань не обмежується лише фактичними даними, які можна підтвердити, а включає також погляди, критику та припущення. Звідси вимагати доведення правдивості або

спростування можливо лише стосовно фактів. Особа, що висловила свої погляди, а не факти, не може бути зобов'язана їх доводити [7].

Нормами ст. 8 Конвенції встановлюється *право на повагу до приватного і сімейного життя,* згідно якого: "Кожен має право на повагу до його приватного і сімейного життя, до житла і до таємниці кореспонденції".

В контексті даної норми Конвенції можна, зокрема, відзначити:

– дотримання права на приватне життя передбачає обов'язок держави контролювати як діяльність органів публічної влади та їх посадових осіб, так і діяльність фізичних та юридичних осіб;

– навіть якщо факт збирання інформації про особисте життя є виправданим з точки зору закону, її подальше зберігання або використання може становити правопорушення;

– при забезпеченні таємниці кореспонденції держава не зобов'язана забезпечувати зразкове функціонування поштових послуг.

Названі вище міжнародно-правові акти носять універсальний характер, визначаючи основні права і свободи людини.

Разом з тим питання реалізації та захисту окремих видів прав людини в сфері інформації знайшли своє відображення в цілому ряді інших актів міжнародного права. Серед таких міжнародно-правових актів найбільш визначними є:

– *Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля,* підписана 28 червня 1998 р. в м. Орхус, Данія [8]. Дана Конвенція визначає основні принципи надання громадськості екологічної інформації органами державної влади та місцевого самоврядування. Україна приймала участь у підписанні цієї Конвенції та ратифікувала її 6 липня 1999 р. Положення даної Конвенції були імплементовані в національне законодавство України.

– *Конвенція про захист осіб стосовно автоматизованої обробки даних особистого характеру,* підписана в Страсбурзі, 28 січня 1981 р. [9] Метою цієї Конвенції (ст. 1) є забезпечення на території кожної держави-учасниці для кожної особи, незалежно від її національності або мешкання, поваги її прав і основних свобод, зокрема, її права на недоторканість особистого життя, стосовно автоматизованої обробки даних особистого характеру, що її стосуються.

Конвенцією визначаються (ст. 5) основні вимоги до даних особистого характеру, що піддаються автоматизованій обробці, згідно яких ці дані:

– отримуються та обробляються сумлінно та законно;

– зберігаються для визначених і законних цілей та не використовуються у спосіб несумісний з цими цілями;

– мають бути адекватними, відповідними і ненадмірними з точки зору цілей, заради яких вони зберігаються;

– мають бути точними та у разі необхідності мають поновлюватися;

– зберігаються у форматі, який дозволяє ідентифікувати суб'єктів даних не довше, ніж це необхідно для цілі, заради якої такі дані зберігаються.

З метою гарантування дотримання прав осіб, до таких даних повинні застосовуватися засоби захисту щодо запобігання випадковому знищенню або несанкціонованому доступу, зміненню або поширенню (ст. 7).

Також передбачені додаткові права особи-суб'єкта даних (ст. 8), до яких зокрема відноситься можливість:

– встановлювати існування файлу даних особистого характеру;

– отримувати такі дані у доступній для розуміння формі;

– вимагати у відповідних випадках виправлення або знищення таких даних;

– використовувати засоби правого захисту.

Слід зазначити, що для України є дуже актуальним приєднання до даної Конвенції, з огляду на наявність систематичних порушень прав громадян щодо розголошення даних особистого характеру, що збираються органами публічної влади згідно їх компетенції.

Крім того, питання прав людини в сфері інформації та стану їх захисту розглядаються в цілому ряді документів міжнародних міжурядових організацій, насамперед ООН, Рада Європи, ОБСЄ тощо. Деякі з цих документів стосуються безпосередньо України, як наприклад рекомендації Ради Європи.

Конституція України, встановлюючи комплекс прав людини в галузі інформації, базується на міжнародно-правових стандартах в цій галузі і в основному відтворює як концептуально, так і змістовно відповідні їх положення. Ключовими для визначення прав і свобод людини в галузі інформації є норми ст. ст. 34 та 32 Конституції [10].

Так, ст. 34 Конституції визначає *право на свободу слова та право на інформацію,* згідно якого:

– кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань;

– кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Ч. 3 ст. 34 Конституції містить вичерпний перелік випадків обмеження цього права.

Крім того, ст. 40 Конституції встановлює *право на звернення* – механізм, за допомогою якого особа може реалізовувати свої права та законні інтереси у відносинах з органами публічної влади, зокрема в тому, що стосується доступу та отримання інформації від цих органів. Згідно норм даної статті усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Встановлене ст. 34 Конституції право є "активним". Це право людини може розумітися як можливість здійснювати будь-яким способом та у будь-якій формі бути учасником інформаційних відносин, окрім випадків наявності прямих заборон з боку закону.

Інша група прав людини в галузі інформації, встановлена Конституцією, спрямована на обмеження інформаційного втручання в приватні справи особи з боку держави і третіх осіб. Названі норми мають, в першу чергу, захисний характер щодо конкретних правових відносин в інформаційній сфері.

Гарантії *права людини на невтручання в особисте життя* базуються, насамперед, на нормі ст. 32 Конституції, яка, зокрема, забороняє збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Також нормами даної статті визначаються основні механізми забезпечення даного права.

Першим з них (ч. 3 ст. 32 Конституції) є право громадянина знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею. Це право дозволяє встановити сам факт збирання інформації про особу органами публічної влади та їх посадовими особами, визначити їх зміст і на основі цього встановити ступінь правомірності таких дій.

Інший механізм (ч. 4 ст. 32 Конституції) полягає в гарантії судового захисту прав:

– спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї;

– вимагати вилучення будь-якої інформації;

– відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.

Похідним від права на невтручання в особисте життя є *право на таємницю кореспонденції,* оскільки фактично цим правом встановлюється додаткова гарантія щодо невтручання в особисте життя людини. Зокрема в рамках Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини (ст. 8) ці права розглядають в комплексі. В Конституції України це право встановлюється окремою ст. 31, згідно норм якої кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції.

Основним механізмом забезпечення даного права є визначене в цій же статті правило, згідно якого винятки із права на таємницю кореспонденції можуть бути встановлені лише судом, з метою запобігти злочинові чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Ці основні права людини в інформаційній сфері підкріплюються і розширюються цілим рядом інших конституційних норм. Так слід назвати норми ст. 15 Конституції України, що, зокрема, встановлює політичну і ідеологічну багатоманітність суспільного життя і забороняє цензуру; норми ст. 21 Конституції закріплюють невідчужуваність та непорушність прав і свобод людини; норми ст. 28 Конституції закріплюють право людини на повагу до її гідності, забороняють піддавати людину катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню; забороняють піддавати людину без її вільної згоди медичним, науковим чи іншим дослідам. Також велике значення має ст. 41 Конституції, яка, зокрема, визначає право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності та встановлює непорушність права приватної власності.

Разом з тим не можна оминути певну "бомбу затриманої дії", що її закладено в Розділі II Конституції. Це викликано тим, що вітчизняна правова наука практично не сприймає існуючу в західному

конституційному праві класифікацію термінів для визначення прав людини. Так в англійській термінології використовуються наступні поняття: *rights* для визначення невід'ємних прав людини (на життя, свободу тощо); *freedoms* або *liberties* для визначення громадських та політичних прав і свобод та термін *entitlements,* який охоплює надані державою економічні і соціальні права. В українському законодавстві, натомість, застосовується єдиний термін "права людини". Так разом з вже названими нами інформаційними правами і свободами в Конституції України міститься ряд прав, які є інформаційними за своїм об'єктом, але економічними або соціальними за своїм змістом.

Це, передусім, норми ст. 54, які встановлюють свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

До обов'язку держави відноситься сприяння розвиткові науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством, збереження історичних пам'яток тощо.

Але чи можна, наприклад, розвиток наукових зв'язків або правове регулювання використання об'єктів інтелектуальної власності ставити в один ряд з невід'ємними інформаційними правами людини на таємницю приватного життя, на свободу слова, на захист честі і гідності? До того ж простий аналіз норм Конституції вказує на похідний характер інформаційних прав, зазначених в ст. 54. Так право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості є складовою права на свободу слова, встановленого ст. 34 Конституції, права щодо захисту інтелектуальної власності є похідними від загального права власності (в тому числі і інтелектуальної), встановленого в ст. 41 Конституції тощо.

В чому ж полягає зміст небезпеки, яка слідує із відсутності чіткого поділу в Конституції громадянських прав і свобод та економічних та соціальних прав людини? Чинників небезпеки ми можемо виділити щонайменше два. Один полягає в сфері правової свідомості, другий – в сфері практики правозастосування, і ці два чинники є взаємопов'язаними.

Виконання тих інформаційних прав людини, які належать до громадянських та політичних прав і свобод: свобода слова, право на одержання інформації, право на невтручання в особисте життя, право на таємницю листування, заборона цензури може бути повною мірою забезпечене судовими органами, як це і передбачено

ст. 55 Конституції України. Для реалізації громадянських та політичних прав достатньо застосування виключно правових механізмів: правильне застосування судами конституційних норм та відповідного галузевого законодавства, прийняття судового рішення та його до виконання.

Реалізація ж цілого ряду соціальних і економічних прав залежить не лише від нормативно-правових приписів, але й від забезпечення відповідних умов. Останнє входить до компетенції не судової, а насамперед, виконавчої гілки влади та місцевого самоврядування.

Повсякденна діяльність цих органів повинна створювати відповідні умови для реалізації громадянами своїх прав і законних інтересів. Концепція адміністративної реформи, реформи адміністративного права, та цілий ряд інших документів спрямовані на зміну самих поглядів щодо сутності державної влади та закріплення підходу, за якого державна влада – це реалізація не тільки правомочностей, а й виконання певних обов'язків держави перед громадянином. Подібне твердження ніяким чином не принижує значення судового захисту. Але судовий захист застосовується в тих випадках, коли вже відбулося порушення права, а завдання виконавчої влади створити умови, за яких подібних порушень відбуватися не буде.

Не менш важливим механізмом є контроль з боку інститутів громадянського суспільства. Причому на прикладі права на свободу слова реалізується цікава взаємозалежність. З одного боку, дотримання цього права неможливо без ефективного громадського контролю, з іншого, за відсутності цього права сам громадський контроль буде неефективним. Історія розвитку інституту прав людини свідчить, що, нажаль, найбільших утисків, порушень та обмежень інформаційні права і свободи людини зазнавали з боку держави та її органів, оскільки вступали в конфронтацію з інтересами останніх. Як зазначає відомий американський правник Бернард Сіган, який брав участь у розробленні конституцій цілого ряду східноєвропейських країн: "Конституція повинна турбуватися про свободу в заперечувальному розумінні – захисту особистості від сили влади" [11]. Таку постановку питання прийнято пояснювати схильністю державної влади до самоконцентрації та самозростання. В розвиненому демократичному суспільстві подібні небезпечні тенденції повинні компенсуватися системою розподілу влад з її стримуваннями і противагами, а також обмежуватися контролем з боку інститутів громадянського суспільства.

Література:

1. Арістова І. В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти / І. В. Арістова. – Харків: УВС, 2000. – 368 с.
2. Кормич Б. А. Інформаційна безпека: організаційно-правові основи / Б. А. Кормич. – К.: Кондор, 2004. – 382 с.
3. Литвиненко О. В. Інформаційна безпека Європи / О. В. Литвиненко. – К., 1999 – 61 с.
4. Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав і свобод в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / Н. І. Карпачова. – Київ, 2000. – С. 202.
5. Загальна декларація прав людини. Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. //Док. ООН/PES/217 А.
6. Конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Перший протокол та протоколи № 1, 4, 6, 7, 9, 10 та 11 до Конвенції (Рим, 4. XI. 1950) // Голос України. – 2001. № 3 (2503), 10 січня. – С. 6 – 8.
7. Огляд практики Європейського суду з прав людини. Норми та стандарти Конвенції про захист прав і основних свобод людини. – К.: Міністерство юстиції України, 2002. – С. 37.
8. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 28 червня 1998 р. (Ратифіковано Законом України № 832-XIV від 6 липня 1999 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 34. – Ст. 296.
9. Конвенція про захист осіб стосовно автоматизованої обробки даних особистого характеру. Страсбург, 28 січня 1981 р. // Збірка договорів Ради Європи. – Київ: Парламентське видавництво, 2000.
10. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
11. Сіган Б. Г. Створення конституції для народу чи республіки, що здобули свободу / Бернард Г. Сіган. – Київ: Інститут демократії ім. П. Орлика, 1993. – С. 31.

Короткий Т. Р., НУ "ОЮА"

НОРМИ «М'ЯКОГО ПРАВА» В МЕХАНІЗМІ ОХОРОНИ МОРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

Статья посвящена комплексному анализу совокупности факторов, которые оказывают влияние на развитие "мягкого права" как одной из правовых форм сотрудничества государств в сфере охраны морской окружающей среды.

The article is devoted to complex analysis of aggregate of factors which have influence on development of "soft law" as one of legal forms of states collaboration in the sphere of marine environment guard.

Правові форми співробітництва держав з охорони морського середовища засновані на сполученні обов'язкових приписів з рекомендаційними нормами, що обумовлює необхідність при розгляді міжнародно-правової охорони морського середовища враховувати положення як універсальних і регіональних угод, так і джерел міжнародного «м'якого права» як єдиної системи.

Тому в даній статті використаний комплексний підхід до дослідження факторів, що справляють вплив на розвиток «м'якого права» як однієї з правових форм співробітництва держав у сфері охорони морського середовища, і на основі системного аналізу зроблені загальні висновки щодо його місця і значення в системі джерел міжнародного морського права. Значимість такого аналізу підвищується у зв'язку з необхідністю вивчення ступеня сприйняття законодавством України положень «м'якого права», удосконалення вітчизняної системи охорони морського середовища на основі міжнародних стандартів, підвищення ефективності захисту середовища Чорного моря.

Отже, пропонована стаття спрямована на вирішення декількох взаємозалежних між собою завдань. По-перше, проведений теоретико-правовий аналіз феномену «м'якого права» як регулятора міжнародних відносин, виявлені його зміст і місце в системі джерел міжнародного права. По-друге, досліджені види і форми рекомендаційних нормативних актів у сфері охорони морського середовища від забруднення. По-третє, виявлені особливості нормотворчого процесу із створення норм «м'якого права» у сфері охорони морського середовища. По-четверте, визначені способи реалізації цих норм і ступінь їхньої ефективності.

1. Останнім часом питанню ролі та значення «м'якого права» в цілому і резолюцій міжнародних організацій як джерела міжнародного права приділяється значна увага. Слід зазначити праці Ю. С. Безбородова [1], С. В. Комендантова [2], М. М. Копилова [3], І. І. Лукашука [4], В. В. Мицика [5], Т. М. Нешатаєвої [6], М. С. Попова [7], В. Л. Толстих [8], Г. І. Тункіна [9], Г. Дж. Харриса [10], M. Chinkin [11], J. Gold [12].

Однак безпосередньо ролі «м'якого права» в регулюванні відносин з використання, дослідження й охорони Світового океану присвячено не так багато праць. У першу чергу вони стосуються міжнародно-правового регулювання міжнародного судноплавства – В. М. Анашкін [13], Г. Г. Іванов [14], Ю. В. Мішальченко [15], О. М. Шемякин [16].

Окремі аспекти ролі резолюцій у регулюванні охорони морського середовища від забруднення із суден ми досліджували [17].

Проте проблематика дослідження значення норм «м'якого права» у сфері охорони морського середовища залишається дуже актуальною у зв'язку з постійним розвитком міжнародно-правового інструментарію охорони морського середовища.

2. Виникнення концепції «м'якого права» зв'язано з об'єктивними якостями, властивими міжнародному праву як нормативній системі. Насамперед це відсутність єдиного центру нормотворчості, єдиної ієрархії джерел міжнародного права, єднальна природа міжнародного права.

Саме тому, як зазначає професор В. В. Мицик, якщо стосовно джерел норм «м'якого права» досягнута відносна згода, то в частині визнання за ними обов'язкової юридичної чинності існують протилежні погляди [18]. Однак В. Л. Толстих прямо вказує на рекомендаційний характер норм «м'якого права»: «Сукупність актів рекомендаційного характеру часто позначається терміном "м'яке право" (soft law), що підкреслює одночасно їхній необов'язковий характер і велике політичне значення» [19].

Поняття «м'яке право» використовується для позначення двох різних нормативних явищ. В одному разі йдеться про особливий вид міжнародно-правових норм, що на відміну від «твердого права» не породжують чітких прав і обов'язків, а дають лише загальну настанову, якої суб'єкти зобов'язані додержуватися, а в іншому – про неправові міжнародні норми [20]. Причому обидва види норм «м'якого права» мають важливе значення у сфері охорони навколишнього середовища.

Таким чином, «м'яке право» становить собою неоднорідне утворення, що ускладнює виділення загальних ознак норм «м'якого права».

До першої групи І. І. Лукашук відносить положення міжнародних договорів, що містять гнучкі настанови. У них використовуються обтічні, гнучкі формулювання типу «почнуть зусилля», «оскільки це можливо» тощо. Однак, незважаючи на властиву їм гнучкість, дані норми відносять до міжнародно-правових [21]. Такі норми часто зустрічаються в міжнародних екологічних договорах внаслідок складності досягнення спільної згоди щодо змісту конкретних договірних норм. Однак слід зазначити, що в більшості міжнародних договорів, що містять досить «тверді» приписи, у преамбулах містяться норми «м'якого права» (як і в інших частинах договорів, насамперед політичних), що є юридично обов'язковими правовими нормами.

До другого виду норм «м'якого права» належать ті, котрі містяться в неправових актах, резолюціях міжнародних органів і організацій, у спільних заявах, комюніке [22].

Норми «м'якого права» другого виду взаємодіють з нормами міжнародного права, забезпечуючи попереднє, доправове регулювання, прокладаючи шлях праву.

До другого виду норм «м'якого права» І. І. Лукашук відносить і договори, що очікують набрання чинності.

Слід погодитися з В. В. Мициком щодо складності й неоднозначності такої класифікації, яка поєднує правові й неправові норми в один вид і позначає одним терміном [23]. Їх «м'якість/гнучкість», як об'єднуюча їхня якість, породжена різними причинами. Ці норми мають різну природу і неоднакові механізми реалізації.

Тому, як цілком обґрунтовано вважає В. В. Мицик, нормами «м'якого права» є інституційні, рекомендаційні неправові норми, що містяться в документах міжнародних міжурядових організацій, приписи яких можуть мати обов'язковий політичний, а не юридичний характер [24].

Особливий інтерес становлять резолюції міжнародних організацій. За допомогою норм «м'якого права» міжнародні органи й організації здійснюють великий обсяг регулювання міжнародних відносин і впливають на розвиток міжнародного права [25]. Цей вид норм внаслідок складного і різноманітного характеру регульованих відносин, що вимагають великого числа розроблювальних стандартів і процедур, широко поширений у сфері

міжнародно-правового регулювання судноплавства, цивільної авіації, а також у сфері охорони навколишнього середовища.

3. У доктрині міжнародного права висловлюються різні думки щодо нормативних властивостей рекомендацій, широко поширених у міжнародно-правовій практиці. Виключно важливою формою рекомендаційних норм є резолюції міжнародних організацій [26].

Одні автори, ґрунтуючись на висновках загальної теорії права, висловлюють судження про те, що рекомендації міжнародних організацій «можуть бути виділені як окремий різновид міжнародно-правових норм» [27]. Інші вважають, що лише рекомендації, які мають юридично обов'язкову силу, можуть розглядатися як рекомендаційні норми міжнародного права, а всі інші рекомендації міжнародних організацій нормами права не є і не можуть розглядатися як рекомендаційні норми, хоча і «містять міжнародно-правовий елемент». На думку І. І. Лукашука, «хоча більшість з них (рекомендацій міжнародних організацій. – Т. К.) містить міжнародні норми різного характеру, вони в той самий час не є нормами міжнародного права, оскільки не породжують юридичних зобов'язань». Це аж ніяк не означає, підкреслює І. І. Лукашук, що вони не повинні дотримуватися. Рекомендації покладають на держави певні зобов'язання, однак останні мають не юридичний, а морально-політичний характер [28].

При цьому варто розрізняти рекомендаційні норми і рекомендації як міжнародні акти. Як зазначає І. І. Лукашук, рекомендаційні норми покликані регулювати відносини рекомендаційним способом, установлюючи бажану модель поведінки, але не зобов'язуючи додержуватися її; рекомендації як міжнародні акти мають силу рекомендацій, у тому числі можуть містити категоричні приписи, але не мають юридичної сили.

4. Будь-які правомірні рекомендації міжнародних організацій мають своїм призначенням насамперед конкретизацію, деталізацію, тлумачення. У зв'язку з цим можуть відбуватися певні зміни в конкретному змісті норм загального міжнародного права. В усіх випадках рекомендації, що містяться в резолюціях міжнародних організацій, у кінцевому підсумку виражають волю держав-учасниць, є результатом рівнобіжного волевиявлення держав. Зміст резолюцій, як спільних вольових актів держав, детермінується положеннями Статуту ООН, статутами міжнародних організацій, як детермінуються цими актами і правові наслідки резолюцій.

Такі рекомендації, не будучи визнаними державами як обов'язкові норми поведінки, не можуть накладати на них юридичного обов'язку виконання. Вони формують лише погоджені, рекомендовані формули регулювання. І якщо дві чи більш держави юридично погодилися діяти відповідно до певної рекомендації, то її правила стають звичайними міжнародно-правовими нормами, що породжують правовідносини, з яких випливають конкретні юридичні права та обов'язки сторін. Причому, як зазначає В. М. Шуршалов, «зобов'язуюча сила такого правовідношення виникає не з рекомендації, а зі згоди сторін діяти відповідно до даної рекомендації. Однак передумовою виникнення правовідношення була в даному разі рекомендаційна норма» [29].

Рекомендації міжнародних організацій, включені в національне законодавство, забезпечують однакове регулювання певної групи питань, що виникають у сфері міжнародних відносин.

Рекомендаційний характер цих норм полягає в тому, що, не маючи обов'язкової сили, вони виявляють ознаки високої ефективності, оперативності та прийнятності завдяки практичному походженню. Їх реалізація зв'язана з тим, що держави, які не застосовують «м'яке право» після того, як воно одержало поширення в морському співтоваристві, утрачають комерційні переваги стосовно тих, хто застосовує стандарти, що містяться в резолюціях міжнародних організацій, і насамперед Міжнародної морської організації.

З іншого боку, держави, що не прийняли на себе зобов'язань дотримувати відповідні рекомендації, зобов'язані визнавати виконання правомірних рекомендацій державами, що їх визнали, і не перешкоджати цьому [30]. Тим самим породжується нове правовідношення. Недотримання рекомендаційних норм позбавляє відповідні держави правової можливості користатися певними благами (вигодами) міждержавного співробітництва. І такого роду наслідки можна розглядати як міжнародно-правову санкцію *sui generis* [31].

Сказане дозволяє дійти висновку про те, що резолюції міжнародних організацій повинні розглядатися разом з імперативними і диспозитивними нормами також як особливий рід норм, але норм рекомендаційних.

5. Серед різних за значенням джерел міжнародного права охорони морського середовища від забруднення велика роль належить рішенням міжнародних організацій, і насамперед ІМО.

Основні повноваження з міжнародного співробітництва у сфері охорони морського середовища від забруднення із суден покладені на Міжнародну морську організацію [32]. Метою ІМО є «забезпечення механізму співробітництва урядів у сфері урядового регулювання і практики в технічних питаннях будь-якого роду, що стосуються міжнародного торгового судноплавства; заохочення і сприяння загальному прийняттю практично можливих максимальних норм щодо безпеки на морі, ефективності судноплавства, запобігання забрудненню моря із суден і боротьби з ним, а також розгляд адміністративних і правових питань, зв'язаних з цілями, викладеними в даній статті» [33].

Природоохоронна діяльність ІМО як спеціалізованої установи ООН забезпечує розвиток правового регулювання охорони морського середовища, і насамперед – забруднення із суден. Основою нормотворчої діяльності ІМО є прийняття багатобічних конвенцій, а також правил, посібників, рекомендацій, приписів і інших документів, що містять необов'язкові стандарти і практику [34].

6. Одним із видів діяльності ІМО з організації міжнародного співробітництва у сфері охорони морського середовища є розробка правил, регламентів, рекомендацій. До них належать рекомендації, правила і посібники ІМО, що є актами «м'якого права». Ці документи, передбачені в п. «j» ст. 15 Конвенції про ІМО, не є формально договорами, але найчастіше доповнюють договір, прокламують принципи майбутніх концепцій, відіграють роль моделей правових норм, оскільки вони прокладають шлях від *lege ferenda* до *lege lata* після того, як досягнутий консенсус і отриманий досвід забезпечать їх перетворення на норми позитивного права [35]. Крім конвенцій і рекомендацій, у рамках ІМО приймаються різні кодекси, що іноді розглядаються як проміжний документ між конвенціями і рекомендаціями.

До «м'якого права» можна віднести Міжнародний кодекс морського перевезення небезпечних вантажів, Рекомендації щодо пожежної безпеки для суден, які перевозять певну кількість пасажирів, процедури контролю за суднами, Посібник з розшуку і спасіння, Кодекс безпеки для суден на повітряній подушці.

Ці стандартовстановлюючі документи або доповнюють існуючі конвенції, або просто заповнюють існуючі конвенційні прогалини. При цьому деякі з подібних рекомендацій можуть набрати обов'язкової чинності для держав-учасниць конвенцій, зв'язаних таким механізмом регулювання [36].

Одним із напрямів діяльності ІМО із створення прийнятних міжнародних стандартів є розвиток погодженої раніше рекомендованої практики до рівня обов'язкових міжнародних норм. Тим самим послідовно забезпечується процес реалізації норм, перехід від стандартів, що носять рекомендаційний характер, до обов'язкових конвенційних вимог.

Наприклад, розроблений ІМО Кодекс побудови й устаткування суден, що перевозять небезпечні хімічні вантажі наливом, мав рекомендаційний характер. 1983 року ІМО прийняла виправлення до Глави VII Конвенції СОЛАС 74, щоб зробити Кодекс обов'язковим [37].

Метод сполучення одночасної розробки і прийняття технічних вимог як закріплених у міжнародно-правовому акті, так і рекомендацій, дозволяє, на думку Т. Б. Ванданова, «впливати на розробку технічних правил, здійснюваних в окремих державах, не тільки в розумінні стимулювання цієї діяльності, але й у плані створення певних передумов до однаковості їхніх вимог. Даний метод взаємозалежного сполучення конвенційних і рекомендаційних норм впливає на розробку національних технічних норм» [38]. Іншою функцією рекомендації є створення передумов для формування на її основі відповідної міжнародно-правової норми.

7. Рекомендації ІМО приймаються з використанням резолюцій. З усього різноманіття резолюцій, прийнятих ІМО, можна виділити такі: 1) резолюції, що містять рекомендації, прийняті внаслідок доручень, які знаходяться в міжнародних конвенціях; 2) резолюції, що містять рекомендації, спрямовані на полегшення застосування відповідних положень цих конвенцій; 3) резолюції, які містять рекомендації з питань, що поки ще не регулюються угодами; 4) резолюції, прийняті внаслідок прямих указівок, що містяться в міжнародних конвенціях [39].

Прикладом 1-го типу резолюцій може служити Міжнародний кодекс морського перевезення небезпечних вантажів (МКМПОГ), що приймається ІМО відповідно до Правила VII. 1.4. СОЛАС 74 і Правила 1(3) Додатка III до МАРПОЛ 73/78. Асамблея ІМО резолюцією А.716(17) схвалила Кодекс і уповноважила Комітет з безпеки на морі ІМО приймати виправлення до нього, а також додатки і доповнення.

Відповідно до правила 26 МАРПОЛ 73/78, на борту судна повинний матися судновий план надзвичайних заходів з боротьби

із забрудненням нафтою, схвалений Адміністрацією відповідно до посібника, що розробила ІМО.

Цей план повинний включати серед іншого процедуру, що виконує капітан при передачі повідомлень про інцидент, на підставі посібників, які розробила ІМО. Відповідно до цього Правила, Асамблея резолюцією А.648(16) прийняла «Загальні принципи системи суднових повідомлень, включаючи Посібник з передачі повідомлень про інциденти...», а Комітет із захисту морського середовища резолюцією МЕРС 54(32) схвалив Посібник з розробки суднових планів надзвичайних заходів з боротьби із забрудненням нафтою.

Численну групу складають резолюції 2-го типу. Наприклад, Резолюцією А.39(X) були схвалені Процедури з контролю за зливом нафти, що містять рекомендації національним адміністраціям з контролю за порушенням МАРПОЛ 73/78.

Важливу роль в уніфікації і стандартизації відповідних вимог відіграють резолюції 3-го типу. Спочатку, будучи лише рекомендаціями, вони дають можливість державам пристосувати свої національні норми до можливих імперативних положень, що можуть бути включені в переглянуті конвенції. Прикладом може стати Резолюція А.680(17), що схвалила Посібник з методів управління для безпечної експлуатації суден і запобігання забрудненню, і Резолюція А.681(17), що схвалила Порядок проведення контролю за виконанням експлуатаційних вимог щодо безпеки суден і запобігання забрудненню. Обидва ці документи носили характер рекомендацій.

На 62-й сесії Комітету з безпеки на морі був схвалений проект Міжнародного кодексу з управління безпечною експлуатацією суден і запобігання забрудненню і спрямований на затвердження 18-ї сесії Асамблеї, що Резолюцією А.741(18) схвалила цей Кодекс, а Резолюцією А.742(18) – порядок проведення контролю. На Конференції 1994 року була прийнята нова глава XI, що містить правило 4 – Контроль держави порту за виконанням експлуатаційних вимог.

Після набрання чинності главою XI положення Кодексу набули обов'язкового характеру. У резолюції про прийняття Кодексу Асамблея не рекомендувала, а настійно закликала ввести цей Кодекс у національне законодавство, у першу чергу щодо пасажирських суден, танкерів, газовозів, балкарів, і якнайшвидше, але не пізніше ніж 1 червня 1988 року, в очікуванні надання Кодексу чинності.

Резолюціями A.212(VII) і A.328(IX) були затверджені Кодекс побудови й устаткування суден, що перевозять небезпечні хімічні вантажі наливом, і Кодекс побудови й устаткування суден, що перевозять зріджені гази наливом. Після внесення 1983 року виправлень у СОЛАС 74 відповідні норми стали обов'язковими, і КБМ Резолюцією MSC 4(48) прийняв Міжнародний кодекс побудови й устаткування суден, що перевозять небезпечні хімічні вантажі наливом (IBC), і Резолюцією MSC 5(48) – Міжнародний кодекс побудови й устаткування суден, що перевозять зріджені гази наливом [40].

Особливий характер носять резолюції, прийняті внаслідок прямих указівок, що містяться в конвенціях. Загальне твердження про те, що резолюції, прийняті міжнародними організаціями, носять рекомендаційний характер, вірно лише доти, поки за допомогою резолюції не приймається норма, обов'язкова до виконання внаслідок відповідних положень конвенцій, прийнятих під егідою ІМО. Наприклад, через відповідні положення СОЛАС 74 Комітет з безпеки на морі може приймати певні кодекси і виправлення до них, що носять обов'язковий характер.

Таким чином, поряд з юридичними й організаційними технічні аспекти проблеми охорони морського середовища від забруднення із суден мають немаловажне значення. Тому включення в міжнародні морські екологічні угоди відповідних технічних правил, що трансформуються після набрання чинності міжнародним договором, у правові норми з технічним змістом і створення на цій основі відповідних міжнародних зобов'язань є ефективною формою міжнародно-правового регулювання відносин з охорони морського середовища від забруднення із суден [41].

Прийняті в рамках ІМО рекомендації з технічних питань забезпечують формування однакових національних стандартів і одночасно стимулюють формування договірних міжнародно-правових норм.

Такий підхід має велике практичне значення у сфері охорони морського середовища від забруднення при функціонуванні як морегосподарського комплексу в цілому, так і окремих його елементів, оскільки сполучає застосування наукових методів, технічних і адміністративних засобів на національному, регіональному і глобальному рівнях. Закріплення рекомендацій ІМО в праві України є необхідною передумовою формування національного морського права, що відповідає сучасним міжнародним стандартам і забезпечує перспективний розвиток морської галузі.

Література:

1. Безбородов, Ю. С. Роль норм «мягкого» права в международно-правовом регулировании / Ю. С. Безбородов // Междунар. публичное и частное право. – 2004. – № 6. – С. 3-6.
2. Комендантов, С. В. О некоторых аспектах нормотворческой деятельности международных организаций / С. В. Комендантов // Международно-правовые чтения. – Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 2004. – Вып. 3. – С. 31-35.
3. Копылов, М. Н. Место норм «мягкого» права в системе международного экологического права / М. Н. Копылов // Междунар. право. – 2005. – № 4. – С. 34-69.
4. Лукашук, И. И. Нормы международного права / И. И. Лукашук. – М. : Спарк, 1997. – 332 с.; Лукашук, И. И. Нормы международного «мягкого права» / И. И. Лукашук // Гос. и право. – 1994. – № 8-9. – С. 159-167; Лукашук, И. И. Международное «мягкое право» // Международное право. Общая часть : учебник / И. И. Лукашук. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : БЕК, 2001. – С. 111-114.
5. Мицик, В. В. Концепція «м'якого права» (soft law) / В. В. Мицик // Міжнародне право. Основи теорії : підручник / В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожній ; ред. В. Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2002. – С. 178-182.
6. Нешатаева, Т. Н. Резолюции международных организаций как источник международного публичного права / Т. Н. Нешатаева // Международные организации и право: Новые тенденции в международно-правовом регулировании. – М., 1998. – С. 90-111; Нешатаева, Т. Н. Резолюции-рекомендации в системе ООН и концепция «мягкого» международного права (soft law) / Т. Н. Нешатаева // Международные организации и право. – М., 1999.
7. Попов, М. С. Юридическая сила решений международных межправительственных организаций / М. С. Попов // Право: теория и практика. – 2003. – № 7. – С. 12-16.
8. Толстых, В. Л. Акты международных организаций // Курс международного права : учебник / В. Л. Толстых. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – С. 188-195.
9. Тункин, Г. И. Роль резолюций-рекомендаций международных организаций в создании норм международного права / Г. И. Тункин // Курс международного права : в 7 т. / Ю. А. Баскин, Н. Б. Крылов, Д. Б. Левин [и др.]. – М., 1989. – Т. 1. – С. 182-219.
10. Харрис, Г. Дж. Использование стандартов и рекомендуемой практики ИКАО в авиационном праве / Г. Дж. Харрис // Рос. ежегод. междунар. права. 2002. – СПб. : СКФ «Россия-Нева», 2002. – С. 260-264.

11. Chinkin, M. The Challenger of Soft Law: Development and Change in International Law / M. Chinkin // 38 International and Comparative Law Quaterly. – 1989. – P. 850.
12. Gold, J. Strengthening the Soft International Law of Exchange Arrangements / J. Gold // 77 American Journal of International Law. – 1983. – P. 443.
13. Анашкин, В. М. Особенности технических норм и рекомендаций международных организаций в международном морском праве / В. М. Анашкин // Мор. право и практика. – 1978. – № 72. – С. 32-43.
14. Иванов, Г. Г. Резолюции, принимаемые органами ИМО // Международная морская организация / Г. Г. Иванов. – О. : Латстар, 1999. – С. 99-104.
15. Мишальченко, Ю. В. Стандарты Международной морской организации в правовой системе Российской Федерации / Ю. В. Мишальченко // Российская правовая система и международное право. – Н. Новгород : Нижегород. юрид. ин-т МВД РФ, 1996. – Ч. 1. – С. 106-110.
16. Шемякін, О. М. Резолюції міжнародних організацій як джерело сучасного міжнародного морського права / О. М. Шемякін // Часопис Київ. ун-ту права. – 2003. – № 2. – С. 69-74.
17. Короткий, Т. Р. Правовая регламентация охраны морской среды от загрязнения морским транспортом / Т. Р. Короткий // Економіко-правові аспекти розвитку транспортних систем : зб. наук. пр. / гол. ред. Л. В. Багрій-Шахматов ; Одес. держ. морськ. ун-т. – О. : Латстар, 2001. – С. 264-273; Короткий, Т. Р. Правовая регламентация охраны морской среды от загрязнения с судов // Международно-правовая охрана морской среды от загрязнения с судов : монография / Т. Р. Короткий. – О. : Латстар, 2002. – С. 36-51.
18. Буткевич, В. Г., Мицик, В. В., Задорожній, О. В. Вказ. твір. – С. 178.
19. Толстых, В. Л. Вказ. твір. – С. 190.
20. Лукашук, И. И. Международное «мягкое право». – С. 111-112.
21. Там само.
22. Лукашук, И. И. Нормы международного права. – С. 124-135; Лукашук, И. И. Международное «мягкое право» // Международное право. Общая часть : учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. / И. И. Лукашук. – С. 111-112.
23. Буткевич, В. Г., Мицик, В. В., Задорожній, О. В. Вказ. твір. – С. 179.
24. Там само. – С. 182.
25. Лукашук, И. И. Международное «мягкое право» // Международное право. Общая часть : учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. / И. И. Лукашук. – С. 113.

26. Лукашук, И. И. Международное право. Общая часть : учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – С. 125.
27. Вельяминов, Г. М. О понятии норм международного права / Г. М. Вельяминов // СЕМП. 1971 г. – М., 1973. – С. 138; Шуршалов, В. М. Международные правоотношения / В. М. Шуршалов. – М., 1971. – С. 25, 216; Миронов, Н. В. Юридическая природа международных межведомственных соглашений / Н. В. Миронов // Межведомственные связи в условиях социалистической экономической интеграции. – М., 1973. – С. 24-42.
28. Лукашук, И. И. Механизм международно-правового регулирования / И. И. Лукашук. – К., 1980. – С. 133.
29. Шуршалов, В. М. Вказ. твір. – С. 26.
30. Вельяминов, Г. М. Вказ. твір. – С.138.
31. Мингазов, Л. Х. К вопросу о понятии отрасли современного международного права (на примере международного трудового права) / Л. Х. Мингазов // СЕМП. 1976 г. – М., 1978. – С. 73.
32. О'Нил, Уильям А. ООН и международная морская организация / Уильям А. О'Нил // Моск. журн. междунар. права. – 1997. – № 2. – С. 94.
33. Пункт «а» ст. 1 Конвенції про ІМО 1948 р.
34. Буша, Т. Конвенции международной морской организации (ИМО) / Т. Буша // «Морской транспорт и международное судоходство: правовые и экономические проблемы», XIV Междунар. конф. «Мир на морях» (1990 ; Москва). XIV Международная конференция «Мир на морях» («Морской транспорт и международное судоходство: правовые и экономические проблемы»), 1990 г. : [материалы]. – М. : В/О «Мортехинформреклама», 1990. – С. 34.
35. Нвейхед, К. Международная морская организация (ИМО) и Венесуэла (проблемы морского развития развивающейся страны-экспортера нефти, отразившиеся в адаптации стандартов и требований ИМО законодательными и административными органами) / К. Нвейхед // Морской транспорт и международное судоходство: правовые и экономические проблемы, XIV Междунар. конф. «Мир на морях» (1990; Москва). XIV Международная конференция «Мир на морях» («Морской транспорт и международное судоходство: правовые и экономические проблемы»), 1990 г. : [материалы]. – М. : В/О «Мортехинформреклама», 1990. – С. 277.
36. Нвейхед, К. Вказ. твір. – С. 277.
37. Буша, Т. Вказ. твір. – С. 38.

38. Ванданов, Т. Б. Международные морские соглашения по техническим вопросам / Т. Б. Ванданов. – М. : Рекламинформбюро ММФ, 1976. – С.13-14.
39. Иванов, Г. Г. Вказ. твір. – С. 99-100.
40. Иванов, Г. Г. Вказ. твір. – С. 101-107.
41. Короткий, Т. Р. Правовая регламентация охраны морской среды от загрязнения морским транспортом. – С. 271.

Мельниченко Н. О., НУ "ОЮА"

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПУ СВІТСЬКОСТІ ОСВІТИ ТА ПРАВА НА ОТРИМАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ОСВІТИ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

В статье анализируется принцип светскости образования, его закрепление на конституционном уровне в странах-членах ЕС, а также соотношение этого понятия с правом на религиозное образование.

This article analyzes the principle of secular education, it's support at the constitutional level of EU Member States, as well as the ratio of this concept with the right to religious education.

У теорії права під принципом права розуміють – об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги, які пред'являються до учасників суспільних відносин в цілях гармонічного поєднання індивідуальних, групових та суспільних інтересів. Інакше – це своєрідна система координат, в рамках якої розвивається право, та одночасно вектор, який визначає направлення його розвитку [1, С. 240].

Аналізуючи конституційне законодавство про освіту країн ЄС ми можемо виявити загальні принципи побудови та функціонування освіти, які властиві в більшій або меншій мірі усім країнам ЄС. Серед них виділяємо:

- принцип загальної доступності освіти;
- обов'язковості та безоплатності базової освіти;
- принцип нейтральності та світський характер освіти;
- державний нагляд за організацією освіти.

Серед усіх вищеназваних принципів освіти ми розглянемо принцип світськості освіти та його реалізацію у конституційному законодавстві про освіту країн ЄС.

Багато уваги питанню співвідношення понять "світська освіта" та "релігійна освіта" приділяють у своїх роботах російські вчені Понкін І. В. та Купріянов Ф. А.

Метою даної статті є розгляд понять релігійної освіти та світської освіти, їх співвідношення та відображення у конституційному законодавстві країн-членів ЄС.

Світський характер освіти у державних та муніципальних закладах освіти – похідна від принципу світськості держави.

Світська держава – держава, яка з'явилася у результаті відокремлення церкви, яка регулюється на основі громадянських, а не релігійних норм; рішення державних органів не можуть мати релігійне обґрунтування.

Законодавство світської держави може повністю або частково відповідати релігійним нормам; світськість визначається не присутністю протиріч з релігійними установками, а свободою від таких [2].

Світський характер освіти передбачає відсутність всякого впливу від релігій та релігійних об'єднань на функціонування державної та муніципальної системи освіти.

Але поряд з цим сам по собі світський характер освіти не передбачає відмову від викладання релігійної освіти у закладах освіти.

Перш за все визначимо контекст в якому ми будемо розглядати поняття релігійної освіти.

Релігійна освіта – це вивчення людиною основ віровчення відповідно до її віросповідання поряд або у курсі загальноосвітньої програми, визначеної державою. Прикладом вивчення релігійної освіти поряд з загальноосвітніми програмами може бути відвідування недільної школи. Релігійна освіта у курсі загальноосвітньої програми – предмет вивчення у закладах дошкільної, середньої, вищої освіти.

Релігійну освіту треба відокремлювати від теологічної (богословської) освіти – системи навчання спеціалістів в області богослов'я. Основною метою богословської освіти – професійна підготовка служителів релігійних організацій, спеціалістів-богословів, викладачів дисциплін у духовних учбових закладах різного типу та рівня [3].

Натомість курс релігійної освіти передбачає духовний розвиток особистості на основі релігійної моралі.

Пряма заборона на релігійну освіту майже не встановлюється державами-членами Європейського Союзу. Наприклад,

Конституція Португалії у п. 3 ст. 43 наголошує, що державне навчання не може носити релігійний характер [4]. В основному конституції та законодавчі акти про освіту так чи інакше гарантують принцип побудови системи освіти у державі з урахуванням релігійних переконань громадян.

Європейський Союз наполягає на тому, щоб релігійна освіта була факультативна [5]. Тобто політика Європейського Союзу засновується на принципі світськості освіти, але між тим не порушуючи принцип плюралізму та права кожного на освіту, складовою частиною якого є право на релігійну освіту.

Питання реалізації прав громадян на отримання освіти у відповідності до своїх переконань в багатьох країнах Європейського Союзу вирішено позитивно. При дотриманні світського характеру держави та освіти, відділення релігійних об'єднань від держави у державних та муніципальних загальноосвітніх школах Європи викладається релігійна освіта. Причому це є основаною на законі практикою, яка реалізує право батьків для своїх дітей, а при досягненні визначеного законом віку і право самих дітей, на вибір отримання релігійної освіти.

Ми проаналізуємо питання організації релігійної освіти у країнах ЄС при дотриманні принципу світськості.

Треба сказати, що сьогодні не існує моделі організації релігійної освіти у загальноосвітніх закладах. На організацію релігійної освіти впливає національно-культурні, історичні, етнічні та соціальні особливості держави.

Конституційні норми та окремі положення законів про освіту деяких країн ЄС прямо регулюють питання доступу до релігійної освіти. По-перше, треба звернути увагу на Основні Закони держав конституційні норми яких прямо вказують на можливість отримання громадянином релігійної освіти.

Стаття 7 Конституції Німеччини закріплює, що "релігійне навчання є обов'язковим предметом у державних школах окрім не конфесійних шкіл", Конституція Бельгії закріплює за всіма учнями, які підлягають обов'язковій шкільній освіті, право на духовне та релігійне навчання за рахунок спільноти [6].

Конституція Нідерландів (стаття 23) наголошує, що вимоги до освіти, яке надається у державних освітніх закладах, встановлюється Актом парламенту з належним урахуванням релігійної приналежності та релігійних переконань кожного учня [7].

Частина 4 статті 53 Конституції Польщі закріплює: "релігія церкви та іншого віросповідного союзу з урегульованим правовим положенням може бути навчальним предметом у школі, при чому не може порушуватися свобода совісті та релігії інших осіб" [8].

Розвиток цих конституційних положень знаходить своє відображення у нормах законодавчих актів про освіту.

Конкретизація статті 24 Конституції Бельгії, де зазначено, що "… всі учні, які підлягають обов'язковій шкільній освіті, мають право на релігійне навчання за рахунок громади" знайшла своє продовження у Законі про шкільний договір 1959 року, у державних школах встановлений варіативний курс. Такий курс дозволяє обрати одну з наступних форм:

• релігійна освіта ("навчання релігійної моралі") у рамках однієї з шести визнаних релігій на начальному та середньому рівнях навчання;

• курс вивчення нерелігійної моралі.

Вибір однієї з вказаних форм є обов'язковим.

У Німеччині у кожній федеральній землі діє своя освітня програма, тому відповідальність за правове регулювання освіти покладається на земельне законодавство та власті федеральних земель.

Серед земельних конституцій найбільш яскраво права громадян на отримання релігійної освіти у відповідності зі своїм світоглядом та своїми цінностями відображені у Конституції Баварії 1946 року у статті 131 якої (цілі освіти) вказано: "школа повинна надавати не тільки знання та розвивати навички, але і формувати духовні якості та характер. Вищими цілями освіти є шанування Бога, повага релігійних переконань та людської гідності, виховання стриманості, відчуття відповідальності…". Стаття 135 Конституції Баварії закріплює, що державні загальноосвітні школи є загальнодоступними для всіх дітей шкільного віку. У цих школах навчають та виховують дітей на принципах християнської віри. Вирішення питання про присутність на уроках Закону Божого та про участь в церковних обрядах та святах залежить від волевиявлення тих, хто має право на виховання дитини, а по досягненню нею 18 річного віку – від волевиявлення учня. Для учнів, які не відвідують уроки Закону Божого, проводять заняття з питань загальновизнаних основ моралі.

Положення статті 53 Конституції Польщі розкрито у Законах Республіки Польщі "Про освіту" та "Про свободу совісті та віро

сповідування". За цими законодавчими актами батькам надається можливість обрати курс релігійної освіти любої з визнаних релігій або курсом нерелігійної моралі [9].

Але Конституції не всіх країн ЄС прямо закріплюють норми по урегулюванню права на релігійну освіту.

Конституція Фінляндії на відміну від Бельгії ті Німеччини не закріплює положення по урегулюванню релігійної освіти. Але Закон про базову освіту Фінляндії прямо регулює питання релігійної освіти. Орган базової освіти повинен забезпечити релігійну освіту у відповідності до релігії більшості учнів. У цьому випадку релігійна освіта організовується відповідно до релігійної громади, до якої належать більшість учнів. Учні (три і більше), які належать до іншої релігійної громади, аніж більшість учнів, можуть отримувати релігійну освіту відповідно до їх власної релігії за проханням батьків. Учні, які не належать до будь-якої релігійної громади і не беруть участь у релігійній освіті повинні вивчати етику [10].

Конституція Естонії у статті 40 наголошує, що "…приналежність до церкви та релігійних общин вільна. Державної церкви немає" [11]. Цим положенням закріплюється світськість держави. Стаття 37 Основного Закону Естонії, яка регулює право на освіту, ніяким чином не визначає право на релігійну освіту, тому ми звертаємося до Закону про освіту Естонської Республіки стаття 4 якого визначає принципи організації системи освіти одним з яких є те, що вивчення та викладання релігії є добровільним [12].

Закон "Про освіту Литовської Республіки" визначає, що релігія є факультативною частиною морального виховання. Моральне виховання є частиною початкової, основної та середньої освіти. За проханням батьків вивчення релігії може бути введено для їх дітей у дошкільну освіту. Також може бути організована неформальна релігійна освіта та релігійна самоосвіта. У школі учень у віці 14 років має право обирати між релігійною освітою (визнаною традиційною релігійною громадою) або етику. До досягнення учнем 14 років цей вибір за нього роблять його батьки. Школи, які не можуть забезпечити релігійну освіту на прохання батьків, можуть бути створені недільні школи [13].

Конституція Болгарії у ч. 2 статті 13 закріплює, що релігійні заклади відокремлені від держави (світськість держави) [14], а стаття 5 Закону "Про освіту" наголошує, що освіта повинна бути світською, але поряд з цим у статті 30 цього ж Закону закріплено, що з погодженням Міністру національної освіти, релігійні заклади

по всій країні мають право відкривати духовні школи для дітей, які мають закінчену базову освіту [15].

Окрім зазначених країн релігійна освіта офіційно (визначено на конституційному та/або на законодавчому рівні) є частиною системи середньої освіти у Великобританії, Греції, Іспанії, Італії, Ірландії, Румунії). В усіх цих країнах надається можливість заміни курсу релігійної освіти на курс етики або нерелігійної моралі.

Проаналізувавши досвід деяких країн ЄС з питань організації та забезпечення релігійної освіти, ми можемо дійти висновку, що усі моделі релігійної освіти країн ЄС мають схожі риси:

• світський характер держави та освіти не є перешкодою для впровадження курсу релігійної освіти;

• організація релігійної освіти на етапі середньої освіти (іноді на етапі дошкільної освіти, значно рідше у вищий освіті);

• добровільність вибору (вивчення релігії своєї конфесії або курсу нерелігійної моралі);

• державне забезпечення організації та контроль за проведенням релігійної освіти у школах.

Закріплення права на отримання релігійної освіти є підтвердженням не тільки права кожного на освіту, але право кожного на вільний розвиток своєї особистості.

Таким чином світський характер освіти – це принцип організації та функціонування системи освіти, який передбачає свободу від втручання та впливу у сферу освіти з боку релігійних організацій, а також вільний вибір кожного на отримання релігійної освіти.

Література:

1. Скакун О. Ф. Теория государства и права / О. Ф. Скакун. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
2. http://ru.wikipedia.org/wiki/светское_государство
3. http://ru.wikipedia.org/богословское_образование
4. Конституція Португалії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uristys.ru
5. Протоиерей Стефан Хэдли : Религиозное образование в европейских государственных школах // интернет-журнал Сретенского монастыря. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravoslavie.ru/jurnal/1214.htm
6. Конституція Германії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uristys.ru
7. Конституція Нідерландів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uristys.ru

8. Конституція Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uristys.ru
9. Понкін І. В. Преподавание знаний о религии в светской школе: европейский опыт правового регулирования [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nravstvennost.info/library/news_detail.php?ID=2521
10. Basic Education Act of Finland issued 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www/filen/laki/kaannokset/1998/en19980628.pdf
11. Конституція Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uristys.ru
12. Об образовании: Закон Эстонской Республики от 23 марта 1992г. // ВЭР. – 1992. – № 12. – Ст. 192
13. Об образовании: Закон Литовской Республики от 25 июня 1991 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lithuanian.net/resource/reviews/seimas/seimas.htm
14. Конституція Болгарії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uristys.ru
15. National education act of republic of Bulgaria // State Gazette №. 86/18.10.1991.

Шеренговський Д. В., ЛНУ ім. І. Франка

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ МІЖНАРОДНОГО КОНФЛІКТУ В НАУЦІ ПРО МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

В статье анализируются научные подходы к определению и пониманию международного конфликта в науке о международных отношениях. Рассмотрены классификации международных конфликтов зарубежных и отечественных ученых, основанные на критериях, составляющих основные характеристики международных конфликтов. Автор подробно освещает структуру международных конфликтов, осуществляющую системное восприятие конфликта и отражающую влияние системы международных отношений на формирование конфликтогенных факторов.

The article analyzes the scientific approaches to the definition and understanding of international conflict in the Theory of International Relations. The classification of foreign and national scientists of international conflicts, based on the criteria that constitute the main character-

istics of international conflicts is examined. The author draws attention to the structure of international conflicts, conducting system perception of conflict and reflecting the influence of the system of international relations on the formation of conflict factors.

Сучасний стан міжнародних відносин демонструє взаємопов'язаність їх учасників, що змушені формувати власну лінію поведінки враховуючи фактор потенційного впливу на собі подібних суб'єктів, утворюючи таким чином комплексну систему міжнародних відносин. Незважаючи на широку диференціацію способів та засобів забезпечення відносин міжнародними акторами, тим не менше, конфлікт як крайня форма забезпечення власних інтересів все ще присутній в міжнародній практиці. Більше того, сучасні міжнародні конфлікти значно трансформувалися на різних рівнях міжнародної системи, проявилися у нових сферах міжнародної кооперації та поширилися на недержавних суб'єктів міжнародних відносин. Як наслідок, теоретичні дослідження міжнародних конфліктів вимагають значної уваги та формування більш досконалих методів дослідження, що повинні виробити новітні методи подолання та врегулювання міжнародних відносин згідно вимог та викликів сучасного світу.

Дані аспекти аналізу міжнародних конфліктів та структурного впливу сучасної міжнародної системи на них розглядаються в ряді досліджень та наукових праць відомих вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема Л. Козера, К. Боулдінга, Й. Гальтунга, Дж. Догерті, Ф. Пфальцграфа, А. Рапопорта, Р. Дарендорфа, К. Райта, Р. Лебова, Б. Бузана, М. Калдор, Ш. Султанова, Н. Дороніної, М. Капітоненка, Г. Перепелиці, В. Мандрагелі та ін. Більшість праць звертали увагу на соціально-політичні, психологічні, культурно-ідентичні та інші причини ескалації конфліктів, однак дослідження системного взаємовпливу міжнародної системи та міжнародного конфлікту, а також комплексного параметрування міжнародного конфлікту не знайшли достатнього висвітлення у їхніх роботах.

В межах даної статті передбачається досягнення наступних цілей: 1. Визначити основні підходи до розуміння міжнародного конфлікту. 2. Розглянути особливості дефініювання міжнародних конфліктів. 3. Визначити структуру міжнародного конфлікту як цілісної системи суб'єктно-об'єктних зв'язків. 4. Сформувати типологічну структуру міжнародних конфліктів.

Поняття "конфлікт" широко використовується як в науковій мові, так і в повсякденному житті. Загалом конфліктом називається

ситуація, за якої учасники відносин поєднуються єдиним об'єктом, стосовно якого існує усвідомлена кожним учасником несумісність їхніх інтересів, та діють на основі такого розуміння. "Новий тлумачний словник української мови" дає визначення конфлікту як зіткнення протилежних інтересів, поглядів; гостра суперечка; крайнє загострення суперечностей, що призводить до ускладнень чи гострої боротьби [1, с. 885].

В психологічній науці поняття конфлікту визначається як відсутність згоди між двома чи більше сторонами – особами чи групами осіб [2, с. 238]. В філософському розумінні конфлікт описується як граничний випадок загострення протиріччя [3, с. 55]. Тоді як в соціології конфлікт розглядається як крайня форма соціальної протидії, яка виражається в зіткненні різних соціальних груп – класів, націй, держав, соціальних груп, соціальних інститутів тощо, заснованому на протилежності чи суттєвою різницею їх інтересів, цілей, тенденцій розвитку [4, с. 80]. Юридичне розуміння конфлікту випливає із соціологічних наук і характеризує його як ситуацію, в якій дві чи більше сторін протидіють чи суперечать одна одній стосовно юридичних прав чи обов'язків.

Політичне розуміння конфлікту пов'язане із специфічними ознаками конфлікту як соціально-політичного явища, яке окрім того, що присутнє в політичному секторі міжсуспільних відносин, має здатність поширення своїх атрибутів на інші сектори, що пов'язані із політикою як на локальному, так і на світовому рівнях. Серед найважливіших таких ознак більшість дослідників виділяє його сутність як структурованого соціального процесу, що служить засобом розв'язання важливих для його суб'єктів політичних питань, відповідно оцінених ними в якості взаємовиключних інтересів, наслідком чого є конфронтаційний характер різного ступеню та масштабу і спеціальні процедури його вирішення. Таке сприйняття сутності конфлікту лягає в основу дефініювання політичного конфлікту в науковій літературі. Зокрема, американський науковець Л. Козер визначає політичний конфлікт як боротьбу за цінності та права щодо володіння статусом, силою та ресурсами, в якій цілі противників полягають в нейтралізації одне одного, завданні збитків або знищенні один одного [5, с. 16-17], таким чином описуючи конфлікт як безпосередню активну конфронтаційну поведінку сторін. Однак, конфліктна ситуація не обмежується лише відкритою конфронтацією сторін, значна її частина пов'язана із осмисленням несумісності інтересів та формування

конфронтаційних позицій сторонами. На цю особливість звертає увагу К. Боулдінг, що окреслює конфлікт як певну ситуацію суперництва, в якій сторони усвідомлюючи несумісність їх можливих в майбутньому позицій, прагнуть зайняти становище, несумісне із прагненнями іншої сторони [6, с. 61-63].

Ще одна особливість визначення політичного конфлікту пов'язана із проблематикою його тривалості, тобто питанням що можна вважати конфліктом – безпосереднє зіткнення конфліктуючих сторін, чи період усвідомлення несумісності позицій, діяльності згідно даного усвідомлення та наслідки, які з цього випливають. В даному контексті йдеться мова про спроби чіткого розмежування понять "конфлікту", "конфронтації" та "кризи" в політичній науці. Зокрема, Дж. Догерті і Р. Пфальцґраф стверджують, що термін "конфлікт", зазвичай, відноситься до ситуації, коли певна група людей (плем'я, етнічна чи будь-яка лінгвістична група) перебувають у свідомій опозиції до однієї чи більше груп людей, оскільки ці групи переслідують несумісні цілі [7, с. 182]. Таким чином, науковці наголошують на необхідності розуміння під конфліктом весь процес формування та розвитку антагоністичних відносин між сторонами, що є важливим в контексті визначення конфліктогенних чинників, які спричинили ворожнечу, а не лише спровокували безпосередні конфліктні дії суб'єктів супротив один одного. Водночас, низка науковців, зокрема американський політолог К. Райт вважає конфліктом ситуацію якісного переходу від протиставлення та ескалації напруженості у стосунках між потенційними противниками до прямого зіткнення та активного протиборства між ними [8, p. 251]. Дійсно, в контексті політичних відносин існує необхідність проведення чіткої диференціації між конкретними діями суб'єктів та формуванням стратегії таких дій, з огляду на ті наслідки, які наступають на політичне життя. Водночас, існує суттєва різниця в контексті дослідження конфліктогенних чинників, які уможливили конфліктну ситуацію і які будуть відрізнятися від тих, що її спровокували. Наука про міжнародні відносини, окрім оперуванням поняттям "політичний конфлікт", використовує поняття "міжнародний конфлікт", що володіє власною специфікою, яка полягає у його відношенні до міжнародного життя. Відповідно, міжнародний конфлікт може вважатися таким, якщо: по-перше, відбувається за участі суб'єктів міжнародних відносин, а по-друге – має наслідки для існуючого стану міжнародних

відносин. В даному контексті розв'язання дилеми суб'єктності, яка полягає у сприйнятті конфліктів в першу чергу між державами, що обмежує розуміння конфлікту у його збройному прояві, і врахування конфліктів між іншими учасниками міжнародного життя, дозволить не лише суттєво збільшити секторальну диференціацію конфліктів та методи їх здійснення, а й виявити весь обсяг конфліктогенних чинників. Таким чином, класичний підхід К. фон Кляузевіца, який стверджував, що війна є ніщо інше, як продовження політичних відносин між державами із використанням інших засобів, вимагає переосмислення. З одного боку, якщо вважати держави основними учасниками міжнародних відносин, то окрім найбільш радикальної форми розв'язання спорів – збройного конфлікту, держави володіють широким арсеналом інших засобів – як економічний тиск, дипломатичні демарші, агентурна та підривна діяльність, відкрита та таємна пропаганда, механізми міжнародних організацій тощо. З іншого боку, сучасні міжнародні відносини характеризуються настільки широким колом форм співробітництва найрізноманітніших соціальних утворень, що досить часто функціональна здатність держав не дозволяє їх забезпечити, і як наслідок інші форми міжсуспільної взаємодії витісняють державу в деяких секторах як більш досконалі та оптимальні. Зокрема, сьогодні збройна боротьба може проходити між нерегулярними квазідержавними відділеннями етнічної міліції, культовими чи релігійними організаціями, сепаратистами, партизанами, терористичними та злочинними угрупованнями, приватними комбатантами тощо. Логічним висновком можна навести тезис Баррі Бузана про те, що держава вже не виступає головним суб'єктом війни, хоча не можна применшувати її статус [9, с. 7-11].

З огляду на вищесказане, міжнародний конфлікт можна трактувати як тривалий стан активної чи пасивної боротьби двох чи декількох учасників міжнародних відносин стосовно реалізації своїх інтересів, які є несумісними з інтересами протилежної сторони. Відповідно, суб'єкти конфлікту, об'єкт та предмет конфлікту, а також відносини між конфліктуючими сторонами складають основу структури будь-якого конфлікту.

В теорії конфліктів поняття "суб'єкт" та "учасник конфлікту" часто ототожнюється. Під суб'єктами прийнято розуміти всіх тих, хто бере участь у конфлікті [10, с. 21]. Основна ознака "учасника конфлікту" є сам факт його присутності в конфлікті, однак тут

потрібно враховувати лише тих, хто впливає на якісний стан конфлікту. Тобто основними ознаками суб'єктів конфліктів є:

1. Певна діяльність, що направлена на іншого суб'єкта, що претендує чи володіє об'єктом конфлікту.

2. Здатність здійснювати таку діяльність осмислено та організовано, протягом певного періоду часу, переслідуючи певні цілі та інтереси.

3. Здатність суб'єкта бути носієм конфліктної поведінки, яка являє собою руйнівну діяльність і породжує конфліктні відносини. Тут поняття суб'єкту конфлікту буде відрізнятися від поняття учасника конфлікту. Суб'єкти самі створюють і підтримують боротьбу, учасники можуть стикатися між собою вже безпосередньо в процесі, але при цьому не створювати конфліктні відносини внаслідок неподільності об'єкта конфлікту.

Носіями таких специфічних рис в міжнародних конфліктах можуть бути група індивідів, соціальний прошарок, соціально-політична організація, етно-національна спільнота, держава, група держав, наддержавне утворення, міжнародна організація тощо. Окрім того, суб'єктів міжнародних конфліктів можна поділити за фактором безпосереднього залучення до конфлікту, на що звертає увагу відомий німецький соціолог та конфліктолог Р. Дарендорф [11]:

1) прямі учасники;

2) непрямі, які безпосередньо не виступають конфліктуючими сторонами, але підтримують тим чи іншим способом учасників конфлікту;

3) "треті сторони", які опосередковано зацікавленні у вирішенні конфлікту, або являються посередниками чи нейтральними сторонами.

Надзвичайно важливим для визначення системних особливостей формування конфліктів у міжнародних відносинах є дослідження об'єкту конфлікту. Найчастіше під об'єктом розуміється певний інтерес, викликаний на основі обґрунтованого чи помилкового уявлення суб'єктів конфлікту щодо необхідності його забезпечення і можливості його забезпечення лише однією із сторін [12, с. 114].

Таким чином, об'єктом конфлікту можуть бути матеріальні та нематеріальні цінності, претензії на певний статус, владу, ресурси тощо, що відображає трактування об'єкту саме в змістовому аспекті [5, с. 16-17]. На цю необхідність розуміння об'єкту конфлікту

звертає увагу відомий український конфліктолог Г. Перепелиця, наголошуючи, що саме такий підхід дозволяє визначити специфічні властивості об'єкта і характер його взаємозв'язків з іншими елементами конфлікту [13, с. 26]. Властивість об'єкту Г. Перепелиця визначає як сторону предмета, яка проявляється у взаємодії з іншими предметами. Тому виявлення специфічних сторін об'єкта можливе в його співвідношенні із суб'єктами конфлікту. Таке трактування є вірним, однак зумовлює необхідність робити наголос на специфіці чинників кожного випадку окремо, як і їх значення для учасників конфлікту, адже у кожного учасника формується власне суб'єктивне уявлення про об'єкт, його характерні особливості та роль у забезпеченні сформованих інтересів у конфліктній ситуації. До базових можна зарахувати такі наведені Г. Перепелицею характеристики, як:

1. Неподільність, що зумовлює сам факт боротьби між суб'єктами, адже кожен претендує на одноосібне володіння об'єктом.

2. Висока значимість об'єкта, що породжує принциповість між сторонами. Кожен суб'єкт розглядає недоступність володіння об'єктом як загрозу своєму нормальному функціонуванню.

3. Неможливість повної заміни об'єкта іншим, що унеможливлює вирішення спору компромісними засобами [13, с. 26].

Відносини між суб'єктами конфлікту є ще одним ключовим елементом структури конфлікту, а ступінь їхньої напруженості є фактором диференціації на конкуренцію, кризу та безпосередньо конфліктну ситуацію, що в свою чергу у відповідності до рівня загострення може виливатися у не збройне чи збройне протистояння у міжнародних відносинах. Існують різні бачення науковців щодо інших елементів міжнародних конфліктів, що впливають на їх причини. Так, Н. Дороніна відносить до числа найважливіших якісних ознак, що визначають міжнародний конфлікт інтереси і цілі держав [14, с. 55]. Ш. Султанов одним із елементів конфлікту вважає задуми учасників [10, с. 21-22]. А. Донцов серед переліку елементів, що характеризують конфлікт при статистичному зрізі, виділяє взаємонесумісність цінностей і намірів сторін [15]. К. Маркс та Г. Маркузе наголошують на домінуванні класового фактору в системі елементів конфлікту. К. Болдуінг зупиняється на характеристиці соціальних впливів на суб'єктів конфлікту як важливого елементу в структурі будь-якого прояву соціального конфлікту [6, с. 61-63].

На основі дослідження структури міжнародних конфліктів можна виділити характерні особливості міжнародних конфліктів, що дозволяє відповідним чином провести їхню типологізацію. Водночас, необхідно наголосити, що кожен конфлікт є специфічним і особливим. Жоден із існуючих, чи вже врегульованих не був точною копією іншого, що зумовлює лише умовну диференціацію міжнародних конфліктів, яка використовується для більш детального аналізу кожного конфлікту зокрема.

В науці про конфлікти існують різні теоретичні схеми класифікації. Дослідники виділяють різні класифікаційні основи: ступінь охоплення дійсності [16, с. 253], сферу дії [17, с. 93], типи сторін, що беруть участь в конфлікті [6, с. 110-112], характер соціально-політичних відносин, ступінь організації, рівень ескалації [18, с. 32-33] і т. д. Особливого значення сучасна наука приділяє поділу міжнародних конфліктів на збройні та такі, де не використовується збройна сила. Окрім того цікавими є дослідження низки конфліктологів стосовно розподілу збройних конфліктів на "нові" та "класичні". Зокрема, американська дослідниця М. Калдор протиставила "нові війни старим" за цілями, методами ведення бойових дій, а також шляхами їх фінансування [19, с. 6].

К. Боулдінг, базуючись на критерії типу соціальної одиниці, що перебуває в конфлікті, виділяє три групи соціальних конфліктів: особистісні, групові та організаційні (групові та організаційні відрізняються за ступенем складності та організації) [6, с. 110-112]. Закономірно, що в міжнародному середовищі такі соціальні конфлікти будуть дещо трансформованими, адже не всі соціальні одиниці є учасниками міжнародних відносин. Тому доцільно говорити про групові, суспільні, міжсуспільні та міжнародні конфлікти. Відповідно, саме ступінь їхньої організації і масштаб конфронтації і буде визначати відповідні конфліктні взаємовідносини.

Й. Ґальтунґ, базуючись на системному підході, запропонував більш спрощену модель розподілу соціальних конфліктів. Так, стверджуючи, що соціальний конфлікт може проходити на внутрішньосистемному (державному) та зовнішньосистемному (міжнародному) рівнях, науковець виділив індивідуальні та колективні конфлікти, що відбуваються відповідно на цих двох рівнях [20, с. 98-99]. Базуючись на такому розподілі, Й. Ґальтунґ розвиває ідею врахування критерію симетричності, який в міжнародних відносинах він розуміє як конфліктні відносини між окремими рівнозначними елементами автономних систем, та асиметричності –

як відносини між нерівнозначними елементами міжнародних систем. Таким чином, міжнародні конфлікти за Й. Ґальтунґом можна розподілити на симетричні, що в ієрархії міжнародної системи завжди має ознаки горизонтального, та несиметричні, що відбуваються у вертикальному розрізі. Дана класифікація є надзвичайно цікавою з огляду на спробу висвітлення системного взаємозв'язку міжнародного конфлікту та міжнародної системи.

Цікаву класифікацію проводить А. Рапопорт, беручи за критерій відкритість конфлікту. Так, науковець визначає існування дійсних конфліктів, які реально відбуваються у соціально-політичному житті; прихованих (латентних), які не помітні; фальшивих конфліктів, які не мають об'єктивної основи; випадкових, які виникли із перехідних, другорядних обставин та заміщальних, *які відображають прояв прихованих конфліктів, що не виходять на відкриту політичну арену [21, с. 166-169].*

Одну із найбільш комплексних типологій міжнародного конфлікту наводять Ф. Брайар та М.-Р. Джалілі, вказуючи, що конфлікти відрізняються за своєю природою, мотивацією їх учасників та масштабами. До першої групи міжнародних конфліктів вони відносять класичні міждержавні конфлікти, міждержавні конфлікти з тенденцією до інтеграції, національно-визвольні війни тощо. До другої групи включаються територіальні та не територіальні конфлікти з соціально-економічними, ідеологічними, статусними чи іншими мотивами. В залежності від масштабів, конфлікти розподіляються на генералізовані, в яких бере участь велика кількість держав і які здатні перерости в світові конфлікти, а також регіональні, субрегіональні та обмежені (за кількістю держав) [22, с. 109].

У відповідності, до вищезгаданих підходів до класифікації міжнародних конфліктів та існуючих типологій міжнародних конфліктів, в загальному можна визначити наступні критерії класифікації міжнародних конфліктів:

1. За сферою суперечностей: політичні конфлікти (володіння чи контроль за певною територією, забезпечення статусу та місця в ієрархії міжнародних відносин, тощо); економічні конфлікти (контроль над ресурсами, володіння ексклюзивними правами та цінностями, забезпечення та зміна існуючого економічного порядку тощо); ідеологічні конфлікти (несумісність цінностей та ідей); міжетнічні конфлікти (етнічна дискримінація, боротьба за самовизначення тощо).

2. За засобами: збройні конфлікти; не збройні конфлікти (дипломатичні демарші, економічні війни, інформаційні війни, пропаганда тощо).

3. За масштабами: глобальні (світові); регіональні; локальні (прикордонні райони, в межах невеликих районів та регіонів)

4. За кількістю конфліктуючих сторін: двосторонні; багатосторонні; коаліційні (блокові).

5. За часом тривалості: короткотривалі (блискавичні), тривалістю від кількох днів до кількох місяців; середньотривалі, до 4 – 6 років; довготривалі, від 6 – 7 років.

6. За історичним виміром: класичні традиційні конфлікти (зазвичай міждержавні війні); некласичні конфлікти (асиметричні збройні конфлікти, інформаційно-кібернетичні війни, збройні сутички між приватними комбатантами тощо)

7. За відкритістю: дійсні (реальні) конфлікти; приховані (латентні та ще не реалізовані) конфлікти; фальшиві конфлікти.

Така диференціація дозволяє врахувати різносторонні аспекти міжнародних конфліктів, в тому числі тих, які не відносяться до класичних типів конфліктів і які не часто беруться до аналізу в наукових дослідженнях. Це дозволяє більш чітко виділити ті основні конфліктогенні чинники, які є сформовані як в наслідок діяльності потенційних учасників конфліктів, так і структурними особливостями міжнародної системи. Окрім того, необхідно зауважити, що дане узагальнення критеріїв для класифікації конфліктів не може бути універсальним засобом для аналізу міжнародних конфліктів, а лише дозволяє параметрувати міжнародні конфлікти, вводячи їх в абстрактну аналітичну площину.

Література:

1. Новий тлумачний словник української мови у трьох томах. Том 1. / Укладачі: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко; За ред. О. А. Аматуні. – К.: Аконіт, 2007. – 926 с.
2. Большой психологический словарь / Под ред. Мещеряков Б. Г., Зинченко В. П. – М.: Прайм-Еврознак, 2003 – 672 с.
3. Философская энциклопедия. – М.: Сов. энциклопедия, 1964. – Т. 3. – 588 с.
4. Социологический словарь / Сост. А. Н. Елсуков, К. В. Шульга. – Минск, 1991. – 695 с.
5. Козер Л. Функции социального конфликта. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 205 с.
6. Boulding K. Conflict and Defense. A General Theory. – New York: Harper, 1962. – 349 p.

7. Dougherty J., Pfaltzgraff R. Contending Theories of International Relations. – Longman, 2000. – 720 p.
8. Wright Q. The Study of International Relations. – New York, 1955. – 543 p.
9. Buzan B. Rethinking Security After the Cold War // Cooperation and Conflict, 1997. – No 32. – pp. 5-28
10. Султанов Ш. З. Региональные конфликты и глобальная безопасность – М.: Знание, 1990. – 63 с.
11. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта // Социологические исследования, 1994. – N. 5. – С. 142-147
12. Бородкин Ф. М., Коряк Н. М. Внимание: конфликт. – Новосибирск, 1989. – 189 с.
13. Перепелиця Г. М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. – К.: Стилос, 2003. – 256 с.
14. Доронина Н. И. Международный конфликт. О буржуазних теориях конфликта. Критический анализ методологии исследований. – М.: Международные отношения, 1981. – 181 с.
15. Донцов А. И., Полозова Т. А. Проблема конфликта в западной социальной психологии. // Психологический журнал, 1980. – Т. 1. – № 6. – С. 119-123
16. Алексеев П. В., Панин А. В. Диалектический материализм (Общие теоретические принципы). – М.: Высшая школа, 1991. – 383 с.
17. Запрудский Ю. Г. Социальный конфликт: политологический анализ. – Ростов-на-Дону: Из-во Ростовского ун-та, 1992. – 177 с.
18. Тимохин П. П. Военно-силовая политика США. – М.: Воениздат, 1987. – 208 с.
19. Kaldor M. New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era. – Cambridge: Polity, 2001. – 216 p.
20. Galtung J. A Structural Theory of Agression. // Journal of Peace Research, 1964. – № 2. – pp. 95-119.
21. Rapoport A. Konflikte in der vom Menschen gemachten Umwelt. – Darmstadt, 1974. – 353 s.
22. Braillard Ph., Djalili M. -R. Les relations internationales. – Paris, 1988. – 301 p.

Процун С. С., НУ "ОЮА"

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАННЯ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ В АФГАНІСТАНІ ПІСЛЯ 11 ВЕРЕСНЯ 2001 РОКУ ЗБРОЙНИМ КОНФЛІКТОМ МІЖНАРОДНОГО ХАРАКТЕРУ

В статье рассматривается проблема признания международной борьбы против глобального терроризма вооруженным конфликтом международного характера в значении Женевских конвенций. Указывается, что неудовлетворительное правовое регулирование военных антитеррористических операций и необходимость обеспечения соблюдения прав человека, делают необходимым предоставление борьбе с международным терроризмом статуса конфликта международного характера путем принятия дополнительного протокола к Женевским конвенциям.

The article deals with the problem of recognition of international war against global terrorism as international armed conflict in the meaning of the Geneva conventions. It argues that application of the right to self-defence as justification for military interventions by the US, as well as urgent need to regulate the antiterrorist operations and secure human rights make it possible and necessary to grant the status of the international armed conflict to the war against terrorism by drafting an additional protocol to the Geneva conventions.

Відомі події 11 вересня 2001 року у Нью-Йорку, Вашингтоні та Пенсільванії ознаменували початок нової ери у міжнародних відносинах що було визначено, в першу чергу, новим переліком глобальних загроз, серед яких визначною є загроза глобального тероризму. Саме різке зростання небезпеки терористичних актів та значна шкода, що наноситься ними не тільки окремим особам та державам, але й всій міжнародній спільноті, змусили міжнародно-правову думку приділити значну увагу проблемам боротьби з тероризмом. Як вказує М. Ю. Черкес, відлік сучасного міжнародного права почався саме 11 вересня 2001 року [1; с. 6]. На думку Т. Р. Короткого, загроза терористичних атак призвела, серед іншого, до переосмислення існуючого розуміння тероризму та правового регулювання боротьби з ним [2; с. 217].

Розглядаючи проблему боротьби з тероризмом в сенсі міжнародного гуманітарного права, слід визнати, що найбільше значення тут має питання про застосовність чи незастосовність норм

МГП до такої боротьби. Всі інші проблеми, в тому числі проблема статусу учасників міжнародних терористичних угрупувань, питання про можливість порушення прав людини задля підвищення ефективності контр-терористичних дій та інші є похідними від проблеми застосовності норм міжнародного гуманітарного права. Загальновизнаним є те, що норми МГП застосовні лише під час збройного конфлікту міжнародного чи неміжнародного характеру. З цієї причини, ключовим стає питання про визнання чи невизнання боротьби з тероризмом збройним конфліктом в сенсі права Женеви. Дана стаття є спробою окреслити певні шляхи вирішення цього питання. Аналізуючи наявні міжнародні документи та доктрину МГП, що склалася після подій 11 вересня 2001 року, ми спробуємо по-перше з'ясувати чи можна визнати боротьбу з міжнародним тероризмом збройним конфліктом в сенсі права Женеви, по-друге, окреслити підґрунтя для такого визначення, по-третє, висвітлити певні можливі шляхи розвитку міжнародного гуманітарного права у зв'язку з необхідністю врегулювання боротьби з тероризмом його нормами.

З тексту Женевських конвенцій та додаткових протоколів до них очевидно витікає, що часова сфера їхнього застосування (ratione temporis) обмежується часовими рамками військового конфлікту. Так, Перша Женевська конвенція встановлює наступні умови для її застосування: "в разі об'явленої війни, або всякого іншого збройного конфлікту, що виникає між двома, або декількома Високими Договірними Сторонами, навіть у випадку, якщо одна з них не визнає стану війни" [3].

Другий додатковий протокол до Женевських конвенцій поширив їхню дію на конфлікти неміжнародного характеру: "даний протокол… застосовується до всіх збройних конфліктів, що не підпадають під дію статті 1 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протоколу I), та таких, що відбуваються на території будь-якої Високої Договірної Сторони між її збройними силами та антиурядовими збройними силами або іншими організованими озброєними групами, що знаходяться під відповідальним командуванням та здійснюють такий контроль над частиною її території, що дозволяє ним здійснювати безперервні та узгоджені військові дії та застосовувати цей Протокол" [4].

Очевидно, що застосування цих норм у ситуації оголошеної світовою спільнотою "війни з тероризмом" є вкрай проблематичним,

причому це стосується як норм, застосовних до конфлікту міжнародного характеру, так і тих, що стосуються конфліктів неміжнародного характеру, оскільки Протокол I прямо вказує на те, що бойові дії мають відбуватися на території однієї з договірних держав між збройними силами цієї держави та іншими організованими збройними групами, які контролюють певну частину її території. Більше того, ані тероризм як такий, ані жодну з існуючих терористичних організацій не можна визнати здатною застосовувати Женевські конвенції та додаткові протоколи до них.

З наведеного випливає, що міжнародний тероризм принципово не може розглядатися як сторона у збройному конфлікті, принаймні з точки зору класичного міжнародного гуманітарного права. Як зазначають О. П. Бичківський та Ю. М. Жигунова, сучасний тероризм характеризується невизначеністю суб'єктного складу виконавців та замовників, а також невизначеністю вимог [5; с. 50]. Терористичні угрупування не становлять єдиної структури, не контролюють помітних територій, а причини, що спонукають певні людські групи вдаватися до терористичних методів можуть бути дуже різними: від боротьби за незалежність до релігійного фундаменталізму. Фактично, міжнародний тероризм є лише методом, тактикою боротьби, яку обирають учасники конфлікту, занадто слабкі для ведення відкритих бойових дій. Створення терористичних організацій та груп є тут не причиною, а наслідком слабкості таких груп та частиною їхньої тактики.

Терористичні дії слід поділяти на такі, що здійснюються в межах однієї країни, та такі, що здійснюються в межах двох чи більше країн. В першому випадку мова йде про боротьбу терористичних угрупувань проти "своєї" держави, прикладом чого може слугувати діяльність угрупування ЕТА в Іспанії. Протистояння внутрішньодержавному тероризму, очевидно, мусить бути врегульоване внутрішнім законодавством держави, а учасники терористичних організацій мусять розглядатися як звичайні кримінальні злочинці. Діяльність таких терористів не становить інтересу з точки зору міжнародного гуманітарного права, якщо тільки вони не контролюють певної території та до них не застосовуються правила Другого додаткового протоколу до Женевських конвенцій.

В другому випадку, тобто в разі, якщо діяльність терористичної організації охоплює територію більше ніж однієї країни, можна говорити власне про міжнародний тероризм, тим більше, що існування розгалужених міжнародних терористичних організацій стає

можливим завдяки підтримці їхньої діяльності урядами окремих країн, що робить можливим атрибуцію терористичної діяльності цим державам [6; с. 60].

Слід відзначити, що до 2001 року міжнародний тероризм розглядався переважно як кримінальний злочин міжнародного характеру. Такий підхід застосований, прикладом, у Декларації ООН щодо заходів з ліквідації міжнародного тероризму від 9 грудня 1994 року [7] чи у Міжнародній конвенції про боротьбу з бомбовим тероризмом від 16 грудня 1997 року [8].

Ситуація кардинально змінилася у вересні 2001 року, по-перше, через обурення світової спільноти нечуваним раніше актом насильства з боку міжнародного тероризму, по-друге, через позицію США. Стала очевидною неефективність наявних міжнародних інструментів, спрямованих на боротьбу з тероризмом. Як слушно зазначає М. Ю. Черкес, численні попередні антитерористичні конвенції, резолюції та декларації більше нагадували "грізні "китайські попередження", з яких…тішився весь світ через їхню даремність" [1; с. 7]. Перемогти світовий тероризм за допомогою таких "потішних" заходів виявилося неможливим, і першими про цей факт відкрито заявили США. Одразу після атак 11 вересня за ініціативою адміністрації Дж. Буша була сформована широка антитерористична коаліція, яка проголосила світовому тероризму війну, в тому числі, право США здійснювати односторонні силові акції по всьому світу без санкції ООН [9; с. 262]. Така практика, очевидно, не відповідала міжнародно-правовим нормам.

ООН відреагувала на атаки 11 вересня у своєму звичайному стилі, тобто шляхом прийняття урочистих, але недієвих актів. Так, Резолюція Ради Безпеки ООН 1368 (2001) від 12 вересня 2001 року відобразила радше емоційну реакцію організації на події попереднього дня, ніж стрункy юридичну позицію, проте саме обтічні формулювання цієї резолюції дали підставу для нового розуміння боротьби з тероризмом, як збройного конфлікту міжнародного характеру [2; с. 205]. Така позиція ґрунтується на дуже широкому тлумаченні положення Резолюції про визнання "невід'ємного права на індивідуальну або колективну самооборону у відповідності до Статуту" [10]. Дане право дійсно закріплено статтею 51 Статуту ООН, однак воно, вочевидь, стосується міжнародних конфліктів, оскільки інші просто не були визначені ані в міжнародних документах, ані в доктрині, що існувала на момент прийняття Статуту ООН [11; с. 110]. Тим не менш, саме на вищевказану Резолюцію

послалися США, заявляючи, що після терористичних атак 11 вересня вони опинилися у стані збройного конфлікту міжнародного характеру з недержавним актором, яким є Аль-Каїда [12; с. 97]. Активне застосування США цієї доктрини призвело, в тому числі, й до низки конфліктів міжнародного характеру, в тому числі, операцій США у Афганістані та Іраку.

Склалася парадоксальна ситуація, коли міжнародні збройні конфлікти у сенсі Женевських конвенцій та додаткових протоколів виникали як частини збройного конфлікту, що не може бути ніяк юридично кваліфікований за допомогою цих конвенцій та протоколів. Доктрина міжнародного гуманітарного права була змушена осмислити ситуацію, що склалася, за відсутності задовільного міжнародно-правового регулювання "війни з тероризмом", що не могло не призвести до суперечливих тлумачень цього явища. Так, Президент Міжнародного Комітету Червоного Хреста Я. Келенбергер заявив, що "коли боротьба з тероризмом приймає форму збройного конфлікту, держави зобов'язані дотримуватись принципів міжнародного гуманітарного права" [13]. Радник з правових питань Правового управління МКЧХ Г. Рона стверджує: "некоректно вважати, що визнання за США права захищати країну від тих, хто підготував терористичні атаки 11 вересня рівнозначно оголошенню "війни"…підозрювані в тероризмі, захоплені у зв'язку з реальним збройним конфліктом…можуть утримуватись у відповідності до міжнародного права збройних конфліктів, також відомим як міжнародне гуманітарне право. У зворотному випадку, до них стають застосовними інші правові норми, такі як місцеве та міжнародне кримінальне законодавство, а також право прав людини" [14].

Таку позицію, висловлену вищими посадовцями МКЧХ не можна назвати інакше, ніж "хованням голови у пісок". Можна зрозуміти їхнє бажання зберегти непорушність сучасної системи міжнародного гуманітарного права, але це фактично означає, що боротьба з тероризмом і далі не буде визнаватися збройним конфліктом. Внаслідок такого невизнання стають можливими грубі порушення норм міжнародного права прав людини і, врешті решт, і самого міжнародного гуманітарного права, яке посадовці МКЧХ так ревно намагаються захистити.

Визнаний експерт, професор Лейденського університету Ф. Кальсховен зазначає, що основною метою міжнародного гуманітарного права є полегшення людських страждань, завданих

війною [15; с. 1]. Проте держави отримують змогу не виконувати норм МГП шляхом невизнання самого існування збройного конфлікту [16; с. 164]. Це, в свою чергу, робить можливим грубі порушення прав людини під час проведення контр-терористичних операцій і, за умови ігнорування конфлікту міжнародним гуманітарним правом, призводить до збільшення людських страждань, а не до зменшення [17; с. 73]. В якості прикладу, можна навести проблему так званих "незаконних комбатантів", що утримуються на військовій базі США в Гуантанамо Бей. На цих осіб не розповсюджується захист, наданий Женевськими конвенціями, адже переважна більшість з них не може бути визнана військовополоненими. А оскільки ці особи перебувають поза територією США, ця країна не розповсюджує на них свій правовий захист, що призводить до того, що утримувані особи опиняються взагалі поза всяким правом [2].

Більше того, відсутність визнання боротьби проти тероризму збройним конфліктом міжнародного характеру призводить до того, що положення резолюції ООН опиняються "підвішеними у повітрі", а проголошена США "війна проти тероризму", немовби, взагалі не існує. Виявляється, що країни-жертви атак міжнародних терористичних угрупувань не мають права на самооборону, що прямо суперечить положенням Статуту ООН. Звичайно, на практиці це право реалізується, прикладом чого може бути та ж сама операція США у Афганістані, проте реалізується вона у відповідності не до норм міжнародного права, а як результат політичної волі американського керівництва з якою погодилася Рада Безпеки ООН. Так, "війна проти світового тероризму" перетворилася на невизнаний збройний конфлікт між США та Афганістаном (а пізніше між США та Іраком), що створило вкрай небезпечний прецедент збройного втручання однієї держави у внутрішні справи іншої, причому це втручання проголошується не збройним конфліктом, а контр-терористичною операцією. Отже, формальна можливість не дотримуватись норм МГП існує навіть в окресленому Я. Келенбергером "ідеальному" випадку боротьби з тероризмом як боротьби однієї держави проти іншої. Повну абсурдність ситуації додає те, що самі США вважають боротьбу проти світового тероризму саме збройним конфліктом міжнародного характеру, в той час як доктрина МГП чинить опір такому визнанню через формальні міркування.

Вважаємо, що розв'язання цієї суперечності можливе лише через визнання боротьби з міжнародним тероризмом збройним конфліктом міжнародного характеру в сенсі Женевських конвенцій та додаткових протоколів до них. Необхідність такого визнання диктується двома факторами: по-перше, потребою врегулювання права держав на самооборону від атак міжнародних терористів (терористів "внутрішніх" наша пропозиція не стосується), по-друге, необхідністю забезпечення виконання норм міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права в ході боротьби з тероризмом. Зупинимося на обох наших аргументах докладніше.

А. П. Ладиненко справедливо вказує на поширення нового виду бойових дій – асиметричних війн, що поставило під загрозу всю існуючу в західній правовій думці концепцію міжнародного конфлікту [18; с. 136]. Тероризм виступає як один із способів асиметричної війни. З урахуванням того, що кількість та розмах асиметричних війн, імовірно, буде зростати у XXI столітті, було б неприпустимим залишити держави без дієвого юридичного інструменту, що дозволив би Їм реалізовувати своє право на самооборону. При цьому, мова йде не про війну проти конкретних організацій, а про нові умови ведення війни як такої, в якій тероризм виступає в якості засобу ведення війни. У цих нових умовах слід визнати, що терористичний акт мусить розглядатися як акт асиметричної війни з боку міжнародних терористичних організацій та країн, що їх підтримують, і цей акт дає державам право на самооборону згідно із Статутом ООН. Така практика фактично існувала і до терактів 11 вересня, достатньо згадати бомбардування штабквартири іракської розвідки силами США у відповідь на спробу вбити Президента Дж. Буша Старшого. У виправдання своїх дій США послалися на ст. 51 Статуту ООН, більше того, отримали у цьому питанні підтримку Російської Федерації [11; с. 110]. Явище "нелегальної" самооборони, очевидно, існує у світовій політиці та не залежить від його урегульованості чи неврегульованості нормами МГП. Міжнародне гуманітарне право мусить визнати це явище та зробити спробу чітко окреслити його правовими приписами.

Що стосується другого нашого аргументу, визнання війни проти тероризму збройним конфліктом міжнародного характеру дозволить забезпечити дотримання мінімальних стандартів прав людини щодо захоплених учасників терористичних груп та підозрюваних у зв'язках з тероризмом. За такої умови, дії держав,

подібні до дій США навколо військової бази в Гуантанамо будуть значно ускладнені, оскільки захоплені особи, де б вони не знаходились, будуть захищатися нормами міжнародного гуманітарного права. Окрім того, з'явиться можливість вирішити цілий ряд актуальних проблем МГП, в тому числі, проблему статусу незаконних комбатантів. Додамо до цього ще й те, що розповсюдження дії МГП на війну з тероризмом дасть змогу точніше кваліфікувати певні акти тероризму як порушення права війни та покращить можливості для засудження учасників терористичних угрупувань як порушників права війни та міжнародних злочинців, в тому числі, Міжнародним Кримінальним Судом.

Здається, що відсутні принципові заслони, які робили б неможливим визнання війни проти міжнародного тероризму збройним конфліктом міжнародного характеру. По-перше, таке визнання відповідало б духу та цілям міжнародного гуманітарного права та сприяло б гуманізації "нових" збройних конфліктів. По-друге, уявляються безпідставними побоювання фундаментальних змін у міжнародному гуманітарному праві, які, нібито, мусять відбутися в разі визнання війни проти тероризму міжнародним збройним конфліктом. Як вказує К. Свінарскі, норми МГП можуть застосовуватися як безпосередньо, так і опосередковано. Перша ситуація стосується міжнародних та неміжнародних збройних конфліктів. Друга ситуація стосується випадків внутрішніх безпорядків та напруження. В цьому випадку існує можливість застосування норм МГП за аналогією [19; с. 23].

Вважаємо, що застосування норм МГП за аналогією щодо війни з тероризмом є недоцільним, оскільки інститут застосування норм за аналогією чітко не врегульований, а отже таке застосування не призведе до радикального покращення ситуації. Отже, єдиною можливістю залишається безпосереднє застосування норм МГП. Таке застосування не вимагає фундаментальних змін сучасної системи міжнародного гуманітарного права. Достатнім уявляється прийняття нового додаткового протоколу до Женевських конвенцій, яким будь-які військові дії, спрямовані проти міжнародного тероризму, визнавалися б збройним конфліктом міжнародного характеру, так само, як і акти міжнародного терору визнавалися б актами міжнародної війни. Окрім такого принципового визнання, пропонований протокол може містити визначення міжнародного тероризму, незаконних комбатантів та інші, але надання таких визначень матиме другорядне значення.

Вибір, перед яким зараз стоїть міжнародне гуманітарне право, невеликий. Або війна проти міжнародного тероризму буде остаточно визнана збройним конфліктом міжнародного характеру та до неї будуть застосовані норми МГП, або воно і далі займатиме позицію "страуса, що ховає голову в пісок". Враховуючи імовірне розростання масштабів нових типів війни, в тому числі асиметричних війн, це може призвести (і вже призводить) до невиконання міжнародним гуманітарним правом свого основного завдання – гуманізації та пом'якшення жахів війни.

Література:

1. Черкес М. Е. Международное право после 11 сентября 2001 года. // Международное право после 11 сентября 2001 года: Сб. науч. статей /Под ред. М. Ф. Орзиха, М. Е. Черкеса. – Библиотека журнала "Юридический вестник". – Одесса: Фенікс, 2004. – С. 5-14.
2. Короткий Т. Р. К вопросу о правомерности применения термина "незаконный комбатант" // Альманах международного права. – 2009. – № 1 – С. – 203-220.
3. Конвенция об улучшении участи раненных и больных в действующих армиях 1949 года: сб. норм. документов / упоряд. А. В. Трояновський, Ю. В. Чайковський. – Одесса.: Феникс, 2009.
4. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв не міжнародних збройних конфліктів (Протокол II) : Офіційний сайт Міжнародного комітету Червоного хреста та Червоного півмісяця [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icrc.org/Web/rus/siterus0.nsf/iwpList133/58CA84B0B178B0C4C3257107002A6BB3
5. Бичківський О. П., Жигунова Ю. М. Боротьба з міжнародним тероризмом з точки зору політики і права. // Международное право после 11 сентября 2001 года: Сб. науч. статей / Под ред. М. Ф. Орзиха, М. Е. Черкеса. – Библиотека журнала "Юридический вестник". – Одесса: Фенікс, 2004. – С. 50-52.
6. Гринчак В. А. Проблеми кваліфікації злочину тероризму у міжнародному праві. // Международное право после 11 сентября 2001 года: Сб. науч. статей / Под ред. М. Ф. Орзиха, М. Е. Черкеса. – Библиотека журнала "Юридический вестник". – Одесса: Фенікс, 2004. – С. 60-62.
7. Декларация о мерах по ликвидации международного терроризма. Утв. Резолюцией ГА ООН от 9.12.1994 / Офіційний сайт Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/russian/documen/declarat/terrdec1.htm

8. Международная конвенция о борьбе с бомбовым терроризмом / Офіційний сайт Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/russian/documen/convents/ bombing.htm
9. Ярмаки В. Х. Теракты 11 сентября – удар по международному праву? // Международное право после 11 сентября 2001 года: Сб. науч. статей /Под ред. М. Ф. Орзиха, М. Е. Черкеса. – Библиотека журнала "Юридический вестник". – Одесса: Фенікс, 2004. – С. 262-264.
10. Резолюція Ради Безпеки ООН 1368 (2001) від 12 вересня 2001 / Офіційний сайт Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/russian/documen/scresol/ res2001/res1368.htm
11. Черкес М. Е. Использование силы в международных отношениях // Альманах международного права. – 2009. – № 1 – С. 103-119.
12. Sassoli M. The status of persons held in Guantanamo under international humanitarian law // Journal of International Criminal Justice, No 2 (1), 2004.
13. Келленбергер Я. Ни одна война не может быть выше международного гуманитарного права / Офіційний сайт Міжнародного комітету Червоного хреста та Червоного півмісяця [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icrc.org/web/rus/siterus0.nsf/iwpList99/280C5DE6F31A8AFCC1256F3300489A14.
14. Рона Г. "Война" не оправдывает Гуантанамо/ Офіційний сайт Міжнародного комітету Червоного хреста та Червоного півмісяця [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icrc.org/web/rus/siterus0.nsf/html/6NYGX3
15. Кальсхофен Ф. Ограничения средств и методов ведения войны / Ф. Кальсхофен – М.: Международный Комитет Красного Креста, 1999.
16. Лисик В. М. Збройні конфлікти XXI століття і діяльність Міжнародного Комітету Червоного Хреста // Международное право после 11 сентября 2001 года: Сб. науч. статей / Под ред. М. Ф. Орзиха, М. Е. Черкеса. – Библиотека журнала "Юридический вестник". – Одесса: Фенікс, 2004. – С. 164-166.
17. Дрёмин В. Н. Борьба с международным терроризмом в контексте прав человека // Международное право после 11 сентября 2001 года: Сб. науч. статей /Под ред. М. Ф. Орзиха, М. Е. Черкеса. – Библиотека журнала "Юридический вестник". – Одесса: Фенікс, 2004. – С. 71-82.

18. Ладыненко А. П. Виды вооружённых конфликтов и применимое к ним право // Альманах международного права. – 2009. – № 1. – С. – 136-150.
19. Свинарски К. Основные понятия и институты международного гуманитарного права как система защиты прав человека / К. Свинарски – М.: Международный Комитет Красного Креста, 1997.

Сажієнко Н. В., МГУ

ПРАВОВІ ФОРМИ СПІВРОБІТНИЦТВА ДЕРЖАВ У СФЕРІ САНІТАРНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ

Статья посвящена рассмотрению причин и процессов возникновения сотрудничества различных государств в области здравоохранения. В статье проанализировано сотрудничество государств в сфере здравоохранения на различных уровнях – универсальном, региональном, двустороннем.

The article deals with the causes and processes of states cooperation of area of health. The article analyzes the cooperation of states in health care on the universal, regional and bilateral levels.

Процеси глобалізації призвели до переходу наявних загроз колективного та індивідуального здоров'я на інший, новий якісний рівень, і до появи нових загроз, що спричинило необхідність спільних дій у галузі охорони здоров'я зусиллями всього світового співтовариства. Вони пов'язані як зі змінами, що відбуваються в самій природі захворювань, так і в появі нових захворювань і в шляхах їх розповсюдження. На трьох рівнях здійснюється співробітництво держав у сфері охорони здоров'я, а саме – універсальному, регіональному, двосторонньому. Однією з цілей даного співробітництва є нерозповсюдження інфекційних хвороб і в разі необхідності швидке реагування на загрозу та ліквідація небезпеки, що може виникнути на території однієї держави та мати транскордонний характер.

Метою даної статті є дослідження правових форм співробітництва держав у сфері санітарно-епідеміологічного благополуччя. Мета роботи передбачає реалізацію наступних завдань: характеризувати еволюцію форм співробітництва держав в сфері санітарно-

епідеміологічного благополуччя, проаналізувати співробітництво держав у сфері санітарно-епідеміологічного благополуччя на універсальному, регіональному, двосторонньому рівнях.

Окремі питання, пов'язані з даною проблематикою, розглядалися в роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема, В. В. Мартенс, Б. В. Ганюшкін, В. С. Михайлов, М. О. Медведєва, Т. С. Сорокіна, Н. О. Рингач.

Об'єктом даного дослідження є міжнародні відносини, що виникають між державами у сфері охорони здоров'я.

Предметом дослідження є норми міжнародного права, які регламентують співробітництво держав в сфері санітарно-епідеміологічного благополуччя.

Виникнення співпраці між державами у галузі охорони здоров'я було зумовлено необхідністю міжнародного узгодження заходів з санітарної охорони територій держав у зв'язку з періодично виникаючими епідеміями та пандеміями. Співробітництво держав у галузі охорони здоров'я своїм виникненням зобов'язане організацією протиепідемічних заходів на міждержавному рівні*. Найбільш виразно це виявилося в період класичного середньовіччя, коли стали застосовуватися конкретні заходи проти епідемій у Європі (карантини, лазарети, застави і т. д.). Мала ефективність санітарних і протиепідемічних заходів, що проводяться на національному рівні, змушувала шукати вирішення проблеми на міждержавній основі.

У цих цілях почали створювати міжнародні санітарні ради: в Танжері (1792 – 1914 рр.), Константинополі (1839 – 1914 рр.), Тегерані (1867 – 1914 рр.), Олександрії (1843 – 1938 рр.).

У 1851 р. в Парижі відбулася перша Міжнародна санітарна конференція, в якій взяли участь лікарі та дипломати 12 держав (Австрії, Англії, Ватикану, Греції, Іспанії, Португалії, Росії, Сардинії, Сицилії, Тоскани, Туреччини, Франції). Конференція поклала початок міжнародному співробітництву в галузі охорони здоров'я. З 1881 р. по 1897 р. було проведено 9 конференцій, але тільки в 1903 р. європейські держави прийняли у Венеції першу Міжнародну санітарну конвенцію, присвячену проблемам холери та чуми [18, с. 171]. У 1926 р. вже розширеним колом учасників Конвенція була переглянута і доповнена положеннями, що стосуються вітряної віспи та тифу. У 1935 р. була підписана Міжнародна санітарна конвенція для повітряної навігації. У них встановлювалися максимальний та мінімальний карантинні періоди для віспи,

чуми і холери, уточнювалися портові санітарні правила і функції карантинних станцій, визначалася важливість епідеміологічної інформації у міжнародному співробітництві щодо запобігання розповсюдження інфекцій. У подальшому такі конференції стали важливою і плідною формою міжнародного співробітництва європейських держав.

У 1907 р. в Парижі було створено Міжнародне бюро громадської гігієни (МБГГ). Воно стало міжнародною організацією з постійним секретаріатом і постійним комітетом офіційних осіб з 12 держав-учасниць (9 з яких – європейські) [18, с. 171]. Ця організація була адміністративним союзом, що об'єднував 55 держав. У завдання МБГГ входило: «збір та доведення до відома країн-учасниць фактів і документів загального характеру, що відносяться до громадської охорони здоров'я, особливо до таких інфекційних захворювань, як холера, чума і жовта лихоманка, а також збір і поширення інформації про заходи боротьби з цими захворюваннями» [17]. МБГГ займалося також розробкою міжнародних конвенцій та угод в області охорони здоров'я, контролем за їх виконанням, питаннями гігієни на суднах, водопостачання, гігієни харчування, рішенням міжнародних карантинних суперечок і вивченням національних санітарно-карантинних законодавств.

МБГГ видавало щотижневий бюлетень французькою мовою, в якому публікувалися відомості про поширення в світі віспи, холери, жовтої лихоманки і інших найбільш поширених захворювань. За безпосередньої участі МБГГ в 1922 р. був створений перший міжнародний стандарт – стандарт дифтерійного анатоксину, а в 1930 р. при Державному інституті сироваток в Копенгагені був організований міжнародний відділ, відповідальний за збереження відповідного міжнародного стандарту антидифтерійної сироватки. МБГГ існувало до кінця 1950 р. Досвід його роботи та інформаційно-видавничої діяльності згодом був використаний при створенні Організації охорони здоров'я Ліги Націй і ВООЗ.

Перша Панамериканська санітарна конференція відбулася в грудні 1902 р. у Вашингтоні. Конференція створила постійно діючий орган – Міжнародне (Панамериканське) санітарне бюро, яке з 1958 р. відомо як Панамериканська організація охорони здоров'я (ПООЗ) – Pan-American Health Organization (PAHO) [17].

Організація охорони здоров'я Ліги Націй (ОЗЛН) була створена після першої світової війни в 1923 р. у зв'язку з різким погіршенням

епідемічної ситуації в Європі і широким поширенням пандемій і епідемій тифу, холери, віспи та інших інфекційних захворювань. Сфера її діяльності була значно ширше, ніж коло питань, якими займалося МБГГ.

Мета Організації охорони здоров'я Ліги Націй полягала в тому, «щоб вжити всіх заходів міжнародного масштабу для попередження і боротьби з хворобами» [17].

У 1946 р. Ліга Націй, а разом з нею і її Організація охорони здоров'я припинили своє існування.

Після другої світової війни провідною організацією міжнародного співтовариства стала Організація Об'єднаних Націй (ООН), заснована в 1945 р. з ініціативи держав-переможниць. У 1945 р. Конференція Об'єднаних Націй по міжнародним організаціям в Сан-Франциско одноголосно підтримала пропозицію Бразилії та Китаю створити нову автономну міжнародну організацію охорони здоров'я [10, с. 10]. Міжнародна конференція з охорони здоров'я була скликана відповідно до резолюції ЕКОСОР від 15 лютого 1946 р. [18, с. 98]. У 1946 р. в Нью-Йорку учасниками конференції було прийнято Статут нової міжнародної організації охорони здоров'я – Всесвітньої організації охорони здоров'я – ВООЗ (World Health Organization-WHO) і вже рік по тому ця організація брала активну участь у боротьбі з епідемією холери в Єгипті [10, с. 12]. Статут ВООЗ вступив в силу 7 квітня 1948 р. Штаб-квартира ВООЗ знаходиться в Женеві (Швейцарія).

Метою діяльності ВООЗ є «досягнення всіма народами можливо вищого рівня здоров'я». За 63 роки з моменту створення Організація добилася певних успіхів у справі розвитку міжнародного охорони здоров'я. 8 травня 1980 р. ВООЗ оголосила про повне викорінення віспи. На даний момент програма боротьби з онкоцеркозом, розпочата у 1974 р., перебуває у своїй завершальній стадії. У тому ж році ВООЗ приступила до реалізації програми вакцинації дитячого населення планети, яка також продемонструвала позитивні результати. Також були прийняті Глобальні стратегії: Глобальна стратегія сектора охорони здоров'я з ВІЛ / СНІДу (2003-2007 рр.), Стратегія «Зупинити туберкульоз» (2006-2015 рр.). Регіональні стратегії і плани: План «Зупинити туберкульоз в 18 найбільш пріоритетних країнах Європейського регіону» (2007-2015 рр.), Європейська базова стратегія зниження тягаря ТБ / ВІЛ (2003 р.).

Співробітництво держав на універсальному рівні з боротьби з інфекційними хворобами на універсальному рівні базується

на Міжнародних медико-санітарних правилах («ММСП» або «Правила»), які були прийняті Всесвітньою асамблеєю охорони здоров'я ВООЗ в 1969 р. [8]; їм передували Міжнародні санітарні правила, прийняті Четвертої сесією Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я ВООЗ в 1951 році. Основною метою цих правил була уніфікація і кодифікація текстів численних міжнародних санітарних конвенцій.

У Міжнародні санітарні правила 1969 р., які спочатку охоплювали шість "карантинних хвороб", в 1973 р. [9] і в 1981 р. [2,7] були внесені зміни, головним чином для того, щоб скоротити кількість охоплених хвороб з шести до трьох (жовта лихоманка, чума і холера) і відобразити глобальну ліквідацію віспи.

Враховуючи збільшення міжнародних поїздок і торгівлі, а також виникнення і повторне виникнення нових міжнародних небезпек, пов'язаних з хворобами, і ризиків для здоров'я населення, Сорок восьма сесія Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я ВООЗ в 1995 р. закликала провести істотний перегляд Міжнародних медико-санітарних правил, прийнятих в 1969 році [3]. У резолюції WHA 48.7 Асамблея охорони здоров'я запропонувала Генеральному директору зробити заходи щодо підготовки цього перегляду, закликавши забезпечити широку участь та співпрацю в цьому процесі.

Після широкої попередньої роботи з перегляду, виконану Секретаріатом ВООЗ в консультації з державами – членами ВООЗ, міжнародними організаціями та іншими відповідними партнерами, а також у результаті імпульсу, створеного появою і міжнародним поширенням важкого гострого респіраторного синдрому (першої в XXI сторіччі глобальної надзвичайної ситуації у сфері охорони здоров'я) [5], Асамблея охорони здоров'я заснувала в 2003 р. відкриту для всіх держав-членів Міжурядову робочу групу для розгляду проекту переглянутого варіанту Правил та передачі його на розгляд Асамблеї охорони здоров'я [4]. ММСП (2005 р.) було прийнято П'ятдесят восьмою сесією Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я 23 травня 2005 року [6]. Вони вступили в силу 15 червня 2007 року.

Мета і сфера застосування нових Правил складаються «в запобіганні міжнародного розповсюдження хвороб, оберігання від них, боротьби з ними і прийняття відповідних заходів на рівні громадської охорони здоров'я, які сумірні з ризиками для здоров'я населення та обмежені ними і які не створюють зайвих перешкод

для міжнародних перевезень і торгівлі». ММСП (2005 р.) містять низку інновацій, в тому числі: (a) сфера застосування не обмежується якою-небудь конкретною хворобою або способом передачі, а охоплює «хвороба або медичний стан, незалежно від походження чи джерела, яке представляє або може становити ризик нанесення людям значної шкоди»; (b) зобов'язання держав-учасниць створити певний мінімальний основний потенціал суспільної охорони здоров'я; (c) обов'язок держав-учасниць повідомляти ВООЗ про події, які відповідно до визначених критеріїв можуть являти собою надзвичайну ситуацію в галузі громадської охорони здоров'я, що має міжнародне значення; (d) положення, які уповноважують Організацію брати до уваги неофіційні повідомлення про події, пов'язані з громадською охороною здоров'я, і отримувати від держав-учасниць підтвердження відносно таких подій; (e) процедури оголошення Генеральним директором «надзвичайної ситуації в області суспільної охорони здоров'я, що має міжнародне значення» і випуску відповідних тимчасових рекомендацій після прийняття до уваги поглядів Комітету з надзвичайної ситуації; (f) захист прав усіх людей та осіб, що здійснюють поїздки, і (g) створення Національних координаторів з ММСП і Контактних пунктів ВООЗ з ММСП для термінового обміну інформацією між державами-учасницями і ВООЗ.

ММСП встановлюють правові рамки для підтримки існуючих та інноваційних підходів у глобальному виявленні подій та прийнятті заходів у відповідь на ризики для здоров'я населення та надзвичайні ситуації. Незважаючи на те, що нові Правила розроблені на основі попередніх ММСП (1969 р.), вони головним чином засновані на недавньому досвіді ВООЗ та її держав-членів у галузі створення національних систем епіднагляду, збору інформації про епідемічний стан, перевірки, оцінки ризику, оповіщення про спалахи хвороб та координації міжнародних заходів у відповідь. Все це є частиною десятирічної роботи ВООЗ над посиленням міжнародної безпеки в області суспільної охорони здоров'я.

ММСП лежать в основі повноважень ВООЗ на управління міжнародними відповідними заходами на критичні події та ризики для здоров'я населення, включаючи надзвичайні ситуації у сфері охорони здоров'я, що мають міжнародне значення.

Застосування ММСП (2005 р.) не обмежується конкретними хворобами, і передбачається, що Правила збережуть свою

відповідність і застосовність протягом багатьох років навіть в умовах триваючої еволюції хвороб і факторів, що визначають їх виникнення і передачу. Положення ММСП (2005 р.) оновлюють і змінюють багато технічних та інших регулюючих функцій, включаючи свідоцтва, що застосовуються в міжнародних поїздках і транспорті, а також вимоги до міжнародних портів, аеропортів та наземних транспортних вузлів. В структуру ММСП входять додатки – зразок свідоцтва про звільнення судна від санітарного контролю, свідоцтва про проходження судном санітарного контролю, зразок міжнародного свідоцтва про вакцинацію або профілактики, зразок морської медико-санітарної декларації, Медико-санітарна частина генеральної декларації повітряного судна.

Морська медико-санітарна декларація була переглянута для відображення більш широкої сфери застосування ММСП (2005 р.) і прийнятих в даний час технічних стандартів і термінології.

Медико-санітарна частина Загальної декларації повітряного судна – це документ Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО). Цей документ періодично переглядається державами-членами ІКАО та історично, в практичних цілях, наводиться в додатках до ММСП [13]. Відповідно, недавні поправки до цієї Декларації, прийняті ІКАО, будуть враховані у наступних виданнях ММСП.

Дієва і ефективна міжнародна карантинна система вимагає своєчасної і повної епідеміологічної інформації, тому в обов'язок держав-учасниць входить негайне оповіщення ВООЗ про спалахи тих чи інших інфекційних захворювань на своїй території. Отримавши таку інформацію, ВООЗ передає її в національні санітарні адміністрації, уточнюючи при цьому умови застосування Регламенту і загальну епідеміологічну ситуацію. Контроль за застосуванням Правил здійснює Міжнародний Карантинний Комітет.

Для реалізації ММСП держави-учасниці, за підтримки регіональних бюро ВООЗ, повинні привести у відповідність своє законодавство з вимогами Правил як можна швидше, але не пізніше ніж через п'ять років після набрання чинності цих Правил. Правила (статті 5, 13, Додаток 1) встановлюють максимальні терміни, які для більшості держав можуть бути зведені до наступних:

15 червня 2007 – 15 червня 2009 року: два роки на оцінку наявних національних структур і ресурсів з подальшою розробкою планів дій.

15 червня 2009 – 15 червня 2012 року: три роки на здійснення цих планів дій для забезпечення основних можливостей та їх функціонування в державі та/або на її відповідних територіях [19].

Загальна відповідальність за здійснення ММСП лежить на державах-учасницях та ВООЗ. Для того, щоб бути в змозі повідомляти про події або приймати відповідні заходи щодо ризиків для здоров'я населення або надзвичайних ситуацій, держави-учасниці повинні володіти потенціалом для виявлення таких подій за допомогою добре організованої національної інфраструктури епіднагляду і відповідних заходів. Державам-учасницям пропонується активно співпрацювати між собою і з ВООЗ з метою мобілізації фінансових ресурсів для виконання своїх зобов'язань у рамках ММСП. У міру отримання запитів ВООЗ буде допомагати країнам, що розвиваються в мобілізації фінансових ресурсів та забезпечення технічної підтримки, необхідної для створення, зміцнення і підтримки можливостей, необхідних відповідно до ММСП.

У зв'язку з прийняттям нової редакції Міжнародних медико-санітарних правил (2005) і необхідністю гармонізації вітчизняного законодавства до міжнародних зобов'язань в України розроблено проект постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил санітарної охорони території України» [16], які планується ввести замість попередніх, затверджених постановою КМУ від 24 квітня 1999 № 696. Правила санітарної охорони території України регламентують відповідальність за забезпечення належних умов діяльності санітарно-карантинних підрозділів (відділів, пунктів) у пунктах пропуску через державний кордон України Міністерства транспорту та зв'язку, Міністерства аграрної політики, Державної митної служби, Державної прикордонної служби, Міністерства охорони навколишнього середовища спільно з регіональними органами виконавчої влади, підприємствами, установами та організаціями, які належать до сфери їх управління та майно яких розміщені постійно у прикордонних контрольних пунктах. З червня 2007 р. проект опублікований на офіційному сайті МОЗ для громадського обговорення, на сьогодні йде опрацювання остаточної редакції документа. Метою прийняття постанови є комплексне розв'язання проблеми захисту населення від інфекційних хвороб, завданнями – забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення на території держави. Відповідно, основними заходами для здійснення зазначеної мети визначено здійснення медико-санітарних заходів, спрямованих на

запобігання занесення та розповсюдження карантинних, особливо небезпечних і небезпечних інфекційних хвороб.

На регіональному рівні також здійснюється співпраця держав у сфері санітарно-епідеміологічного благополуччя. Держави-учасниці Співдружності Незалежних Держав підписали Угоду про співробітництво в галузі санітарної охорони територій держав-учасників Співдружності Незалежних Держав 2001 р. з метою взаємної охорони територій держав-учасниць угоди від завезення та реалізації потенційно небезпечних для здоров'я населення товарів і вантажів при здійсненні контрактів та розвитку господарських і торговельних зв'язків у рамках Співдружності Незалежних Держав. У рамках СНД була розроблена Концепція співробітництва держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав у галузі охорони здоров'я населення і затверджена Рішенням Ради глав урядів Співдружності Незалежних Держав від 18 вересня 2003 р. У концепції визначено основні завдання співробітництва держав у сфері охорони здоров'я, а саме: стабілізація і поліпшення показників здоров'я населення; профілактика захворювань; поліпшення якості та забезпечення доступності медичної допомоги; реалізація міждержавних угод і цільових програм у галузі охорони здоров'я та забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя населення, створення умов, що сприяють поліпшенню якості життя людини.

Уряди держав-членів митного союзу в рамках Євразійського економічного співтовариства уклали Угоду митного союзу по санітарним заходам 2009 р. з метою забезпечення охорони митного території митного союзу від завезення і розповсюдження інфекційних і масових неінфекційних хвороб (отруєнь) серед населення, продукції (товарів), не відповідної до санітарно-епідеміологічних і гігієнічних вимогам, ґрунтуючись на Угоді про проведення узгодженої політики в галузі технічного регулювання, санітарних і фітосанітарних заходів від 25 січня 2008 року.

Прикладом двостороннього рівня співробітництва держав в сфері санітарно-епідеміологічного благополуччя можуть слугувати угоди підписані про співпрацю між Міністерством охорони здоров'я України та рядом держав, такі як: Угода між Міністерством охорони здоров'я України та Міністерством охорони здоров'я Республіки Куба про співробітництво в галузі охорони здоров'я (01.11.2002 р.), Угода між Міністерством охорони здоров'я України та Міністерством охорони здоров'я Республіки Таджикистан

про співробітництво в галузі розвитку охорони здоров'я, фармації, медичної техніки та медичної науки та підготовки кадрів (09.04.2003 р.), Угода між Міністерством охорони здоров'я України та Міністерством охорони здоров'я Сирійської Арабської Республіки про співробітництво в галузі охорони здоров'я та медичних наук (11.08.2003 р.), Угода між Міністерством охорони здоров'я України та Міністерством охорони здоров'я Республіки Македонія про співробітництво в галузі охорони здоров'я та медичної науки (27.06.2005 р.) та ін.

Метою співробітництва держав у сфері санітарно-епідеміологічного благополуччя здійснюється на універсальному, регіональному, двосторонньому рівнях є проведення узгодженої політики в галузі охорони здоров'я населення; оптимізація використання наукових, технічних, трудових і фінансових ресурсів, гармонізація нормативно-правової бази в галузі охорони здоров'я населення; створення постійно діючої міждержавної інформаційної системи з профілактики інфекційних та неінфекційних хвороб; розробка пріоритетних напрямів і проведення спільних наукових досліджень в галузі охорони здоров'я населення.

Примітки:

* На думку Ф. Ф. Мартенса, "до обов'язків держав по відношенню до фізичного існування населення належить також вживання заходів до охорони народного здоров'я і засобів до здійснення захисту від різних небезпек, особливо заразливих хвороб, які сильно підривають добробут держав. Досвід показує, що роз'єднані зусилля різних урядів в боротьбі з цими небезпеками приносять мало користі. Ніякі заборони, ані кордони, ані карантини не в змозі попередити поширення зарази без спільної діяльності держав, спрямованої до цієї мети". Див.: Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов / Ф. Ф. Мартенс. – М.: Зерцало, 2008. – Том 2. – С. 138.

Література:

1. Резолюция WHA 26.55. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.who.int
2. Резолюция WHA 34.13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.who.int
3. Резолюция WHA 48.7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.who.int
4. Резолюция WHA 56.28. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.who.int

5. Резолюция WHA 56.29. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.who.int
6. Резолюция WHA 58.3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.who.int
7. Документ WHA 34/1981/REC/1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.who.int
8. Официальный отчет ВОЗ, No. 176, 1969 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.who.int
9. Официальный отчет ВОЗ, No. 209, 1973 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.who.int
10. Ганюшкин Б. В. Всемирная организация здравоохранения. – М.: 1959. – С. 10, 12.
11. Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов. – М.: Зерцало, 2008. – Том 2. – С. 138.
12. Медведєва М.О. Міжнародне право та біотехнології. – К.: «Промені», 2006. – 256 с.
13. Медико-санитарная часть Общей декларации воздушного судна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.who.int
14. Международные медико-санитарные правила (ММСП). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.who.int
15. Международные медико-санитарные правила (2005 г.). Направления работы по выполнению правил, июнь 2007 г. – Женева: ВОЗ, 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.who.int
16. Про затвердження Правил санітарної охорони території України: постанова Кабінету Міністрів України (проект). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://moz.gov.ua/ua/main/docs/?docID=8200
17. Сорокина Т. С. История медицины [Электронный ресурс] / Т. С. Сорокіна. – Режим доступу: http://bibliotekar.ru/423/39.htm
18. Специализированные учреждения ООН в современном мире. – М., 1967. – С. 98, 171.
19. Три наиболее приоритетных задачи для государств-участников относительно выполнения требований ММСП (2005 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.who.int

Дворніченко Д. Ю., ОНУ ім. І. І. Мечникова

ВЛИВ ЧЛЕНСТВА ГРЕЦІЇ В РАДІ ЄВРОПИ НА ЇЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Греция уделяет большое значение межгосударственному взаимодействию в области защиты прав человека. Совет Европы является региональной организацией, сотрудничество с которой позволяет Греции не только принимать участие в формировании европейских стандартов прав человека, но и гармонизировать в соответствии с ними свое национальное законодательство. Членство в Совете Европы оказывает значительное влияние на общественно-политическую жизнь страны.

Greece attached much importance to intergovernmental co-operation in a sphere of human rights protection. Council of Europe is a regional organization, which allows Greece, due to its membership in it, not only to take part in forming of the European standards of human rights, but also to harmonize national legislation in accordance with them. Membership in Council of Europe has considerable influence on social and political life of country.

Захист прав людини є одним з важливих напрямків діяльності сучасних європейських держав. У другій половині XX століття в Європі сформувався найбільш досконалий юридичний механізм захисту прав людини, який складається з національного та наднаціонального рівнів. Разом з ти в кожній європейській країні існують власні історичні, культурні та релігійні особливості сприйняття концепції прав людини. Деякі з європейських країн пройшли довгий шлях визнання загальноєвропейських цінностей гуманізму.

За останні 15 років з'явилась значна кількість монографій, дисертаційних досліджень, наукових статей, присвячених загальноєвропейському механізму захисту прав людини. Однак, попри значну кількість наукових робіт щодо цього питання досі бракує досліджень щодо впливу загальноєвропейського механізму захисту прав на суспільно-політичне життя окремих країн-членів Ради Європи.

Мета статі – проаналізувати основні напрямки новелізації законодавства Греції в зв'язку з членством у Раді Європи, а також вплив загальноєвропейських стандартів прав людини на суспільно-політичне життя країни.

Греція надає велике значення міждержавній взаємодії в галузі захисту прав людини. Рада Європи є регіональною організацією, співпраця з якою дозволяє Греції не лише брати участь у формуванні загальноєвропейських стандартів прав людини, але і гармонізувати відповідно до них своє національне законодавство.

З моменту вступу до Ради Європи (9 серпня 1949 року) Греція тісно співпрацювала з європейськими правозахисними інституціями: Європейською комісією з прав людини, а пізніше і з Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ). Більшість розглянутих ними справ, в яких однією із сторін виступала Греція, набули знакового характеру.

Європейська система захисту прав людини передбачає подачу скарг з приводу порушення прав людини не лише фізичними або юридичними особами, але і державами, які підписали Європейську конвенцією про захист основних прав і свобод людини (далі ЄКПСЛ). За час свого існування ЄСПЛ розглянув десятки тисяч звернень приватних осіб і близько двадцяти звернень держав [1, 105].

Першою скористалася цим правом Греція. У 1956 році вона намагалася притягнути до відповідальності Великобританію за тортури і жорстокі покарання, що практикувалися колоніальною адміністрацією на Кіпрі. Проте скарга не була розглянута Європейською комісією з прав людини, оскільки грецька і британська сторони врегулювали питання дипломатичними методами.

В кінці 60-х років об'єктом скарг стала сама Греція. Скандинавські країни за підтримкою Нідерландів двічі намагалися ініціювати розгляд скарги, пов'язаної з діями режиму чорних полковників, що прийшов до влади в Греції в 1967 році. Справа "Данія, Франція, Норвегія, Швеція і Нідерланди проти Греції" (1969 рік) є одним з найбільш драматичних прикладів використання права подання скарги за схемою – держава проти держави. Після перевороту в Греції військова хунта змінила закони і припинила дію прав, передбачених ст. 15 ЄКПСЛ. Повідомлення про масові арешти, тортури і інші порушення, що приходили з Греції, спонукали Норвегію, Швецію, Данію і Нідерланди направити скаргу про багато чисельні порушення прав людини в Європейську комісію з прав людини.

Європейська комісія з прав людини розглядала справу протягом двох років. Вона отримала матеріали сторін, вирішила питання про

допустимість обвинувачення і потім провела слухання з проблеми. Уряд Греції протестував проти втручання у внутрішні справи, навіть ввів економічні санкції проти держав, що подали скаргу, але продовжував брати участь в судовому процесі. Для перевірки фактів, викладених в скарзі Грецію відвідала спеціально сформована підкомісія. Грецький уряд погодився на зустріч підкомісії з деякими свідками, але заборонив їй вхід у в'язниці, про які говорилося в скаргах. Дружнє врегулювання питання зазнало фіаско.

5 листопада 1969 року Європейська комісія з прав людини прийняла звіт і направила його до Комітету Міністрів Ради Європи. 11 грудня 1969 року Комітет Міністрів Ради Європи підготувався до голосування з питання про виключення Греції з Ради Європи. Коли стало ясно, що результат голосування буде для Греції негативним, її представники покинули залу засідань. Уряд Греції прийняв рішення про вихід країни з Ради Європи і призупинення дії ЄКПСЛ.

Військовий уряд, спираючись на підтримку США і ряду інших країн, перебував при владі до 1974 року. Лише після його повалення Греція знов приєдналось до Ради Європи [2, 491].

Згідно ст. 41 ЄКПСЛ забезпечується судове відшкодування збитків за порушення прав людини. ЄСПЛ встановив три категорії справ, по яких може бути присуджена компенсація. По-перше, суд присуджує компенсацію майнового збитку, коли він може визначити наявність матеріальної або економічної шкоди. Для здобуття майнового відшкодування заявник повинен довести реальне спричинення шкоди і його зв'язок з порушенням. По-друге, компенсація за немайнову (моральну) шкоду може знадобитися для відшкодування емоціональних страждань або порушень прав, що охороняються законом. Третя категорія – це витрати, які включають судові мита і витрати на дорогу і мешкання.

Найзначніша компенсація за всю історію існування ЄСПЛ була присуджена потерпілій стороні в справі "Грецькі нафтопереробні заводи Стрен і Стратіс Андреадіс проти Греції". Справа виникла в результаті конфлікту між урядом Греції і приватною компанією із-за контракту щодо будівництва нафтопереробного заводу. Після того, як національний арбітраж виніс ухвалу на користь компанії, уряд успішно оскаржив рішення в суді. Потім він ініціював прийняття законодавства, яке відмінило подальшу можливість апеляції власниками нафтопереробних компаній. ЄСПЛ своїм рішенням від 9 грудня 1994 року встановив, що прийняття цього

нормативного акту порушило право заявника на справедливий розгляд справи. ЄСПЛ присудив потерпілим компенсацію у розмірі 160 млн. доларів в додаток до компенсації, присудженої національним судом.

В останні роки однією з основних проблем у відносинах між Грецією й Радою Європи є обвинувачення грецькому уряду в расовій дискримінації, яка проявляється в порушенні прав і свобод представників соціально незахищених верств суспільства – насамперед, шукачів притулку, мігрантів, ромів і інших представників меншостей. Грецькі влади виправдовують дане явище особливим географічним положенням країни, в силу чого Греція стала пунктом трансферу для величезної кількості біженців, що рятуються від гонінь на батьківщині й прагнуть знайти захист у Європі.

Недоліки грецького законодавства чітко виявилися в ході слухання в 2005 році в ЄСПЛ нашумілої справи "Бекос і Кутропулос проти Греції", пов'язаної з дискримінаційними діями грецької влади стосовно двох чоловіків ромів. Суд визнав грецьку державу відповідальною як за негуманне ставлення до осіб ромської національності, що постраждали від рук поліції, так і за незабезпечення ефективного розслідування в протиріч ст. 3 ЄКПСЛ.

Одночасно з розглядом даної справи в ЄСПЛ, представники Європейського комітету із запобігання катувань і нелюдського або принижуючого гідність ставлення або покарання після свого візиту в Грецію підготувала доповідь про жорстоке ставлення, яке зазнають ув'язнені в Греції. У документі говориться, що очевидні порушення прав людини в Греції стосуються, насамперед, "жорстокого" – і зазвичай зовсім безкарного – відношення до ромів та інших іммігрантів, а також умов затримки й перебування на поліцейських дільницях. На їхню думку, дії грецьких стражів порядку бувають настільки суворими, що наближаються по своїм наслідкам до катувань [3, 29].

Поряд з обвинуваченнями в расовій дискримінації, останнім часом Греція часто стає об'єктом скарг у зв'язку з порушеннями свободи віросповідання. Обидва питання тісно зв'язані між собою, і нерідко міжнародні організації, і, насамперед, Рада Європи стають своєрідним арбітром у вирішенні складних *колізійних проблем у цій сфері*. Православ'я, яке, за офіційним даними, сповідує 95 % населення країни, відповідно до Конституції Греції є державною релігією. Можливо, це вплинуло на ряд рішень ЄСПЛ, у яких було визнано, що Греція порушує ЄКПСЛ.

Так у ході слухання в 1996 році справи "Манусакіс проти Греції", ЄСПЛ дійшов висновку, що держава не має права виносити рішення щодо того, чи дійсно щось є релігією чи ні, і недвозначно оголосив, що політика, яка лежить в основі гарантій на свободу віросповідання, забезпечуваних ЄКПЛ, полягає в наступному: "гарантувати справжній плюралізм віросповідань". ЄСПЛ визнав, що "свобода віросповідання, гарантією якої є ЄКПСЛ, виключає всяке право держави визначати законність релігійних вірувань або способів вираження цих вірувань".

Суд також відзначив, що грецькі закони, що стосуються церков і місць поклоніння, "дозволяють людям, наділеним політичною й адміністративною владою, а також церковним діячам серйозно втручатися в право людей на свободу віросповідання". ЄСПЛ критично віднісся до "існуючої в адміністративних колах і серед церковних діячів явно вираженої тенденції використовувати своє положення з метою обмеження діяльності релігійних груп, які відокремлені від православної церкви".

У березні 1999 року рішення ЄСПЛ було процитовано в резолюції Європейського Парламенту, у якій містився заклик до Греції вжити заходів щодо запобігання расизму й усіх видів нетерпимості до меншостей. У цій резолюції Європейський Парламент виразив заклопотаність із приводу "відродження релігійної нетерпимості й актів дискримінації" і нагадав грецькому уряду про зобов'язання із прав людини, які взяла на себе Греція під час підписання ЄКПСЛ.

Одне із самих важливих рішень ЄСПЛ по даній категорії справ було прийняте під час слухання справи "Кокінакіс проти Греції". Кокінакіс, свідок Ієгови, був уперше засуджений в 1938 році за прозелітизм, відповідно до грецького законодавства. У наступні роки його було заарештовано більше 60 разів та залучено до судової відповідальності більше 18 разів. Загалом він провів 6,5 років у в'язниці. В 1986 році Кокінакіс зі своєю дружиною відвідав Крит, де вони спробували навернути до своєї віри одну жінку. Вони були заарештовані й визнані винними в прозелітизмі. Апеляційний суд виніс виправдувальний вирок дружині Кокінакіса, але обвинувачення на його адресу залишалися в силі. Їх навіть не зняв Верховний Суд Греції. Кокінакіс звернувся до ЄСПЛ. У травні 1993 року Суд визнав, що право Кокінакіса на свободу віросповідання було порушено і зобов'язав грецький уряд відшкодувати йому збитки.

Це рішення стало історичним. Воно привело до зняття обвинувачень у схожих випадках не тільки зі свідків Ієгови, але також з п'ятидесятників і буддистів. Заклик ЄСПЛ був абсолютно прозорим – ст. 9 ЄКПЛ захищає право кожної людини на свободу віросповідання. Внаслідок цього було значно лібералізоване законодавство Греції про релігійні організації.

Література:

1. Энтин М. Л. Международные гарантии прав человека: опыт Совета Европы. – М.: Изд-во МНИМП, 1997. – 296 с.
2. David Weissbrodt, Joan Fitzpatrick & Frank Newman. International Human Rights – Law, Policy, and Process (3d ed. 2001). LexisNexis. – 511 p.
3. Παναγιώτης Δημητράς. Αναζητώντας τα χαμένα δικαιώματα στην Ελλάδα: Η σκοτεινή πλευρά της Ελληνικής Δημοκρατίας. Αθήνα: ΕΚΔΟΤΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΓΙΩΡΓΟΥ & ΚΩΣΤΑ ΔΑΡΔΑΝΟΥ. – 2007. – 180 p.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

Пехник А. В., Козьміних А. В.,
НУ "ОЮА"

РОЗПОДІЛ ВЛАДИ: ТЕОРЕТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ТА ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ

В данной статье рассматриваются актуальные вопросы реализации теоретической концепции разделения властей в Украине. Анализируются концептуальные положения данной теории в аспекте современной трансформации политической системы.

In this article pressing questions of realization of authorities division theoretical conception in Ukraine are examined. Conceptual positions of this theory in aspect of political system modern transformation are analysed.

Теорія розподілу влади є важливою ланкою в історії розвитку політичної теорії та практики. Її головна ідея полягає в тому, що для утвердження свободи, забезпечення законності й усунення зловживання владою з боку будь-якої групи інтересів, закладу чи окремої особи необхідно розділити державну владу на законодавчу, виконавчу і судову. Кожна із цих гілок – самостійна; вона стримує інші та здійснює свої функції через особливі системи органів у специфічних правових формах. Оголошуючи розподіл влади, народ організовує державну владу так, щоб зробити її апарат дійовим, таким, що відповідає вимогам повсякденної практики на основі раціонального розподілу владних повноважень між державними інституціями.

Основні постулати названої доктрини мали великий вплив на теорії про сутність влади, способи і форми її організації, механізм взаємодії державних органів, функціонування політичної системи, на дослідження проблем суверенітету, демократії, парламентаризму й інших принципових політологічних питань. Концепція розподілу влади втілена в конституціях більшості країн світу, зокрема України.

Демократичний вибір українського народу закріплено в Конституції держави від 28 червня 1996 р., 6 стаття якої встановлює, що державна влада в Україні здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої і судової влади здійснюють свої повноваження у визначених цією Конституцією межах і відповідно до законів України. Саме тому сучасний, складний і суперечливий етап демократичного розвитку країни вимагає теоретичного осмислення сутності інституту розподілу влади як в історичному, так і в політичному аспектах, а також у плані розмежування його загальних і специфічних складових.

Відомо, що спроби впровадження принципу розподілу влади, наштовхуючись на реальність, неодноразово змушували політиків та учених переглядати деякі положення цієї доктрини, що все більше віддаляло практичну політику від політичного ідеалу. Особливістю вітчизняного політичного розвитку є його "навздогінний" характер – прагнення втілити вже десь і колись апробовані моделі. Отже, від того, наскільки вибрана модель буде відповідати інтересам конкретного суспільства, що демократизується, залежить успіх його демократичної трансформації.

Теорія розподілу влади пройшла багатовіковий шлях розвитку. Різноманітні аспекти розмежування державних органів та їх функцій зустрічаються ще в працях античних мислителів – Платона, Арістотеля, Полібія, авторів Середньовіччя – Марсилія Падуанського, Ж. Бодена та ін. Основні постулати "класичних" версій доктрини були вироблені Д. Лільберном, ідеологами великої (Дж. Локк і Ш. – Л. Монтеск'є) та дрібної (Ж. Ж. Руссо) буржуазії. У США положення доктрини розподілу влади вплинули як на політичну теорію, так і на конституційну практику. Т. Джефферсон наголошував на взаємних рівновазі та контролі органів державної влади [2, с. 34]. Дж. Медісон прагнув до встановлення цільової конкуренції гілок влади та розбудови правового механізму "стримувань і противаг", що врівноважує політичну систему.

В українській політичній традиції елементи доктрини розподілу влади, у т. ч. засоби обмеження самовладдя гетьмана, знаходимо у першій українській конституції Пилипа Орлика. Своєрідний внесок у формування концепції розподілу влади зробили В. Антонович, М. Костомаров, М. Драгоманов. Віддаючи належне постулатам класичної доктрини, вони, продовжуючи лінію "народного суверенітету" Ж. Ж. Руссо, проводили владну вертикаль від громад до центру, а не навпаки. Такий підхід відповідав політичній культурі саме українського народу.

У XX ст. ідея розподілу влади продовжує посідати важливе місце в політичній думці. Загальновизнаною є думка, що свободу особи і прогрес цивілізації можна забезпечити тільки за тієї умови, якщо гілки влади будуть діяти за принципом їх розділу, і що взагалі розподіл пріоритетів державних інститутів є головною проблемою держави, яка прагне зберегти плюралістичну демократію.

До питань, на які сьогодні часто звертають увагу вчені, належить використання інституту розподілу влади для забезпечення "влади більшості", з одного боку, та для запобігання "тиранії більшості" – з іншого. Розв'язанню цієї проблеми присвятили праці В. Банс, Д. Глін, Д. Кіндон, Б. Констан, Ж. -В. Лап'єрр, А. Хаденіус, Г. Ерме та інші. Іншим великим напрямом розвитку доктрини, яку розглядаємо, та її практичних положень, є дослідження проблем парламентаризму, як засобу контролю за державною владою. Цей напрям розробляло чимало закордонних учених, зокрема, Р. Дарендорф, С. Хантінгтон, Д. Шарп. Великий внесок в опрацювання проблеми в межах політичної американістики зробили вчені Німецького товариства Америки і Німецького політичного інституту у Вашингтоні: В. Адамс, Й. Наглер, Р. Ф. фон Хаде, Ю. Хайдекінг, К. Швабе та інші.

Політико-правові й історичні аспекти концепції розподілу влади осмислюються у працях українських учених Є. Головахи, О. Гриніва, В. Денисенка, В. Журавського, М. Костицького, В. Небоженка, М. Орзиха, П. Рабіновича, А. Чередниченка та їх російських колег С. Андрєєва, А. Глухової, І. Клямкіна, Р. Матвєєва та інших.

У теперішній час у вітчизняній науці інститут розподілу влади трактується, в цілому, як універсальна абсолютна цінність. При цьому не беруть до уваги історичні умови формування доктрини розподілу влади, її еволюцію і стадії практичної реалізації, особливості національної політичної традиції [3, с. 84]. Труднощі

функціонування демократичної системи політичного панування часто пояснюють пережитками минулого, політичною реакцією тощо, що рівнозначно " класовому підходу" навиворіт.

У підсумку утворився розрив між теорією і практикою. Вимагає подальшого політологічного опрацювання специфіка застосування основних принципів класичної теорії розподілу влади у перехідних політичних системах.

Підвалини для розвиту цієї доктрини були закладені ще античними мислителями, які виходили з існуючої історичної дійсності,, наголошували на необхідності поділу праці між окремими прошарками рабовласницького суспільства, на потребі функціонування різних державних органів, з притаманними їм специфічними завданнями та функціями; відзначали важливість їх повноважень. На основі вивчення праць Платона, Аристотеля, Полібія, Марсилія Падуанського, Ж. Бодена, Д. Лільберна і наступних коментарів до них можна зробити висновок про існування двох аспектів, що відображають складний і суперечливий характер становлення доктрини розподілу влади.

Перший аспект стосується обґрунтування ідеї організації та здійснення державної влади на основі раціонального розподілу праці у межах державного механізму як цілісної системи органів, які перебувають у визначеному співвідношенні та є організаційно відокремлені, а також чіткого розподілу функцій між ними, забезпечення їх юридичної самостійності, ділової взаємодії та взаємостримування.

Другим аспектом є трактування розподілу влади, як умови знищення і запобігання деспотизму, недопущення зловживання владою та її узурпації; як передумови поміркованого правління, забезпечення порядку і законності; як гарантії прав і свобод особистості та вільної гри політичних сил; як важливого засобу врівноваження протилежних інтересів, стабілізації суспільного ладу та його збереження від анархії і тиранії [5, с. 171].

Проблема організації влади в Україні знову набуває значної актуальності і потребує свого негайного вирішення, зволікання з цим може призвести до подальшого поглиблення системної кризи в державі. Підсумки аналізу нової моделі розподілу державної влади, передбаченого Конституцію України, дають підстави для висновку, що така правова та інституційна конструкція не створює повноцінного механізму розподілу влади – цієї сучасної форми запобігання державним переворотам не сприяє налагодженню тісної

конструктивної співпраці між гілками влади в інтересах усього українського народу. А це породжує такі негативні для держави фактори, як: дублювання діяльності гілок влади, відсутність повноцінного взаємного контролю, а отже – неефективність державної влади як такої. За цих умов перед державою як системою буде перманентно поставати проблема узгодження одних елементів цієї системи з іншими, що вкрай негативно впливатиме на здійснення головних функцій держави.

Є всі підстави вважати, що в Конституції України містяться відповідні механізми взаємодії законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, хоча вони і не досконалі, потребують більш детального вивчення і застосування, але вже можна говорити про те, що Українська держава твердо стала на шлях побудови вільної, незалежної і демократичної держави. Як ми пам'ятаємо, ще десять років тому український народ не знав про практичне застосування в нашій країні принципу розподілу та взаємодії гілок державної влади та вже сьогодні ми можемо спостерігати конституційне закріплення цього принципу. Але сама проблема не знімається ні в теоретичному ні в практичному аспекті, оскільки на сучасному етапі державотворення досить багато випадків конфронтації між владними структурами, особливо між законодавчою та виконавчою, що не допомагає вирішенню досить складних проблем, які стоять перед українською державою і суспільством.

Для того, щоб ми могли наблизитись до проголошеного ідеалу демократичного правового суспільства, необхідно здійснити не на словах, а на ділі широку правову реформу, виробити принципи національного права, які б забезпечили верховенство закону в Україні. Власне кажучи, нормативні акти утворюють систему лише тоді, коли перебувають у ієрархічно-ступеневій співпідпорядкованості, легальне (формальна ієрархія на основі верховенства закону) і по суті (відповідність принципам права).

В іншому випадку виникає розлагодженість і деформація системи. Тоді врегулювання і порядок будуть досягатись не цивілізованими правовими шляхами, а за допомогою брутальної сили, авторитарних протиправних вказівок [6, с. 335]. У Конституції України саме і закладений принцип панування права і механізм його здійснення для того, щоб уникнути волюнтаризму і свавілля, зберегти суспільний правопорядок.

Адже конституція, в якій не дотримуються принципу панування права і верховенства закону, фактично ніколи не зможе

стати верховним законам. Не передбачаючи правового характеру здійснення державної влади, вона стає половинчастою, непослідовною, суперечливою, а вся правова система приречена на неминучі деформації і переродження.

Лише через розподіл влад правова держава організується і функціонує правовим шляхом. Без розподілу влад настає деспотія, у чому ми мали можливість переконатись на прикладі недавньої радянської імперії.

Необхідно зазначити, що розподіл влад має два аспекти. По-перше: це розподіл влад між самими органами держави. Але жодному з органів не належить вся державна влада у повному обсязі. Забороняється здійснювати функції, які належать іншому органу. Таким чином, у правовій державі відсутня всяка необмежена влада, не пов'язана з правом і принципами конституції. Розподіл влад – це засіб стримування влади держави у рамках принципів гуманного, цивілізованого суспільства, механізм захисту прав особи, які закріплені в конституції. Врешті-решт, розподіл влад виражається у системі стримувань і противаг таким чином, щоб жоден з органів не зайняв авторитарно-абсолютистського становища, а відтак не зневажав право і конституцію.

Повинна бути обов'язкова умова: влада не може зосереджуватись в руках однієї особи або органу, інакше стануть неможливими взаємоконтроль, стримування, противага і, як наслідок – розподіл влад і правова держава.

Дослідження генезису теорії розподілу влади дозволили зробити висновок про те, що думки західних мислителів про проблему поділу влади в державі дуже різноманітні, що, у свою чергу, обумовлене тим, що в більшості країн існують органи законодавчої, виконавчої і судової влади, однак способи їхнього поділу і взаємодії далеко не однакові, тобто принцип поділу один, а способи його реалізації різні. У кожній країні державний механізм характеризується специфічними ознаками і численними особливостями, що обумовлені рівнем розвитку демократичних інститутів.

До умов, що сприяють розвитку цієї концепції, слід віднести: формування та розвиток вчень про державу і право; криза абсолютизму; визнання й забезпечення, а також реалізація загальновизнаних стандартів прав людини; вдосконалення розподілу повноважень серед вищих органів влад.

Належне місце в принципі розподілу влад займає положення про необхідність взаємодії та взаємозалежності гілок влади.

Взаємозалежність – це взаємні обов'язки правового характеру, що стосується гілок влади, кожна з яких наділена різними за своїм змістом повноваженнями. Взаємодія – це взаємна діяльність гілок влади під час вирішення ними спільних завдань, врегульованих правом, і які здійснюються всіма гілками влади. Досвід сучасних демократичних держав свідчить, що успішне функціонування гілок влади можливе лише за умов їх взаємозалежності та взаємодії. Україна пройшла складний шлях утворення балансу гілок влади.

Принцип розподілу влад був проголошений в декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року. Однак в умовах чинної Конституції 1978 року мало місце неодноразове взаємне втручання законодавчої і виконавчої гілок влади в сферу компетенції одна одної, що призводило до зайвих і достатньо частих ускладнень в їх взаємовідносинах. Крім суто політичних причин це було пов'язане із прогалинами в правовому регулюванні розподілу влад, відсутністю чи недосконалістю правил вирішення виникаючих в суспільстві конфліктів. Тому проведення в цій сфері наукових досліджень є значною мірою актуальним. Потребує подальшого дослідження як власний український досвід організації державної влади, так і її зарубіжні моделі. Йдеться про виявлення і використання всього найціннішого як в теорії, так і в практиці розподілу влад з метою подолання авторитарних, анархічних та інших негативних тенденцій.

Сформульоване ще Монтеск'є вчення про розподіл влад заклало підвалини конституційного принципу, котрий був визнаний в державно-правовій теорії і практиці ряду країн вже наприкінці XVIII ст. Найбільшою мірою це вчення було сприйнято творцями конституції США 1787р., чинної й до сьогодні. Ідеї розподілу влад були покладені в основу її тексту і відповідної організації державного механізму, хоча в самому конституційному тексті словосполучення "розподіл влад" не використовувалось. Юридична форма закріплення ідей розподілу влад тут має вигляд функціонального визначення кожного з вищих органів держави (конгресу, президента, верховного суду) як органів, котрі здійснюють відповідно законодавчу, виконавчу і судову владу.

Кожна з цих влад в залежності від своєї природи, характером функцій і призначенням повинна зайняти своє місце в загальній системі державної організованої влади і вести державні справи в відповідних їм формах і межах, належними шляхами і засобами.

Законодавча влада в концепції правової держави повинна виступати як орган, що виражає волю народу, як вищий представницький заклад. Відповідно виконавча влада (уряд і в цілому вся виконавчо-розпорядча влада) повинна формуватися урядовими органами, бути підконтрольною і підзвітною їм, діяти на основі, в межах закону. Судова влада повинна реалізовуватися незалежними від всіх інших влад судами на основі правових законів.

Розподіл влад включає в себе організаційно-правовий механізм їх взаємодії, взаємних стримувань та противаг з ціллю утримання кожною з них своїх повноважень і разом з тим забезпечення її незалежності від інших влад в тих же межах. В системній одиниці розділених влад суверенітет держави знаходить своє найбільш адекватне організаційне втілення.

Таким чином, розподіл влад це своєрідний показник розвитку права і держави, організаційний вираз правового характеру держави, необхідна передумова для правової законності і режиму панування права. Без належного розподілу влад не може існувати правової держави і правових законів.

Та чи інша модель реалізації доктрини розподілу влади визначається специфікою відповідної політичної системи. Проте сьогодні, коли "веберівський" потенціал особи або редуцюється, або не складається, а роль держави повсюдно посилюється, інститут розподілу влади є і залишиться надійним засобом уникнути концентрації влади в руках будь-якого диктатора чи олігархії. Ця універсальність робить принцип розподілу влади і його механізми не специфічно-груповими, а загальнолюдськими цінностями, які вимагають всебічного вивчення і захисту.

Шляхи вдосконалення вбачаються у поліпшенні порядку формування, організації та діяльності, перш за все, Верховної Ради України, яка відіграє важливу роль у формуванні інших органів державної влади.

Компетенція гілок влади, визначена на підставі принципу розподілу влади, певною мірою пов'язана з формуванням органів законодавчої, виконавчої та судової влади. Система стримувань та противаг є діючою в тому разі, коли компетенція всіх органів державної влади включає в себе як виключні повноваження, так і спільні, за допомогою яких будується механізм взаємодії та взаємозалежності всіх гілок влади.

Загалом, слід зазначити, що конкретна модель розподілу влади в будь-якій політичній системі визначається компромісом

зацікавлених у такому розподілі політичних сил. Отже, і в країнах Співдружності необхідно досягнути консенсусу щодо форм і методів здійснення політичної влади. Опозиція владі, безпечна політична конкуренція – нормальні явища у кожній демократичній державі. Якщо ж опозиція ігнорується, то вона починає використовувати будь-яку можливість вплинути на прийняття політичних рішень. Тільки загальна згода з'єднає всі гілки влади солідарною відповідальністю; при цьому еліта і контреліта будуть конкурувати у межах однієї демократичної системи, а не проти неї.

Загальними універсальними елементами цієї доктрини, які застосовуються у всіх демократичних системах, є:

а) спеціалізація гілок влади, що заснована на принципі розподілу праці;

б) недопускання тиранії у будь-якій формі, що здійснюється через децентралізацію і роззосередження ресурсів політичної влади [4, с. 112].

Конкретна модель розподілу влади у тій чи іншій країні залежить від фази розвитку національної буржуазії і від співвідношення сил всередині владної еліти. На етапі становлення демократичної політичної системи перевага надається органам законодавчої влади, проте в міру зміцнення національної буржуазії значення парламентів зменшується на користь посилення виконавчої влади.

У державах, які мають тривалий досвід демократичного розвитку, незалежно від моделі розподілу влади, завжди є компромісний варіант співвідношення ресурсів урядування, і значення парламенту ніколи не зводиться до технічно-правової ролі, а виконавча влада не отримує авторитарних повноважень.

У країнах СНД культура компромісу та діалогу між новими елітними групуваннями відсутня. Тому на сучасному етапі пострадянського державного будівництва основною проблемою є пошук згоди, інтеграція змісту всіх інтересів, намірів, дій політичних акторів і, на цій основі, – створення демократичної системи політичного панування.

Література:

1. Азаркин Н. М. Монтескье. – М., 1988.
2. Джефферсон Т. Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона, Дж. Джей. – М.: Прогресс, 1993. – С. 34.

3. Каневский А. С. Принцип разделения властей и механизм "сдержек и противовесов" в государственном строе США // Вестн. Севастопольского гос. техн. ун-та. Философия и политология. – Севастополь: Изд-во СевГТУ. – 1998. – Вып. № 13. – С. 81 – 85.
4. Марченко М. Н. Общая теория государства и права, академический курс. Изд. Зерцало. Москва, 1998. – С. 112.
5. Паславська А. М. Теорія розподілу влади як одна із основ організації влади в Україні (історико-теоретичний аспект) // Концепція розвитку законодавства України. Науково-практична конференція. – К., 1996. – С. 170-172.
6. Петрінко В. С. Право, закон і влада у політичній концепції Арістотеля // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці: Рута, 2002. – Вип. 123-124. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – С. 333-340.

Колотвін П. О., ОНУ ім. І. І. Мечникова

РОЛЬ ЕЛЕКТРОННИХ МАС-МЕДІА У РОЗВИТКУ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В УКРАЇНІ

В статье рассматривается роль электронных масс-медиа в процессе развития парламентаризма в Украине. Определено, что электронные медиа оказывают воздействие на процесс трансформации демократии и парламентаризма в стране. Вместе с тем обоснована необходимость становления и развития общественных медиа для демократизации политического пространства.

This article examines the role of electronic mass-media in the process of development of parliamentarism in Ukraine. We determined that electronic medias have big influence on process of transformation of democracy and parliamentarism in a country. At the same time emphasized necessity of becoming and development of public medias in order to promote the democratization of political space.

У сучасних умовах демократична влада потребує постійного діалогу з громадянами, громадянським суспільством. Такий діалог відбувається як у формі безпосередньої взаємодії, так і за посередництвом мас-медіа. Практика контактів між владою та громадянами, яка склалась у демократичних країнах (які за самою своєю суттю мають потребу в постійному спілкуванні між певною частиною суспільства і тими, кого вони представляють) визначається як комунікативний процес.

Актуальність досліджень комунікативної взаємодії між суспільством, мас-медіа та головним законодавчим органом країни – Верховною Радою обумовлена технологічним розвитком електронних мас-медіа, Інтернет та проблемністю існування свободи слова у нашій країні як необхідного атрибуту демократичної політичної системи.

Мас-медіа відіграють провідну роль у взаємодії державних інституцій та громадян в умовах демократичного режиму, вони виступають одним із важливих компонентів у взаємодії між керуючою і керованою сторонами.

Сьогодні вирішальним управлінським ресурсом, поряд із фінансово-економічним, виступає володіння інформацією та знаннями, тоді як роль безпосереднього державного примусу зменшується, він втрачає ефективність.

Однією із головних характеристик сучасного демократичного процесу виступає відкритість влади вимогам суспільства, саме тому у політичній системі дедалі важливішу роль відіграють мас-медіа, які забезпечують функціонування простору вільних дискусій, сприяють прозорості влади та її відкритості до діалогу.

Діяльність мас-медіа може мати суттєві та важливі політичні наслідки, оскільки сам характер масової інформації визначає значною мірою ставлення аудиторії до політичної реальності, сприяє інформуванню суспільства щодо дій влади. Вільний доступ до відкритої інформації щодо підготовки, ухвалення та втілення у життя політичних рішень, виступає в якості однієї з передумов забезпечення прозорості та підзвітності органів державної влади та місцевого самоврядування.

Можна стверджувати, що сучасні електронні мас-медіа виступають механізмом "підтримання конкуренції за державну владу, зокрема вони:

– змінюють систему представництва громадянських інтересів;

– створюють нові форми комунікації у сфері публічної влади;

– перетворюють політику у медіа процес;

– віртуалізують політичний простір, створюють "гіперреальність" [7, 365].

Політична боротьба зі сфери політичних ідеологій, партійних та/або бюрократичних організацій змістилась у сферу віртуальних іміджів та політичних технологій. Можна погодитись із думкою Ю. Габермаса, що "технологія стає конкурентом політики", а нерівність тепер означає неможливість для певних верств населення доступу до знань та інформації [Див. детал.: 1].

Вельми цікаву думку щодо взаємодії між політикою, державними інститутами та світовою мережею висловив виконавчий директор компанії *Google* Ерік Шмідт (*Eric Schmidt*). Він вважає, що Інтернет змінить політику: "Процес виборів зміниться назавжди протягом п'яти років. Люди дізнаватимуться через Інтернет про все, що політики висловлювали публічно, користуючись пошуковими системами… Сервіси, які з'являться протягом п'яти років, дозволять кожному громадянину перевірити, чи сказав народний обранець правду, порівнявши його слова з тим, що той говорив і робив раніше" [6]. На думку Е. Шмідта, саме завдяки Інтернет депутати будуть завжди перед публікою, а не час від часу, в ході зйомок інтерв'ю і прес-конференцій.

В результаті інформаційних кампаній політична влада переходить до тих, хто вдало використовує можливості телебачення та Інтернет, а не до тих, хто вміє урядувати в економічній, соціальній та інших сферах. У цих умовах політика може означати не лише захист інтересів громади, а і вміння використовувати інформаційні ресурси, вести інформаційні війни. Демократія участі з безпосереднім доступом громадянина до джерел інформації залишається далекою від реалізації, і це призводить до нових конфліктів.

Протягом останніх років українські політики знаходяться у стані перманентної виборчої кампанії, яка за своїми "правилами та логікою відрізняється від організації державного управління, яке потребує консолідації та мобілізації ресурсів для досягнення цілей загальнонаціонального розвитку" [7, 370].

Окрім цього, з'являється протиріччя між обмеженими інформаційними можливостями окремої людини щодо сприйняття і переробки політичної інформації та її існуючими масивами. Фактично в електронних медіа існує велика кількість зайвої інформації, особливо в Інтернет, що унеможливлює сприйняття корисної для громадянина інформації, ускладнює прийняття раціонального політичного рішення. Як альтернатива цьому, з'являється феномен електронної демократії. Глобальне розповсюдження Інтернету, який включає в себе інформаційну та комунікативну технології на основі відкритих стандартів, у поєднанні з реформами державного управління, відомими як Новий Публічний Менеджмент, позиціонує електронний уряд як важливу та розвиваючу складову порядку денного модернізації.

Електронний уряд обіцяє зробити процес урядування більш ефективним, краще реагуючим на зростаючі вимоги часу, більш

прозорим та легітимним, а також впровадити кращі публічні послуги, забезпечені новими технологічними можливостями.

З іншого боку, формування "масового суспільства" знижує потребу громадян у публічному політичному діалозі із владою, поширеним стає "демократичний конформізм", або байдужість більшості населення до участі у політиці. Поява феномену "демократичного конформізму" сприяє підвищенню самостійності правлячих груп, а за відсутності суспільного обговорення суспільно значущих тем робить пріоритетним принцип "співвідношення сил" над принципом консенсусу при прийнятті рішень.

У нашій країні проблеми парламентаризму пов'язуються, не в останню чергу, з відсутністю прозорості у діяльності як ВР України в цілому, так і окремих депутатів. Переваги пропорційної виборчої системи (такі, як структурований парламент) нівелюються імперативним мандатом, який дозволяє лідерам та спікерам фракцій говорити від імені більшості депутатів, про якісну законотворчу діяльність яких суспільство фактично не проінформовано.

З точки зору комунікативної взаємодії, інформаційний простір, що склався в Україні, поділено між групами впливу (фінансово-промисловими групами) та органами державної влади і місцевого самоврядування, які виступають в ролі засновників чи співзасновників мас-медіа. Проте, в інформаційному полі відсутня позиція, яка б репрезентувала інтереси суспільства. На наш погляд, таку нішу мало б зайняти суспільне телебачення.

Завдяки розвитку Інтернет та електронних мас-медіа з'явилась реальна технологічна можливість нового етапу інформування громадян щодо діяльності влади, головним чином парламенту (це стосується трансляцій засідань, громадського моніторингу та контролю).

В майбутньому зміни, які викликані широким використанням мережевих комунікацій, можуть сформувати якісно іншу суспільно-політичну систему. Так, Р. Даль відзначає, що "телекомунікаційні технології грають ключову роль в створенні передумов "передового демократичного суспільства", в якому політичні рішення спираються на думки народу" [Цит. за: 4, 55].

З розвитком нових комунікативних технологій стає реальною "третя доба демократії" [4, 55]. Електронна демократія стає дієвим засобом участі громадян у функціонуванні демократичних механізмів, які можуть допомогти відродити інтерес до політики і демократичного процесу. Це, у свою чергу, дозволяє використання

інструментів електронної демократії з метою розширення можливостей участі в політичному житті, особливо для інвалідів, яким раніше було важко фізично брати участь в демократичних процедурах.

На думку російського вченого Л. Вегера важливим чинником подальшого розвитку парламентаризму стає "пряма демократія", джерело якої знаходиться у діяльності мас-медіа [Цит. за: 3]. За допомогою мережі Інтернет громадяни можуть брати участь в законотворчому процесі, у тому числі через механізм електронного голосування, опитувань громадської думки, референдумів.

Окремо стоїть питання, пов'язане з відкритістю парламентських засідань. Особливо це актуально для України, оскільки існує безліч прикладів, коли Верховна Рада й регіональні законодавчі органи ухвалювали закони та документи, що виражали вузькогрупові і, навіть, приватні інтереси. В першу чергу, це пов'язано з відсутністю можливості постійно слідкувати за законотворчим процесом. В Україні існує телеканал РАДА, який здійснює прямі трансляції засідань Верховної Ради України. Проте, на наш погляд, цього недостатньо. Таку ж інформацію суспільство має отримувати і щодо діяльності обласних та міських рад. Так, у Шведському місті Мін (*Min*), через Інтернет йде пряма трансляція засідання міської ради, більше того, депутати приймають під час засідань питання від громадян і ведуть з ними діалог. Подібні комунікаційні системи створюються в низці європейських країн [Див. детал.: 2].

Аналогічні, щоправда, поодинокі приклади можна знайти і в Україні. Так, у 2009 році один всеукраїнський провайдер власним коштом транслював кілька засідань Рівненської Обласної Ради, яка погодилася на цей експеримент. Як відомо, аудиторія трансляцій пленарних засідань облради була досить широкою, оскільки виборцям цікаво "хто і як" вирішує долю краю.

Крім того, виборець може дивитись засідання парламенту в реальному часі. В Інтернет існує технологічна можливість створювати архіви цих засідань, з якими можна ознайомитись у будь-який час.

Сьогодні саме завдяки телебаченню більшість громадян нашої країни одержують політичну інформацію, яка виступає складовою їх раціонального політичного вибору, стає основою оцінки політиків та громадських діячів.

Проте, так як український телевізійний простір поділений між групами впливу (фінансово-промисловими групами) та органами

державної влади, то єдиною можливістю виборцю зробити свої власні політичні висновки залишається саме наявність цих нових комунікаційних технологій, які дозволяють кожному виборцю самостійно переглянути, яким чином обрані ним законодавці захищають його інтереси в ході засідань Парламенту.

Вагомим аргументом на користь трансляції засідань Верховної Ради в Інтернет може слугувати той факт, що традиційні масмедіа працюють переважно в режимі інформаційного монологу. Комп'ютерні технології відкривають можливість діалогу – реакції аудиторії на дії парламентаріїв. Кожен, хто має доступ до мережі, може виступати в якості одержувача та відправника інформації. Суспільна мережа дозволить забезпечити постійний суспільно-політичний диспут з можливістю електронного зворотного зв'язку в режимі реального часу між владою і громадянами.

Отже, залежність громадян від партійних організацій і груп інтересів, які за допомогою фінансових ресурсів контролюють комерційний сегмент мас-медіа, може бути зведеним до мінімуму.

Крім того, парламентські слухання в Інтернет зможуть сприяти подоланню негативної тенденції до зниження рівня політичної участі, особливо це стосується молоді, яка в основному не виявляє зацікавленості до політики. За допомогою різного роду форумів та блогів, на яких існує можливість обговорювати засідання в прямому ефірі, ділитися інформацією та своїми враженнями, існує можливість залучити українське суспільство до серйозної та раціональної аргументації в ході політичного діалогу. Тут можна навести думку А. Фог, що, за відсутності демократичного діалогу, виборці залишаються заручниками політичної пропаганди, яка містить безглузді гасла, що позбавляють громадян зацікавленості у раціональній аргументації у ході політичної боротьби та "переповнює їх цинізмом" [5].

На цей час в Інтернет існує багато різноманітних проектів та ініціатив, які позитивно впливають на розвиток парламентаризму. Подібні комунікаційні ініціативи ґрунтуються на ідеї про те, що у більшості громадян не вистачає часу, інформації і мотивації для активної (а головне – осмисленої) участі в суспільно-політичному житті.

Мережі вирішують проблему тимчасових обмежень завдяки асинхронній природі комунікацій: "користувачі можуть в слушний для себе час поставити питання і отримати відповіді від депутатів і співробітників міських і муніципальних органів" [4, 60].

Цікавим прикладом суспільно-політичної освіти і цивільної ініціативи за допомогою Інтернету є американська *Civic Practices Network (CPN).* Мережа об'єднує зусилля ініціативних громадян і активістів різних організацій по всій країні. *CPN* – своєрідний електронний журнал і форум, що дозволяє ділитися власним досвідом і виробляти спільні підходи в області місцевого самоврядування і громадського будівництва [Див. детал.: http://www.cpn.org/]. За ініціативою вчених Массачусетського технологічного інституту було розроблено інтерактивну базу даних, яка дозволяє громадянам вільно додавати і отримувати інформацію, яка стосується посадових осіб, депутатів і політиків.

Ця база даних отримала назву *GIA – Government Information Awareness.* Окрему роль в процесі демократизації та подальшому розвитку парламентаризму в світі відіграють *web* ресурси під загальною назвою "*Open networks*".

З'явилися вперше ці ресурси на початку 90х років в США (Клівленд, Санта-моніка, Сіетл). На цих Інтернет-ресурсах можна дізнатися про некомерційні організації міста, ознайомитися з соціальними проблемами, подивитись останні міські новини. Є можливість через Інтернет звернутися до регіонального омбудсмена та представників у місцевих радах.

Зараз активно розвивається інтерактивне інтернет-телебачення *SITV* (від англ. *Shares Interactive TV,* скорочено – *SITV*), яке дозволяє будь-якій людині створювати свій інтерактивний телевізійний канал, а також переглядати відео-контент інших користувачів. Для цього достатньо наявності веб-камери, ТВ-тюнера та реєстрації на спеціалізованому сайті *www.opentv.com.*

На відміну від звичайного телебачення, інтерактивні мас-медіа передбачають можливість безпосередньої дії: якщо програма йде у записі, її можна обговорити в реальному часі з іншими глядачами, а якщо у прямому ефірі, то можна вступити у діалог з головними героями програми.

На наш погляд, така технологія – це ще один важливий чинник подальшого розвитку парламентаризму, у тому числі в нашій країні.

Таким чином, за допомогою інтерактивного телебачення можлива не лише самореклама, але і ділове спілкування з іншими представниками політичної еліти. Це можуть бути політичні дебати, при цьому будь-який глядач може приєднатися до діалогу і висловити свою думку. Також інтерактивне телебачення дозволить будь-якому політикові якісно виконувати свої обов'язки, даючи

консультації online тим своїм виборцям, які територіально знаходяться достатньо далеко, щоб звернутися до приймальні.

Що стосується країн з авторитарним режимом правління, то в своєму дослідженні *Open Networks Closed Regimes,* американські вчені *Shanthi Kalathil* та *Taylor C. Boas,* вивчаючи приклад країн з авторитарною системою влади (Китай, Куба та ін.) зробили висновок, що Інтернет допомагає з часом трансформувати авторитаризм у демократичний парламентаризм: "Жорсткого регламенту і правового регулювання Інтернет немає, оскільки немає необхідного технічного забезпечення. Одним з принципів функціонування Інтернет є так званий "принцип малої надійності", що дозволяє всій мережі функціонувати, навіть якщо деякі (а може бути, і багато) його вузлів будуть фізично знищені. Саме тому в Інтернет немає "головного комп'ютера", захват якого означав би контроль над всією світовою інформаційною системою. Такий контроль технічно неможливий. В Інтернет можна вгледіти символ лібералізму і свободи" [8].

Таким чином, за допомогою нових технологічних рішень не лише політичні активісти, а і більшість громадян можуть організовано та системно артикулювати власні проблеми, висловлювати вимоги, робити надбанням гласності діяльність влади, допомагати один одному в справі відстоювання прав та свобод, контролювати офіційні органи і посадових осіб, а отже сприяти розвитку парламентаризму.

Література:

1. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії "громадянське суспільство" / Габермас Ю. – Львів: Літопис, 2000. – 320 с.
2. Джонс Э., Клифт С., Нордстром Н. Електронна демократія: використання інформаційних технологій для поширення можливостей громадян – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.microsoft.com/Rus/Government/newsletters/issue18/07. mspx
3. Потятиник Б. В. Медіа: ключі до розуміння: [Серія: Медіакритика] / Потятиник Б. В. – Львів: ПАЇС, 2004. – 312 с.
4. Туронок С. Г. Интернет и политический процесс [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2003/12/13/0000139411/006tURONOK.pdf
5. Фог А. Передбачувана й справжня роль мас-медіа в сучасній демократії [Електронний ресурс] / А. Фог // Медіакризис. – Режим доступу: http://www.agner.org/cultsel/mediacrisis.pdf

6. Шмідт Э. Інтернет змінює політику [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://cetki.com/2006/10/10/internet_meniaet_politiku.html
7. Яковлев Д. В. Трансформації політичної влади в інформаційну добу / Д. В. Яковлев // Вісник ОНУ: соціологія і політичні науки. – Одеса: Астропринт, 2007. – Том 12, вип. 6. – С. 364 – 371.
8. Shanthi Kalathil and Taylor C. Boas, Open Networks Closed Regimes: The Impact of the Internet on Authoritarian Rule [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://h2obeta. law. harvard. edu/223127

Тельник М. В., НУ "ОЮА"

РЕАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В СУЧАСНОМУ СВІТОВОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ

Рассматриваются проблемы функционирования национально-государственной концепции реализации публичной власти, в контексте изменений, которые происходят в современном мировом политическом пространстве. Обращается внимание на появление новых организационных моделей национальных государств, способных гибко адаптироваться к быстро изменяющимся политическим условиям.

The problems of functioning of nationally-state conception of public power realization are examined, in the context of changes which take place in modern outer political space. Attention applies on appearance of new organizational models of national states, capable to flexibly adapt oneself to quickly changing political terms.

В політичній та правовій науках поняття «національна держава» є фундаментальною теоретичною категорією, що традиційно виражає державу, що історично склалася, суверенне, централізоване (такі як Іспанія, Італія, Німеччина, Україна, Франція, тощо). Категорія «національна держава» по ємності свого вмісту і «індексу використання» не поступається таким поняттям, як «демократія», «громадянське суспільство» і «права людини». Тим часом, у вітчизняній політико-правовій науці дана категорія довгий час була відсутня взагалі, і її поява пов'язана з процесом корінного оновлення гуманітарного знання в Україні.

Базовим інтегратором сучасної національної держави виступає політична нація. Це виявляється в національній самосвідомості,

яка і виступає як сила, що народжує і відтворює таку державу. Особа, що належить нації, визначається через етнокультурну, національну самосвідомість [1, с. 74]. Національна самосвідомість включає національну самоідентифікацію, етнічну самосвідомість, розуміння і захист національних інтересів, і потреб, почуття відповідальності за долю нації, національну гордість і гідність, національну самокритику, а національна свідомість визначає як єдність національної психології, національної самосвідомості, національного характеру і національних почуттів.

Національні держави різних історичних періодів та народів мають певні відмінності одна від одної та все ж таки вони мають деякі риси, які в більшому або меншому ступені властиві кожній з них [2, с. 41]:

Нація як джерело державного суверенітету.

Відокремлення публічної влади від суспільства, її окремість від організації всього населення, існування прошарку професійних управлінців.

Територія та населення, що на ній проживає. Закони та повноваження держави розповсюджуються на людей, що проживають на певній території.

Монополія на легальне застосування сили, фізичного примусу. Діапазон державного примусу простягається від обмеження волі до фізичного знищення людини. Можливість позбавити громадян вищих цінностей, якими є життя та воля, визначає особливу дієвість державної влади. Для виконання функцій примусу у держави є спеціальні засоби (зброя, тюрми тощо), а також органи – армія, поліція, служби безпеки, суд, прокуратура.

Право на отримання податків та зборів з населення. Податки необхідні для утримання багатьох службовців та для матеріального забезпечення державної політики: оборонної, економічної, соціальної тощо.

Обов'язковість членства в державі. На відміну, наприклад, від такої політичної організації, як партія, перебування в якій є добровільним та не обов'язковим для населення, державне громадянство людина отримує з моменту народження.

Претензія на представлення суспільства як цілого та захист спільних інтересів та спільного блага.

Визнання іншими національними державами.

Відзначимо, що головною ознакою національної держави є джерело суверенітету в цій державі. В національній державі

джерелом суверенітету є виключно народ. У територіальній (династичній) державі – суверен.

Суверенітет, тобто верховна влада на певній території. В будь-якому суспільстві є величезна кількість різновидів влади: родинна, виробнича, партійна тощо. Але вищою владою, рішення якої обов'язкові для всіх громадян, організацій та установ, володіє держава. Лише їй належить право на видання законів та норм, які є обов'язковими для всього населення.

Сучасне міжнародне співтовариство на сьогодні є спільністю національних держав. Вказане твердження не означає національної (етнічної, релігійної) гомогенності населення таких держав. В сучасному світі така гомогенність якщо і зустрічається, то рідко [3, с. 15]. Визначення національна держава означає лише те, що певна панівна група населення організує життя всього суспільства відповідно до власної історії та культури. Це впливає на характер освіти, символіку та традиції суспільного життя, календар буднів та святкових днів, що встановлюється у державі. Таким чином політичний апарат такої країни є рушійною силою відтворення нації. Саме заради отримання контролю над засобами такого відтворення національні групи прагнуть до державності, адже це забезпечує економічний та політичний контроль.

На рубежі століть сталася вичерпаність традиційних форм публічних дій, заснованих на жорсткому адмініструванні, строгій ієрархії, централізації, дотаційних ресурсах тощо. Це призвело до того, що виникли більш адаптовані моделі поведінки національної держави. Вона стає усе більш маневреною; воно як би «відсторонюється», відмовляється від частини своєї влади і діє в мережах зі своїми партнерами. У свою чергу, такий «маневр» дозволяє державі поставити на службу суспільству [4, с. 134]. Внаслідок цього в нових умовах, що постійно ускладнюються, все більш гострою стає проблема визначення історичних перспектив існування держави в тому вигляді, який існує сьогодні. Адже для більшої частини населення Землі національна держава була і залишається надзвичайно важливою одиницею визначення власної приналежності та самоідентифікації. Таким чином, розподіл людства на національно-організовані держави й досі залишається своєрідним базисом, що гарантує загальну стабільність у світі.

Рух від «держави-опікуна» до «держави-партнера» - еволюція, продиктована необхідністю вироблення нових моделей публічних дій. Ця еволюція дає можливість унікального використання

влади, покладеної на національну державу, і об'єктивно веде владу до дій відповідно до інтересів людей.

Ця еволюція в соціальному плані дозволяє здійснити дорогу від «ієрархічної» держави, представленої колись в класичній парламентарістській моделі, властивій більшості держав західної Європи, до так званої «рецептивної» моделі держави, що є плодом політичних дебатів з початку 1980-х років.

Політичне завдання «рецептивної» моделі полягає в тому, щоб гарантувати відповідальність системи перед конкретними вимогами громадян. Тому базова орієнтація громадських організацій направлена в першу чергу на громадян, а базовий організаційний принцип може бути позначений як «bottom-up», тобто «невичерпність, нескінченність перетворень».

У реальності такі «чисті форми» не зустрічаються. Але коли ми звертаємося до моделей сучасного управління, ми можемо зустріти на нім різні елементи публічного сектора, які можуть функціонувати і прямувати відповідно до різних принципів згаданих вище типів держав, – «ієрархічного» або «рецептивного» [5, с. 69].

У «рецептивній» державі громадяни розглядаються не лише як виборці, платники податків і споживачі, які вибирають для себе ті або інші служби на основі інформації, що надається. У такій державі громадяни не є і клієнтами, на яких можна робити вплив через канали комунікації. У «рецептивній» державі громадяни розглядаються як активні члени суспільства, що володіють правами і обов'язками, яким відкрита адміністрація, перш за все для того, щоб дати можливість увійти до процесу вироблення публічної політики через посилення засобів дій, які перетворюють простих громадян на уповноважених, завдяки чому вони можуть взяти участь в процесі виробництва як со-виробникі.

Необхідність взаємодії між публічною адміністрацією і громадянами заснована як на обміні інформацією, так і на безпосередньому, прямому впровадженні громадян в процес «роботи політики». Адміністрація національної держави в цих умовах виконує функцію посередника – «модератора» – між інтересами різних організацій, груп, громадян, що беруть участь.

В сучасні політології визнається, що реалізація моделі національної держави, призводить до підсилення засад громадянського суспільства. В зв'язку з цим звертає на себе увагу модель нових концепцій участі громадян в державному управлінні на сучасному етапі розвитку суспільства, якими громадяни можуть опанувати

в процесі адміністративного залучення кожного в публічну політику. Для західних суспільств украй важливе поєднання механізмів роботи ринку з цінностями громадянського суспільства. Річ у тому, що модель сучасної національної держави, яка лежить в основі політико-адміністративної організації Західної Європи, була створена на базі публічного адміністрування, що спирається на демократичні цінності і правову державу. Впродовж всього XX століття не стихали спори про структуру політичної системи національної держави сучасного типу, її стосунки з правом та економікою, проте принциповий концепт автономії особи і правової держави не брався під сумнів.

Питання стосунків між адміністрацією і політикою в національній державі завжди було досить складне, але поступово в цій суперечці вигравало щось значиміше: інформаційно-комунікативні технології, а також економічні ресурси. Отримавши в свої руки економічну та технологічну компетенцію, адміністративний апарат став претендувати на все активніше входження в сферу політики. Трансформації в структурі національної держави, покликані замістити форми класичного керування регулятивними функціями, а також призвели до демонтажу багатьох організаційних інструментів і схем, складових основу традиційної національної держави, а також до актуальної дискусії з приводу актуальних функцій сучасної національної держави і засобів їх реалізації [6, с. 12].

Адміністративна машина національної держави – громіздка і неефективна – стала предметом гострих дискусій в Європі і Америці впродовж останніх двох десятиліть XX століття. У цих дискусіях взяли участь практично всі європейські уряди, незалежно від їх ідеологічної матриці – ліберальною, християнсько-демократичною, консервативною, соціалістичною, соціал-демократичною або колегіальною. Зростання адміністративної активності – від публічної, напівпублічної до приватної і приватної – змусив владу відмовитися від традиційного ієрархічного адміністрування в межах національної держави. Реформування класичної національної держави, що проводиться, мотивоване наступними структурними причинами:

– зростанням соціальних витрат національної держави і подальшим збільшенням витрат в суспільному секторі;

– складністю функціонування великої адміністративної машини;

– зміною чекань і зростанням вимог громадян;

– новими тенденціями, що обумовлюють трансформацію структури національної держави з поступовим перетворенням її у менш централізовану, з рухливішою та прозорішою структурою влади [7, с. 12].

У багатьох європейських країнах реформи представляли і представляють певний процес компромісу принципів: так, всі реформи в тій або іншій мірі передбачають децентралізацію, впровадження моделей сучасної теорії управління; всі реформи сприяють розвиткові моделей громадянського суспільства, ґрунтуються на таких принципах, як продуктивність, дієвість, ефективність національної держави, контроль за суспільними витратами, прозорість, зростання політичного демократичного контролю і участі громадян. Колишні структури національної держави в даний час змінюються під сильним впливом, перш за все, технологічних компонентів. Адміністративна модернізація національно-державної сфери знаходиться під сильною дією інформаційно-комунікативних технологій.

Загальна тенденція змін направлена на народження нових організаційних моделей національної держави з органічними структурами, що постійно адаптуються до нових ситуацій, новаторськими, чутливими до змін, в яких є можливість приймати децентралізовані рішення, які, в той же час, відповідають потребам загальних потреб. Одночасно звучать заклики до все більшій автономії і відповідальності всіх взаємодіючих суб'єктів національної держави. Вказані процеси передбачають зміну інформаційних систем, систем контролю і спостереження, а також розподіл об'єму влади і повноважень між керівниками і підлеглими. Ієрархічний принцип, пов'язаний з концентрацією влади на самому верху бюрократичної піраміди, поступово втрачає своє значення.

Зрозуміло, бюрократичні організації так швидко і легко не зникають. В найближчому майбутньому, скоріш за все, співіснуватимуть і бюрократичні ієрархічні, і нові мережеві структури. Для мережевих організацій необхідне особливе, спеціалізоване знання, пов'язане з передачею інформації, чому сприяє зростання і професіоналізація інформаційно-комунікативних технологій, сприяючих більшій відвертості і рухливості нових структур. Очевидно і те, що традиційна ієрархічна логіка буде підпорядкована в недалекому майбутньому горизонтальній комунікації, яка сприяє поліпшенню перспективних стратегій співпраці між організаціями і знаходиться в безпосередньому зв'язку з ринком, досягаючи тим

самим кращої комунікації і більшої децентралізації в рішеннях і сприяючи у результаті перетворенню великих структур національних держав у більш пристосовані до вимог сучасності.

Можна зробити висновок, що трансформації, що відбуваються в структурах сучасної національної держави, залишили, в тіні два принципові чинники класичної національної держави: демократію і правову державу. У процесах реформування запанувала логіка ринку. Такі цінності ринку, як лібералізація і приватизація в економічній і соціальній діяльності, делегування і передача повноважень, особлива філософія адміністрації, заснована на моделях управління приватним сектором, стали пануючими, і в соціальній, і в публічній сферах. Необхідність переосмислення реформ національно-державного устрою з позицій подальшого вдосконалення демократії і розвитку правової держави стала очевидна на початку XXI століття.

Література:

1. Бочковський О. Вступ до націології / О. Бочковський. – К.: Генеза, 1998. – 144 с.
2. Кувалдин В. Национальное государство в эпоху глобализации / В. Кувалдин, А. Рябов // Свободная мысль. – 2000. – № 1. – С. 37-47.
3. Бек У. Политическая динамика в глобальном обществе риска / У. Бек // Мировая политика и международные отношения. – 2002. – № 5. – С. 10-19.
4. Білорус О. Імперативи стратегії розвитку України в умовах глобалізації / О. Білорус // Економіка України. – 2001. – № 11. – С. 4-13.
5. Косолапов Н. Глобализация: сущностные и международно-политические аспекты / Н. Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 3. – С. 69-73.
6. Турэн А. Социальные трансформации двадцатого столетия / А. Турэн // Международный журнал социальных наук. – 1998. – № 23. – С. 9-16.
7. Боришполец К. П. Национальное измерение «глобального» мира / К. П. Боришполец // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2001. – № 1. – С. 3-15.

Єфтєні Н. М., ОНМА

УПРАВЛІННЯ КОНФЛІКТАМИ ТА ЕФЕКТИВНЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ КОЛЕКТИВУ

Управление конфликтами является одной из актуальных и сложных проблем. Руководители, полагаясь на интуицию и личный опыт в принятии решения по поводу разных сложных ситуаций, зачастую не имеют достаточных знаний, умения работы с конфликтами, что не всегда приводит к желаемым результатам. Эффективное управление конфликтами играет важную роль в их конструктивном разрешении.

Conflict's management is one of actual and difficult problems. Some leaders, depending upon intuition and personal experience in a decision-making concerning different difficult situations, do not have sufficient knowledge, ability of work with conflicts, that not always results in the desired results. An effective conflict's management plays an important role in their structural arrangement.

Конфлікти в суспільстві і в житті кожної людини займають особливе місце. Управління конфліктами є одним з актуальних і важливих напрямків в діяльності керівника, оскільки від його компетентності залежить успіх у вирішенні конфліктних ситуацій і в цілому успіх його управлінської діяльності.

Управління конфліктами – це цілеспрямований вплив щодо усунення та мінімізації причин, що призвели до конфлікту, чи на корекцію поведінки учасників конфлікту. Тобто, управління конфліктами розуміють як будь-яке втручання в конфлікт на різних його стадіях [1].

Існує багато методів управління конфліктами. Узагальнюючи їх можна представити у вигляді декількох груп, кожна з яких має свою сферу застосування.

*Внутрішньоособистісні м*етоди, тобто методи впливу на окрему особистість полягають в умінні правильно організувати власну поведінку, висловити свою точку зору, не викликаючи захисної реакції з боку іншої людини. Деякі автори пропонують використовувати спосіб "я-висловлювання", тобто спосіб передачі іншій особі вашого ставлення до предмету конфлікту без звинувачень і вимог, але так, щоб інша людина змінила свою позицію. Цей спосіб допомагає людині утримати свою позицію, не перетворюючи

опонента в свого ворога. "Я-висловлювання" може бути корисним в будь-якій ситуації, але є більш ефективним, коли людина роздратована і незадоволена. Слід зазначити, що застосування даного підходу вимагає навичок, практики і побудовано так, щоб дозволити висловити особистості свою думку чи позицію щодо ситуації, яка склалася.

Структурні методи по усуненню конфліктів в організаціях, що виникають через неправильний розподіл повноважень, організацію праці, прийняту систему стимулювання і т. д. До таких методів відносяться:

– роз'яснення вимог до роботи є одним з ефективних методів управління та попередження конфліктів. Кожен фахівець повинен чітко уявляти, яких результатів від нього очікують, в чому полягають його обов'язки, відповідальність, межі повноважень, етапи роботи. Даний метод можна реалізувати через складання відповідних посадових інструкцій, розподіл прав і відповідальності за рівнями управління;

– координаційні та інтеграційні механізми управління конфліктною ситуацією. Одним з найпоширеніших механізмів є ланцюг команд. Встановлення ієрархії повноважень упорядковує взаємодію людей, прийняття рішень та інформаційні потоки всередині організації. Якщо два чи більше підлеглих мають розбіжності щодо певних питань, конфлікту можна уникнути, звернувшись до керівника, пропонуючи йому прийняти рішення. Принцип єдиноначальності полегшує використання ієрархії для управління конфліктною ситуацією, бо підлеглий знає, чиї рішення він повинен виконувати. Не менш корисні засоби інтеграції, такі як міжфункціональні групи, цільові групи, міжгрупові наради;

– загальноорганізаційні комплексні цілі, ефективне здійснення яких вимагає спільних зусиль двох і більше співробітників, відділів, груп. Адже коли розкривається зміст комплексної загальної мети, це призводить до більшої злагодженості в діяльності всього персоналу;

– структура системи винагород. Винагороди можна використовувати як метод управління конфліктом, впливаючи на людей для попередження дисфункціональних наслідків. Люди, що вносять свій внесок у досягнення загальноорганізаційних комплексних цілей, допомагають іншим і намагаються підійти до вирішення проблеми комплексно, повинні винагороджуватися. Не менш важливо, щоб система винагород не заохочувала неконструктивну

поведінку окремих осіб або груп. Систематичне скоординоване використання системи винагород для заохочення тих, хто сприяє здійсненню загальної мети, допомагає людям зрозуміти, як їм потрібно поводитись в конфліктній ситуації.

Міжособистісні стилі вирішення конфліктів.

Ухилення (уникнення) характеризується прагненням уникнути конфлікту, при цьому основна позиція суб'єкта конфлікту – не потрапляти в ситуації, які провокують виникнення протиріч, не обговорювати питання, що можуть призвести до розбіжностей. При цьому міжособистісні відносини при виборі даної стратегії не мають серйозних змін.

Домінування, за якого учасники конфлікту здійснюють тиск на іншу сторону, намагаються змусити її прийняти власну точку зору за всяку ціну. Той, хто намагається це зробити не цікавиться думкою інших, веде себе агресивно, для впливу на інших користується владою. Такий стиль може бути ефективний там, де керівник має велику владу над підлеглими, хоча може викликати обурення, особливо у молодого і більш освіченого персоналу.

Компроміс характеризується взаємними поступками учасників конфлікту, прийняттям точки зору іншої сторони, але лише певною мірою. Здатність до компромісу високо цінується в управлінських ситуаціях, дає можливість швидко розв'язати конфлікт задовольняючи обидві сторони. Хоча компроміс складно застосовувати коли сторони сумніваються у дотриманні угод, а спроби догодити усім роблять сумнівною їх реалізацію.

Співробітництво передбачає готовність ознайомитися з іншими точками зору, щоб зрозуміти причини конфлікту і застосувати дії, прийнятні для всіх сторін. Той, хто використовує такий стиль не намагається досягти мети за рахунок інших, а скоріше шукає найкращий варіант спільного рішення. Даний стиль є найбільш ефективним в рішенні проблем організації.

Переговори як комунікативна технологія можуть використовуватися у вирішенні конфліктів як самостійний процес чи як складова процесу медіації. Переговори представляють собою набір тактичних прийомів, направлених на прийняття спільних рішень, які учасники конфлікту розглядають як найкращу альтернативу в конкретній ситуації. Успіх переговорів у більшості випадків визначається умінням зрозуміти протилежну сторону, правильно оцінити модель її поведінки і вибрати адекватний стиль спілкування. Модель поведінки учасників конфліктної

взаємодії в переговорному процесі і його результат залежать від обраної ними стратегії поведінки в конфлікті.

Кожен конфлікт у своєму розвитку проходить кілька етапів. На деяких з них переговори можуть бути прийнятні, на інших буде вже пізно їх починати. Вважається, що переговори доцільно вести тільки з тими силами, які можуть впливати на ситуацію, що склалася, і на результат конфлікту. Правильно організовані переговори проходять послідовно кілька стадій: підготовка до переговорів; початок переговорів; пошук прийнятного рішення; завершення переговорів. При цьому потрібно враховувати, що повторні переговори проводити набагато складніше.

Необхідно зазначити, що через складну економічну ситуацію, сьогодні важко використовувати як стимул високу оплату праці. Тому, особливу увагу слід приділяти нематеріальному стимулюванню, а саме – створювати гнучку систему пільг; гуманізувати працю, визнаючи точку зору працівників, їх цінність для колективу, організації, надаючи працівникам творчу свободу тощо. При цьому потрібно визнавати результати діяльності конкретного працівника, надавати можливість приймати рішення з питань, що належать до його компетенції, і консультувати інших працівників. На робочих місцях слід формулювати світогляд єдиної команди і не руйнувати існуючі неформальні групи, якщо вони не завдають шкоди цілям організації.

Управління конфліктами є одним з напрямків діяльності кожного керівника. Від його конфліктологічної компетентності залежить успіх у вирішенні складних завдань і його управлінської діяльності в цілому, а також створення соціально-психологічного клімату в трудовому колективі.

Література:

1. Решетникова К. Е. Методологические основы квалификации технологий управления организационными конфликтами / К. Е. Решетникова // Социс. – 2008. – № 10. – С. 54.
2. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – М.: Феникс, 1999.
3. Горелик В. А. Анализ конфликтных ситуаций в системе управления / В. А. Горелик, А. Ф. Горелов, А. Ф. Кононенко. – М., 1991.
4. Фельдман Д. М. Политология конфликта / Д. М. Фельдман. – М., 1998. – 199 с.

Некіга С. М., НУ "ОЮА"

ПРАВОВИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ КОМПРОМІС

В настоящее время в политической и юридической науках актуальна постановка вопроса не столько об искоренении политико-правовых конфликтов, сколько об их урегулирования, и особое внимание в процессе исследования уделяется компромиссу. В статье анализируется политический и правовой компромисс.

Currently, the political and juridical sciences topical formulation of the problem is not so much on the elimination of political and legal conflicts, much of their settlement, and special attention in the research process on a compromise. The article analyzes the political and legal compromise.

Право і держава є одним із засобів управління в суспільстві. Воно має свої відмінні риси, що вирізняють його серед інших засобів управління. Призначення права полягає в тому, щоб створити і забезпечити громадський порядок. Можна думати, що історично право для того і виникло, для того і сформувалося, щоб подолати суспільні протиріччя, соціальні конфлікти, щоб наблизити суспільство до порядку і спокою.

Необхідно визнати, що компромісна форма взаємодії політичних суб'єктів зарекомендувала себе як найбільш цивілізована, безпечна, і ефективна з урахуванням історичних наслідків розгортання політичних конфліктів у національному та глобальному масштабі. Але існує певна недовіра до компромісу як інструменту угоди, і насамперед причина полягає в тому, що нерідко компроміс видається найбільш витратною за часом і ресурсами, а також сумнівною за результативністю моделлю політичного і правового діалогу.

В політичній і юридичній науках актуальною є постановка питання не стільки про викорінення соціально-політичних, правових (юридичних) конфліктів, скільки про їх врегулювання. Як показує практика, найбільш доцільним методом врегулювання конфліктів, є досягнення компромісу між конфліктуючими сторонами. Тому особливого значення набуває розвиток і апробація різних механізмів і технологій досягнення соціально-політичної згоди. Ідея компромісу – непроста та спірна проблема. Вона викликає цілий ряд дискусій, передусім тому, що має як мінімум два критерії: юридичний і моральний, на що справедливо звертає увагу Г. О. Усатий [1]. Адже сама природа компромісу припускає наявність певних, традиційно визнаних принципів справедливості, на основі яких можуть бути зроблені взаємні поступки. "Індивідууми з готовністю поступаються

деякими специфічними інтересами і домаганнями тільки тоді, коли їх зацікавленість у збереженні чогось більш цінного ще сильніше", – підкреслює американський історик Дж. Хеллоуелл [2, 15].

Разом з тим, А. А. Рахматов акцентує увагу на тому, що поза компромісів досягти стабільності і порядку в державі неможливо. Тому готовність до компромісу є характерна риса розвиненої політичної культури відкритого суспільства. Демократичні, політичні системи сучасності орієнтовані на збереження цілісності і незалежності держави, світу, та виконання загальнонаціональних завдань [3].

У межах психологічної орієнтації на компроміс, яка є основною в юридичній, політичних та діловій сферах виникають характерні для цих областей питання, насамперед про етичний зміст компромісів. Сфера правового поля та політики – найскладніші сфери застосування компромісної методики. Юридичні норми знаходяться в постійному русі: прийняття, зміна, відміна, крім того сучасна юриспруденція не вільна від спрямованого впливу з боку різних суспільних та політичних сил. Ситуація в сучасних державах часто описується соціологами як "криза правосвідомості", тобто втрата сферою права нормативного характеру та усвідомлення її як "зовнішньої" по відношенню до суспільства. Відомо, що історично компроміс є саме юридично вираженою згодою сторін, які звернулися для вирішення суперечливої ситуації до третейського судді. А це означає, що право організувати компроміс в юридичному сенсі має бути делегованим. Крім того, нормативна система права, що передбачає стандартні ситуації і стандартні способи їхнього вирішення, в межах установки на компроміс не завжди може бути застосована, тому що компроміс доведеться поширити на сферу права набагато глибше, ніж це зазвичай робиться. Компроміс як форма вирішення складної юридичної ситуації, або форма вирішення судового позову повинен бути обумовлений не тільки факторами прийнятності його всіма сторонами і формальним непротиріччям законодавчим нормам, але і етичною складовою, і прозорістю, об'єктивністю.

В політиці, бізнесі, в юридичній галузі при формуванні установки на компроміс також існує небезпека знецінення його етичної складової, адже, наприклад, банальний хабар також є деякою формою компромісу.

Ю. В. Ірхін досить чітко виділяє основні варіанти взаємодії між політикою й правом:

– підпорядкування політикою права;

– абсолютизація права й приписування йому нереальних можливостей;

– збереження розумної взаємодії політики й права: збіг курсу демократичних реформ і завдань формування правової держави [4, 8].

Розвиток права, правове забезпеченням впливає на упорядкованість політичних відносин. Право виступає складним та розгалуженим засобом регулювання у суспільстві співвідношення політичних інтересів, зв'язків, соціальної спільноти, взаємовідносин людей з усією соціальною цілісністю. Гарантом політично вільних відносин, умовою свободи та її здійснення є право. Спільними рисами між правом і політикою є те, що вони є регулятивними, взаємозалежними системами суспільства, це можна сказати і відносно політичних та правових компромісів. Можна погодитися з висловом Г. Гроція, що якщо "предмет юриспруденції – це питання права й справедливості", то "предмет політичної науки – доцільність і користь" [5, 164 – 165]. Так, відомий англійський юрист Ф. Поллок в 1882 р відмітив в своїх працях, що "право для політичних інститутів значить те ж, що становий хребет для тіла" [6, 132].

Спільною ознакою між правовим та політичним компромісом є дотримання прав людини, соціальна спрямованість, затвердження демократичних принципів життєдіяльності, моральний та етичний аспект цих категорій.

В демократично-правовій державі застосування інституту компромісу реалізується цілеспрямовано.

Розходження між політичним та правовим компромісом на наш погляд виникає в різниці між політичною й адміністративно-правовою сферами керування. Право та адміністративно-правова сфера – перш за все, це закони, розпорядження, укази, накази; політика, політична сфера керування – тактика, стратегія поводження й діяльності людей й їхніх організацій. вплив владних структур на суспільство за допомогою не тільки, а іноді й не стільки правових (правових компромісів), а інших методів (силових, психологічних, матеріальних).

Ще одне розходження між політичним і правовим компромісом полягає в тому, що норми права характеризуються своєю стійкістю (право міняється повільно й, як правило, тільки через офіційну нормотворчість), в той час як в політиці існують досить нестабільні й мінливі принципи та цінності.

Різниця між компромісами (політичним і правовим) полягає в тому, що політика – більше широке явище, чим право й держава.

Вона характеризується не тільки якістю всеприсутності, але й може поширювати своє поле впливу на будь-які сфери, питання й проблеми суспільства. Політика, звичайно, є скрізь, де є право, але закон далеко не завжди є присутнім у політичних компромісах, правовідносинах.

Направленість політичного і правового компромісу дещо відрізняється. Політичний компроміс – паліативний засіб для недопущення виходу соціально – політичного протиріччя, кризи в стадію насильницьких дій. В той час правовий компроміс своєю головною направленістю (метою) бачить вирішення юридично-складної ситуації між сторонами

Політичні відносини активно розвиваються при забезпеченні розвитку економічних відносин, культури суб'єктів політики, правової культури. Політичні відносини у суспільстві є демократичними, лише тоді, коли враховують інтереси різних соціальних спільнот. Так, як політичні відносини покликані регулювати інтереси різних соціальних прошарків, то демократія виступає умовою стабільних політичних відносин.

Політика – діяльність з попередження і розв'язання конфліктів: "мистецтво жити разом". З іншого боку політика – засіб провокування конфліктів, оскільки вона пов'язана з боротьбою за володіння владою.

М. В. Іванов, В. Я. Матвієнко, В. І. Патрушев, І. В. Молодих вказують на залежність компромісів від фактичної влади сторін, від їх політичних устремлінь [7, 73].

Складна політична та соціально – психологічна ситуація в нашій країні не тільки визначає значною мірою зміст конфліктів, і форми їх прояву, а й впливає на їх сприйняття населенням, елітами, дієвість застосовуваних засобів регулювання. Не розроблено конституційні засади та правові норми вирішення конфліктів. З цієї причини і з-за відсутності досвіду цивілізованого і легітимного управління конфліктами частіше за все використовуються силові методи: не переговори і компроміс, а придушення супротивника. Конфліктні по суті методи реформування українського суспільства продовжують створювати умови для збереження конфронтації.

Серед заходів спрямованих на погашення конфлікту в суспільстві в сучасному праві все більше місце відвойовує інститут компромісу. На жаль, звикання до цього інституту серед учених і правозастосовників відбувається вкрай болісно, що на наш погляд викликано не тільки консервативністю свідомості, скільки занадто

штучно – універсальним підходом до ідеї компромісу. Очевидно, що для такого скептичного ставлення до зазначеного інституту існують дуже вагомі причини. У ситуації, що склалася в суспільстві, коли основи законності різко похитнулися і контролювати основні процеси реалізації деяких правових інститутів майже неможливо, практика застосування інституту компромісу може надати окремим кримінальним елементам законних підстав для ухилення від заслуженого покарання, відповідальності [8, 90].

А. А. Сергєєв слушно відмічає, що вади в законодавстві з'являються з різних причин. Трапляється що політичний компроміс, при прийнятті закону досягається на шкоду юридичної суворості норм, іноді поспіх, або низька кваліфікація розробників правового акта призводить до розбіжності сенсу його положень з задуманої ідеєю. Однак, напевно, самі серйозні дефекти у правовій матерії виникають у тих випадках, коли законодавець свідомо не дотримується конституційної норми, або загальновизнаних принципів права, вважаючи, що обрана ним мета виправдовує будь-які засоби [9, 6].

Правове поле – вторинна соціальна система. Юридичне моделювання поведінки людини відображається в прийнятих державою нормативно – правових актах. Сама модель може виражати інтереси як соціальної спільноти в цілому, так і її частини.

Завдання юридичної механізму, що створює дану модель, як можна більш повно охопити інтереси людей, для яких призначений нормативно-правовий акт, але в ідеалі, в реальній дійсності їх інтереси суперечливі, тому модельний (єдиний) нормативний документ дуже часто є результатом соціально – політичного компромісу. Повного збігу інтересів людей і їх фактичної рівності домогтися неможливо, а правове поле як і вторинна соціальна система є результат консенсусу первинної соціальної спільності, і воно надає лише ринкові можливості для вибору варіанта поведінки людини. Правотворчість є досить складною процедурою зі створення моделей поведінки, і від мистецтва законодавців багато в чому залежить ефективність дії правового поля.

Бажання створити хороші закони, ще не означає, що вони насправді будуть такими, це залежить не від бажання творців моделей поведінки, а від стану первинної соціальної спільноти (країна, держава, партія, і т. д.). Інтереси людей будуть визначальними в оцінці прийнятого, або вже діючого нормативного акту як заданої зверху моделлю поведінки. Якщо збіг інтересів первинної соціальної спіль-

ноти і модельного варіанта його поведінки буде повний, то ефективність реалізації такого позитивного (нормативного) акту буде не просто гарною, а стовідсотковою. Чим менше інтересів людей будуть відображатися у нормах закону, тим менший ефект його реалізації. "Неправильні ті закони, – писав Платон, – що встановлено не заради загального добра всього держави в цілому. Ми визнаємо, що там, де закони встановлені в інтересах кількох людей, мова йде не про державний устрій, а про внутрішні звади, і те, що вважається там справедливістю, носить взагалі це ім'я" [10, 715].

В. П. Кузьмін виходить з того що політичний компроміс є однією з форм угоди політичних еліт, лідерів, партій, рухів, соціальних груп з питань владарювання на основі взаємних поступок, відзначаючи, що "безпечні лише ті форми компромісу, які дбайливо ставляться до принципових складових культури, релігії, національної самосвідомості. Змістовні компроміси можуть зробити істотний вплив на трансформацію суспільної свідомості. Компроміс у політиці є перш за все паліативним засобом для недопущення виходу соціально – політичного протиріччя, кризи в стадію насильницьких дій [11, 614-615].

Політичний і правовий компроміс постають як ефективні засоби вирішення реальних суперечностей у ситуаціях, коли будь-який інший підхід виявляється неприпустимим. Однак, політичний компроміс доречний далеко не завжди, і не у всякій складній політичній ситуації. Деструктивний характер властивий компромісу як способу відходу від реальності. У цьому визначенні мається на увазі штучність причин (тобто приводів до компромісу) і протиріч, які підлягали б врегулювання на основі компромісу. Вільно чи мимоволі пошуки компромісу робляться там, де йому немає місця, де не існує в ньому об'єктивної потреби, або коли можливість компромісу упущена, і створилася нова безкомпромісна ситуація, або коли компроміс може бути знайдений на якісно іншому рівні згодою, до чого не готові конфліктуючі сторони, або коли одна зі сторін не зацікавлена у дієвому компромісному врегулювання, і кожна зі сторін заявляє про своє прагнення до угоди головним чином у пропагандистських намірах.

По суті, кожний переговорний процес є динамічна послідовність наближень до реальності і відходів від неї. Якщо б конфліктуючі сторони завжди стояли на позиціях реалізму, конфліктів не виникало б. Коли ж конфліктуюча сторона, керуючись сьогоденними інтересами, ідеологічними установками, і т. п.,

відмовляється сприймати ситуацію реальною, якою вона є, тоді укладені компроміси виявляються ненадійними, здатними в будь-який час підштовхнути конфлікт до подальшого загострення. Нечисленні компроміси (наприклад, багаторазово укладаються, і порушуються угоди про припинення вогню в "гарячих точках") підривають довіру до мирного врегулювання конфліктів взагалі, як би засвідчуючи про безперспективність переговорного процесу. Зловживання компромісами вкрай небезпечно. Політики зловживають компромісами, ризикують придбати репутацію слабких, нездатних контролювати політичні процеси і прогнозувати наслідки своїх рішень.

Оцінюючи політичні компроміси в їх історичних наслідки, неможливо обійти мовчанням найбільшу групу компромісів – компроміси неукладені, тобто компроміси як нереалізовану можливість. Звичайно, історія, як кажуть, не має умовного способу, але справедливо зазначає О. О. Чубар'ян, "пошук істини в історії якраз і передбачає аналіз усіх можливих альтернатив і ретельне з'ясування, чому розвиток пішов саме цим, а не яким-небудь іншим шляхом". В якості основних причин, що заважають досягненню компромісу можна виділити наступне: заперечення компромісу як засобу вирішення кризи; переконання в нереальності досягнення згоди в конкретній політичній ситуації; невизначеність істоти бажаного компромісу і його політичних орієнтирів; оцінка своїх сил як достатніх для досягнення односторонньої переваги; небажання або нездатність упокорити амбіції і забути взаємні образи; побоювання втратити контроль за ситуацією в майбутньому; неможливість (або уявлення про таку неможливості) схилити до компромісу учасників свого власного табору [12].

І все ж історії невластивий фаталізм. Свідомо, чи несвідомо відкинувши будь-яку альтернативу, люди не повинні обтяжувати себе на століття зробленим одного разу вибором. Політичний компроміс раз запропонувавши себе в якості інструменту створення великої політики, час від часу виникає знову і знову на політичному горизонті: тому так важливий аналіз всіх передумов, причин, чинників і наслідків цього складного політичного явища.

Роль компромісу закономірно зростає. Компроміси, навіть великі, не слід переоцінювати: як і багато чого іншого в політиці, вони – мистецтво можливого, вони не вичерпують повністю предмет конфлікту, особливо, якщо мова йде про принципи і цінності. Компромісне рішення сприймається кожним із задіяних

у конфлікті сторін як "чужа поступка". Навіть, якщо схвалені якісь процедури вирішення конфлікту, розходження уподобань, як правило зберігаються. Так, шведський компроміс – загальне виборче право при пропорційному представництві – не задовольняло у рівній мірі ані консерваторів, які воліли колишню плутократичну систему голосування, ані лібералів і соціалістів, які виступали за правління більшості, не вихолощене пропорційним представництвом. Відомо, що інститути самі по собі мають розподільний характер і не "знімають" конфлікт по суті. Проте при укладенні якогось компромісного рішення головну роль грають не цінності, яких лідери абстрактно дотримуються, а кроки, які вони готові зробити, тобто готовність до поступок.

А. Г. Глухова, досліджуючи різноманітні види компромісів у європейській та російській політиці, приходить до висновків, що "компроміс гарний, тільки тоді, коли він дозволяє реалізувати колективні цілі більшості, не порушує шановні більшістю принципи, втілює благо, що стоїть над приватними або груповими інтересами" [13, 230]. М. Новікова акцентує увагу, що компроміс з допомогою юридичних засобів починає функціонувати як принцип права, і як засіб правового регулювання одночасно, і це приводить до вдосконалення механізму дії права, впроваджуючи в життя позитивні аспекти наук і юридичної практики [14, 30].

Політичні та правові компроміси – невід'ємна складова демократичної політичної системи, основний засіб вирішення проблем і конфліктів. В умовах становлення політичної системи, коли наявні безліч політичних партій, суспільно-політичних організацій і рухів та між ними може виникнути конфронтація, прагнення до компромісів – єдино вірний шлях подолання виникаючих конфліктів, створення розуміючого суспільства.

Компроміс може дати результат лише в тому випадку, якщо не зведеться до дріб'язкового політиканства, або торгу навколо міністерських портфелів, а дійсно призведе до радикального коригування курсу реформ, наданню їм принципово нового вектора.

Вищевикладене, дозволяє зробити наступні висновки:

Політичні і правові компроміси постають як ефективні засоби вирішення реальних суперечностей у ситуаціях, коли будь-яких інший підхід виявляється неприпустимим. Компроміс може виступати як в якості компромісних процедур, коли виступає в якості способу вирішення конфліктів, суперечностей, так і в якості тактичного прийому (способу поводження в конфлікті).

Поняття політичного і правового компромісу не повинні підмінятися один одним, або ототожнюватися. В правовій демократичній державі право балансує на стикові завжди протилежних інтересів суспільства і індивідуума, привілеїв в ту чи іншу сторону недопустимі, і матимуть пагубну дію. Головна відмінність політичного і правового компромісу полягає в наступному: політичний компроміс – це компроміс (угода) політичних еліт, лідерів, соціальних груп з питань владарювання на основі поступок до принципово складових питань; при укладанні компромісного рішення в політиці головну роль грають не цінності, яких абстрактно дотримуються політики, а кроки, які вони готові зробити, тобто готовність до поступок. Політичний компроміс – паліативний засіб для недопущення виходу соціально – політичного протиріччя, кризи в стадію насильницьких дій. В той час правовий компроміс своєю головною направленістю (метою) бачить вирішення юридично-складної ситуації між сторонами (згода двох, або декількох сторін на певну поведінку в спірній, або сумнівній ситуації, яка не підлягає в даний момент вирішенню), збереження етичного складового змісту, цінностей, охорону та захист прав і свобод, законних інтересів людини, громадянина. Використання політичного компромісу можливе тільки в тому разі, якщо це повністю відповідає принципам права.

З огляду на вищевикладене, основними варіантами взаємодії між політичним і правовим компромісом є наступні форми:

– підпорядкування правового компромісу політикою (домінування політичного компромісу);

– збереження розумного співвідношення (взаємодії) правового і політичного компромісу;

– абсолютизація правового компромісу, й приписування йому не зовсім реальних можливостей, ідеалізування.

Література:

1. Усатий Г. О. Компроміс як засіб вирішення кримінально-правового конфлікту. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук 12.00.08. – Київ. – 1999.
2. Хэллоуэлл Дж. Х. Моральные основы демократии. М., 1993. – С. 38-39.
3. Рахматов А. А. Политический компромисс как инструмент соглашения в политике: диссертация…к. полит. н.: 23.00.02. – Москва, 2009. – 181 с.

4. Ирхин Ю. В. Взаимосвязь политики, морали и права // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 1999. – № 1. – С. 7 – 15.
5. История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О. Э. Лейста. – М., 1997.
6. Pollock F. Essays in jurisprudence and ethics. – L., 1882.
7. Технології політичної влади: Зарубіжний досвід. Дайджест. М. В. Іванов, В. Я. Матвієнко, В. І. Петрушев, І. В. Молодих. – К., 1994. – С. 73.
8. Шатихина Н. С. К вопросу об уголовно-правовой природе компромисса // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2003. – № 3. – С. 89-99.
9. Сергеев А. А. Судебная практика: законодательство муниципальной реформы // Российский судья. – М.: Юрист, 2007. – № 7. – С. 5-7.
10. Платон. Законы. – М., 1999.
11. Кузьмин В. П. Компромисс как метод выхода из политического кризиса // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 28. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – С. 613-619.
12. Толчинский Б. Проблематика понятия политического компромисса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://boristolchinsky.com/problematika-ponyatiya-politicheskogo-kompromissa-1993.html
13. Глухова А. В. Компромисс и консенсус как методы регулирования и разрешения политических конфликтов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rciabc.vsu.ru/irex/pubs/glukhova4.htm
14. Новікова М. До питання створення правокомпромісної теорії гармонізації суспільних відносин // Право України. – 2006. – № 1. – С. 29 – 33.
15. Рахметов А. А. Понятие политического компромисса и его генезис // Соискатель – приложение к журналу Мир транспорта. – 2008. – № 1. – С. 42-45.

Тимошенко В. О., НУ "ОЮА"

ПОЛІТИЧНІ ЗЛОЧИНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

В статье рассматривается институт политических преступлений как элемент политической жизни. Дается характеристика политических преступлений с юридической и политологической точек зрения.

The institute of political crimes as element of political life is examined in the article. Description of political crimes is given with legal and political science points of view.

Є очевидним, що державний механізм вибудовується таким чином, щоб як можна повною мірою забезпечити свою безпеку як від зовнішніх так і від внутрішніх ворогів. Напевно, за всю історію людства не було жодної держави, в якій все населення було задоволене політикою правлячої верхівки та повністю її підтримувало. Скрізь ми бачимо в кращому випадку тихий гомін незадоволення певної частини населення, в гіршому – бунт та революцію з усіма "принадами" цих явищ. І все ж кожне нове покоління народжує людей, які за мету свого життя ставлять її досягнення, поміж іншим, тому що влада дає свободу від загальних правил поведінки, і "право" на вчинення злочинних дій під гаслом "загального блага".

Необхідно визнати, що кожне нове покоління народжує, так само, і людей, які ставлять за свою мету боротьбу з правлячою верхівкою тим способом, який вони вважають доцільним. Тут ми стикаємося з усім розмаїттям дій проти влади, які були у минулому і теперішньому часі зафіксовані у формі закону як політичні (державні) злочини. І хоча на сьогодні кримінальне законодавство України, яке охороняє державу як єдине політичне ціле, налічує всього шість статей, вони сформульовані таким чином, що за бажання під них можна підвести будь-який виступ проти влади.

Мета даної роботи полягає у тому, щоб звернути увагу на політичний злочин як на досить розповсюджене явище політичного життя сучасної держави, та загострити увагу на політичних злочинах як інструменті досягнення та утримання влади. На тему злочинів у політиці звертали свою увагу такі вчені як: Н. С. Таганцев, О. А. Коровін, Є. Б. Черняк, Н. А. Зелінська, Р. А. Абасов, Д. А. Шестаков, Г. М. Горшенков, П. А. Кабанов, та інші.

Сучасна правова наука під державними злочинами розуміє сукупність злочинних дій, спрямованих проти держави як політич-

ного цілого. У більш вузькому сенсі державні злочини об'єднують всі ті злочинні діяння, об'єктом яких є публічні, державні права. У даному випадку ми повинні розуміти під державою не тільки населення, яке проживає на певній території і має певні інститути, які ми називаємо державними. Ми повинні розглядати державу як самостійне ціле, як організм, проти існування якого і спрямовані державні злочини в самому прямому сенсі.

Потрібно звернути увагу на певну дуальність проблеми політичних (державних) злочинів. З одного боку законодавець чітко визначає пріоритет "загального блага" у вигляді держави, на яке власне і зазіхає державний злочинець. І цей збиток буде значно більше того, який вчинюється по відношенню до окремого пересічного громадянина. З іншого боку, ми повинні визнати, як би це не маскувалося, що законодавство проти державних злочинів, перш за все, захищає владні кола, і, за рідкісним винятком охороняє тільки їх інтереси.

З впевненою обережністю можемо звернути увагу на те, що причиною політичних злочинів може бути злочинна поведінка самої держави проти свого населення. Тобто, несправедливість і відверте порушення елементарних соціальних прав, може призвести до вчинення злочину. Ще дореволюційні дослідники не побоялися звернути свою увагу на цей факт. Так Н. С. Таганцев зауважив: "Раніше бігли в чужі країни все більш особистості, політично скомпрометовані, які мали достатньо коштів для життя поза батьківщиною. З іншого боку, тільки ними й цікавилася держава, звідки вони втекли, так як залишаючись за кордоном, вони могли бути небезпечні для неї. Звичайний злочинець, перетинаючи кордон держави, сховавшись на чужині, переставав цікавити вітчизняне правосуддя" [1].

У своїй первісній формі законодавство про охорону держави стосувалося лише наближених до особистості монарха людей. Згодом його дія поширилося на все населення держави. На нашу думку, головною метою цього було лишити людину свободи руху або думки, і мати формальний привід для репресій.

Блаженний Августин вважав, що одні норми права і справедливості повинні застосовуватися до поведінки як окремих осіб, так і держав; держава яка відхиляється від їх виконання, – є зграєю розбійників [2].

На думку Є. Б. Черняка, "межі між політичними і кримінальними злочинами існували завжди і завжди були розмиті. Вони

були розмиті в різні історичні епохи. Одне і те ж вважалося то злочином, то законним діянням. Іноді кримінальні злочини ставали політичними, тому, що здійснювалися політиками або тому, що набули політичного значення" [3].

Вважається давно доведеним, що такі поняття як держава, країна, народ не одне і те ж. Держава – це владно підпорядкована система відносин, де кожна нижча ланка виконує накази вищої і перевіряється нею. Вся історія людства є кричущим прикладом того, як одні люди підпорядковували інших. Сьогодення не стало іншим, хоча і потрібно визнати, що відносини стали дещо гуманніше ніж, скажімо, в середньовіччі. Сьогодні можна констатувати, що поки не існує системи регулювання масштабних суспільних відносин, яка могла б у перспективі показати більшу ефективність, ніж держава. Отже, держава залишається необхідним елементом організації суспільних відносин.

Потрібно зауважити, що до політичних злочинів не зовсім доречно підходити з точки зору традиційної формально-юридичної доктрини, діяння які заборонені законом – злочини, людина яка їх здійснила – є злочинцем. Один лише факт порушення закону є штучним показником злочинної поведінки, "поняття злочинності розширилося і втратило будь-яку визначеність, виграви у привабливості" [4].

Р. А. Абасов зауважує що "дефініція "злочинний" – це "ярлик", яким владні кола таврують поведінку менш захищених груп. Закони і правила, за допомогою яких визначаються злочини, та механізми їх застосування встановлюються політичною елітою" [5].

Більше того, завдяки детальному вивченню закономірностей прояву політичних злочинів був зроблений цікавий висновок – "злочин у кримінологічному сенсі – винне діяння, що представляє для суспільства значну небезпеку, безвідносно до визнання його як такого законом. Уявний злочин – діяння, безпідставно заборонене законом під страхом кримінальної відповідальності. Тепер ми говоримо, більше того пропонуємо парадоксальне поняття злочинний закон…" [6]. Іншими словами злочин, зведений в ранг закону, карає за допомогою державного механізму всіх, хто на нього зазіхає. І тому, щоб досягти справедливості необхідно здійснити державний злочин.

Професор Д. А. Шестаков вказує, що предметом політичної злочинності є вивчення наступних взаємопов'язаних проблем: політичної злочинності, яка складається із злочинів як самої держави

(злочинної політики), так і проти самої держави та її конституційного ладу; вплив тоталітарної політики на загально – кримінальну злочинність; використання теми злочинності в політичних цілях [7].

Можливість наукового аналізу питань стосовно політичної злочинності, у першій половині 90 – х років XX сторіччя було обумовлене рядом об'єктивних факторів. По-перше, було розсекречено деякі документи про діяльність карних органів, їх направленість та розміри, а також про їх безпосередніх організаторів, учасників та жертв. По-друге, з'явились нові наукові напрями у історії, політології, соціології, праві та інших науках, які вивчають різні аспекти тоталітаризму, результати досліджень дозволили використати їх знання та методику для проведення комплексних досліджень цього складного соціально – політичного явища. По-третє, даний напрямок досліджень повністю "вписувався" у загальну політику вищих посадових осіб пострадянського періоду, направлену на критику діяльності партії комуністів, ставши опозиційним рухом для правлячої політичної еліти. По-четверте, розвитком соціальних дисциплін, які лишились більшості ідеологічних догм, ілюзій та партійної опіки, стали глибше вникати у різні фактори, які мали вплив на стан злочинності, у тому числі і політичної сфері діяльності.

Отже, при характеристиці політичних репресій в радянській державі і суспільстві деякі вчені іменували їх тероризмом "зверху" [8] а інші дослідники іменували "державним тероризмом" [9].

Більш етимологічно правильний термін для масових політичних репресій запропонував професор В. С. Устинов, – "тоталітарна злочинність". Цим терміном почали користуватися і інші дослідники [10], в тому числі ті з них, які вивчають даний вид політичної злочинності як самостійне політико-кримінальне явище [11].

Події 1991 року в СРСР зажадали від правознавців і політологів необхідність вивчення інших видів політичної злочинності, які проявлялися у вигляді спроб насильницького захоплення або утримання влади [12].

Згодом під впливом західноєвропейської науки до питань, які представляють інтерес, стали відносити такі злочинні дії як геноцид, зловживання владою, що здійснюється для досягнення політичних цілей, а також ті, що традиційно розглядаються в зарубіжних виданнях – політичний тероризм і політична корупція [13].

На основі ретельного вивчення і систематизації матеріалу, в 1998 році П. А. Кабановим була висунута єдина концепція

політичної злочинності. На її основі були виділені пріоритетні напрями вивчення злочинності у сфері політичного життя, а також окремі їх види, такі як політичний тероризм, міжнародна політична злочинність, тоталітарна злочинність, політичний бандитизм, політичний рекет, політичний вандалізм, політична корупція, зловживання владою спрямоване на досягнення політичних цілей [14].

Отже, як бачимо, як політологія, так і кримінологія поставили під великий знак питання право держави на визначення справедливості і покарання за її порушення. Більше того, цей напрям досліджень спрямований на те, щоб дати як найбільш неупереджену, об'єктивну картину тих подій які відбуваються у верхніх ешелонах влади. Ці зусилля спрямовані, поміж іншого, на те, щоб зробити політичний процес якомога найбільше прозорим для громадського контролю, що в свою чергу буде сприяти ефективному політичному управлінню державою.

Філософське та соціологічне визначення феномену влади потребує інструментального втілення у політичній науці для конкретного застосування у окремих дослідженнях, у тому числі і у сфері зловживання владою. Необхідно провести чітку лінію розділу між кримінологічним вивченням політичної злочинності та вивченням цієї проблеми суто з точки зору політичної науки. Розгляд проблеми з різних боків повинний сприяти розробці ефективних засобів боротьби з політичною злочинністю.

Література:

1. Таганцев Н. С. Кримінальне право (Загальна частина). Частина 1. За виданням 1902 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.allpravo.ru/library/doc101p/instrum105/item830.html
2. Коровін О. А. Історія міжнародного права. Допомога до лекціям. – Вип. 1. – М:, 1946. – С. 26.
3. Черняк Є. Б. Часів минулих змови. – М.: 1994. – С. 4.
4. Зелінська Н. А. Міжнародні злочини і міжнародна злочинність. – Одеса: "Юридична література", 2006. – С. 64.
5. Абасов Р. А. Політична злочинність в німецькій кримінологічної літературі / / Політична кримінологія: Зб. наук. Тр. / Под ред. П. А. Кабанова. – Нижньокамськ, 2006. – С. 5.
6. Соціологія злочинності (сучасні буржуазні теорії) / За ред. Б. С. Никифорова. – М.: 1966. – С. 39.
7. Шестаков Д. А. Кримінологія. Злочинність як властивість суспільства: Короткий курс. – СПб.: Вид-во "Лань", 2001. – С. 202.

8. Шабалін В. А. Політика і злочинність / / Держава і право. – 1994. – № 4. – С. 50
9. Цой Б. С. Соціальні та економічні аспекти реабілітації народів і громадян, репресованих у СРСР з політичних мотивів / / Держава і право. 1994. № 12. – С. 12-20.
10. Кримінологія: Словник / За ред. В. П. Сальникова. СПб.: Изд-во "Лань", 1999. – С. 128.
11. Кабанов П. А. Тоталітарна злочинність посадових осіб Радянської держави. Нижньокамськ, 1999. – С. 44.
12. Топорнін Б. М., Барабаш Г. В., Лівшиць Р. З., Шермет К. Ф. Серпневий путч: наслідки та уроки / / Радянська держава і право. – 1991. – № 10. – С. 9-19.
13. Шнайдер Г. І. Кримінологія: Пер. з нім. Ю. А. Неподаева / Под ред. і з предисл. Л. А. Іванова. – М., 1994. – С. 433-448.
14. Кабанов П. А. Політична кримінологія. – Нижньокамськ, 1998.

Ніколаєв В. С., м. Одеса

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Статья посвящена анализу некоторых теоретических проблем системы военно-патриотического воспитания молодежи в современной Украине.

The article is devoted to analysis of some theoretical problems of system of military-patriotic education of young people in modern Ukraine.

Захист державного суверенітету здійснюється в різних формах: військовій, дипломатичній, державними органами влади і управління в результаті здійснення своїх повноважень, наданих їм Конституцією та законами, правоохоронними органами.

Військова форма захисту нині є досить актуальною для України і носить злободенний характер. В частині 1 статті 17 Конституції України записано – Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу. Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування і правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом [1].

Проблема підвищення престижу військовослужбовця і його служби в суспільстві важлива не лише для Збройних Сил, але і для суспільства в цілому. Адже військовослужбовець не відокремлений від суспільства, він походить з нього, живе в суспільстві і захищає його. Підвищення престижу військової служби – складна справа. Свій внесок в її вирішення роблять і держава, і школа, і суспільство, і Церква, і, власне, Збройні Сили.

Особливо актуальною є проблема формування особового складу Збройних сил України. Дотримання конституційного обов'язку відносно проходження військової служби здійснюється на підставі передусім Закону України "Про військовий обов'язок і військову службу" [2] і інших нормативно-правових актів. Не дивлячись на те, що названий Закон повинен втілити в життя перехід до контрактної системи проходження військової служби і поступовий відхід від комплектування підрозділів військової організації держави за призовом громадян, все рівно елементи загального призову залишаються і діють. У вказаному Законі є положення, які обґрунтовують необхідність існування військового обов'язку, в якому відзначається, що він встановлюється з двоєдиною метою: 1) для забезпечення комплектування підрозділів військової організації держави особовим складом і 2) для підготовки громадян до виконання обов'язку по захисту Батьківщини. Саме ці положення Закону є втіленням приписів Конституції України і у своїй сукупності встановлюють конституційний обов'язок.

Служба в Збройних Силах – це частина життя людини, тому для підвищення престижу військової служби необхідно прищеплювати любов до Батьківщини, виховувати в молоді почуття патріотизму. Формування патріотизму виступає як одна з умов подальшого суспільного прогресу. Проблема патріотичного виховання дітей постійно знаходиться в центрі уваги суспільства. Мета суспільства – розробити моделі, що дозволяють включити творчий потенціал особи, що формується, в процес громадського розвитку, але з урахуванням тих норм, які сприяють розвитку кожної особистості і були сформовані в процесі розвитку цього суспільства.

Освіта у рамках загальноосвітніх закладів правомірно розглядається як взаємозв'язок двох процесів (навчання і виховання), що активізують особу на діяльність з опанування громадського досвіду: знаннями, практичними вміннями і навичками, способами творчої діяльності, соціальними відносинами.

Виховання патріотизму у підростаючого покоління покликане сприяти формуванню в Україні громадянського суспільства. Сьогодні патріотизм ідентифікується з любов'ю до малої Батьківщини, готовністю виконати конституційний обов'язок, соціальною толерантністю, у тому числі релігійною і національною, суспільно значущою поведінкою тощо.

У законодавстві, яке регулює питання освіти, визначені вимоги до виховної діяльності, де серед найважливіших названо завдання патріотичного виховання, виховання громадянськості, працьовитості, пошани до прав і свобод людини, любові до навколишньої природи, Батьківщини, сім'ї. У законі відзначається, що зміст освітньої діяльності суспільства має бути орієнтований на виховання патріотизму і громадянськості через формування адекватної світовому рівню загальної культури, інтеграції особи в національну і світову культуру, формування людини, інтегрованої в сучасне суспільство і націленої на вдосконалення цього суспільства.

В педагогічній літературі поняття громадянське, патріотичне виховання розглядаються або як єдине ціле або як синоніми. У трактаті Ж. Ж. Руссо "Еміль або Про виховання" висловлювалася ідея про те, що тільки у вільних народів здійснюється дійсно громадянське виховання; діти, виховані в умовах рівності, навчаються здійснювати діяння, гідні громадян. Руссо намічає три види виховання і три типи вчителя: Природа, Люди і Предмети. Усі вони беруть участь у вихованні людини: природа внутрішньо розвиває наші завдатки і органи, люди допомагають використовувати цей розвиток, предмети діють на нас і дають досвід. Природне виховання не залежить від нас, а діє самостійно. Предметне виховання частково залежить від нас. Виховання – велика справа, і воно може створювати вільну і щасливу людину. Природна людина – ідеал Руссо – гармонійна і цілісна, в ній високо розвинені якості людини-громадянина, патріота своєї Батьківщини [3].

Сучасний стан української освіти вимагає досконального розгляду питань про суть, мету, завдання, зміст і форми освітньо-виховної діяльності суспільства. Процес навчання формується вимогами суспільства і йде паралельно з супутнім йому вихованням. Головне, що характеризує процес навчання – це зміна якостей учня. Кожен акт навчання є зрушення у формуванні особи, причому навчання з точки зору виховання особи не може бути нейтральним. Виховує не лише навчальний матеріал, але і суб'єкт учителя, і суб'єкт учня, засоби і способи навчання,

атмосфера дії, характер матеріалу і його співвідношення з характером учасників навчально-виховного процесу.

Співвідношення виховання і навчання дуже складне і неоднозначне. Ця неоднозначність закладена в самому визначенні поняття "виховання": виховання як процес навчання; виховання як процес формування особи, її моральних і естетичних складових; виховання як формування емоційної (небайдужої) особи; виховання ціннісного відношення до різних сфер дійсності (світогляду, моральних норм); виховання відношення до цінностей як до особисто значущих потреб.

Однією з найважливіших умов розвитку особистості є виховання громадян правової, демократичної держави, здатних до соціалізації, що шанують права і свободи особи, таких, що мають високу моральність, проявляють толерантність, шанобливе відношення до мов, традицій і культури народів.

Патріотичне виховання і трудове виховання складають дві сторони одного процесу розвитку особистості. Молоді потрібна насичена діяльність, орієнтована на суспільно корисні результати, що створює можливості для самостійності і творчості.

Патріотичні риси особи формуються там, де учні залучені не лише в шкільне життя, але й у оточуюче соціальне середовище. У сучасних умовах важливою якістю патріота стає здатність до самовизначення, завдяки якому людина зможе розумно існувати в умовах вибору, тобто в умовах свободи і відповідальності.

Виховання патріотизму вимагає організації системи багатопланового дитячого колективу, системи, а не конгломерату класів, груп, гуртків тощо.

Патріотичне виховання розуміється нами як громадянський обов'язок, що став моральним принципом, усвідомленою готовністю, рішучістю діяти в ім'я інтересів суспільства, особи, що проявляється в спонукальному мотиві до діяльності.

Патріотичне виховання особи можна розбити на три сфери:

1. Емоційно-вольова сфера, в яку входять громадянські якості, такі як активність, чесність, скромність, відповідальність, багатство емоційного життя, громадянська гідність та ін.

2. Пізнавальна сфера, в яку входять громадянські знання. Знання суті національної ідеї, розуміння соціальних явищ, знання юридичних прав громадянина, знання моральних норм; засвоєння загальнолюдських цінностей тощо.

3. Мотиваційна сфера, в яку входять громадянські відносини, відношення до праці, до себе, до людей, до суспільства, до держави, потреба в громадянських вчинках, громадянська позиція.

Патріотичне виховання виступає як визначальна характеристика громадянських відносин і морального виховання. Тому процес патріотичного виховання повинен йти шляхом вироблення позитивного відношення до діяльності, опосередкованої певними цінностями: державою, законами, членами суспільства, іншими державами і народами, власністю, працею, культурою свого народу, природою.

Виходячи з цього патріотичне виховання включає вирішення цілого комплексу завдань: любов і прихильність до сім'ї, дитячого колективу, школи, міста, рідного краю, держави, дбайливе відношення до природи і усього живого, виховання пошани до праці, розвиток інтересу до національних традицій і промислів, формування знань про права людини, знайомство з символами держави, розвиток почуття відповідальності та гордості за досягнення країни, формування толерантності, почуття пошани до інших народів, їх традицій.

Підкреслюючи необхідність військово-патріотичного виховання серед інших напрямів виховної роботи, важливо бачити його своєрідність як специфічного аспекту цілісного виховного процесу. Цій специфіці, на жаль, не приділяється належної уваги в педагогічній теорії і практиці [4, С. 28.].

У літературі (А. А. Аронов, Н. П. Аксенова, Н. М. Конжиєв, В. С. Дивний та ін.) існує певний консенсус відносно критеріїв військово-патріотичного виховання. А. А. Аронов, зокрема, виділяє як критерії військово-патріотичного виховання: наявність в учнів знань, навичок, необхідних для успішного виконання військового обов'язку перед Батьківщиною; високу дисциплінованість майбутніх захисників Батьківщини, безпосередню військово-патріотичну діяльність як чинник формування готовності до захисту вітчизни; свідомий вибір хлопцями-випускниками шкіл військових професій, самовиховання як показник активного, свідомого відношення молодих людей до свого військового обов'язку [4].

Специфіка військово-патріотичної діяльності визначається її предметним змістом. Ця діяльність не належить до розряду матеріально-виробничих, але й не може розглядатися як чисто духовна. Вона багатоаспектна: матеріальний аспект включає різні форми початкової військової підготовки, шефської роботи,

військово-професійні операції, засвоєння суспільно вироблених способів дій з об'єктами матеріальної культури (створення куточків і музеїв бойової, трудової слави, оформлення військово-спортивних клубів, шефство над пам'ятниками, обелісками, меморіальними комплексами тощо); духовний аспект – освоєння і творення духовних цінностей – любові до Батьківщини, життя, гуманістичних загальнолюдських і соціальних принципів, вироблення норм громадянської поведінки, відношення до військової історії, її конкретних носіїв – ветеранів війни, до сучасних Збройних сил. Найважливішим компонентом духовної сфери військово-патріотичної діяльності є соціально-комунікативний: спілкування з ветеранами, героями війни, воїнами-інтернаціоналістами.

Військово-патріотична діяльність містить в собі певний інваріант особливих проявів особи, які в різних видах діяльності виглядають по-різному [5, С. 13].

До засадничих принципів військово-патріотичного виховання зазвичай відносять: науковість; гуманізм; демократизм; пріоритетність історичної, культурної спадщини України

Реалізація цих принципів в процесі військово-патріотичного виховання молоді покликана забезпечити розвиток зацікавленого відношення до військової і державної служби, готовності до гідного виконання функції по захисту Вітчизни і здійснюється у наступних основних напрямах:

– Духовно-моральний напрям – усвідомлення особою вищих цінностей, ідеалів і орієнтирів через розвиток високої культури і вченості, усвідомлення ідеї, готовність до гідного служіння Вітчизні, формування професійно-етичних норм поведінки, якостей військової честі, відповідальності і колективізму.

– Історичний – пізнання нашого коріння, усвідомлення неповторності Вітчизни, її долі, основних положень концепції безпеки країни і військової доктрини, місця і ролі Збройних Сил. Включає ознайомлення із законами держави, особливо з правами і обов'язками громадянина України, з функціями і правовими основами діяльності військової організації суспільства, усвідомлення положень військової присяги, військових статутів, вимог командирів, начальників, старших посадовців.

– Патріотичний – виховання найважливіших духовно-моральних і культурно-історичних цінностей, що відбивають специфіку формування і розвитку нашого суспільства і держави.

– Професійно-діяльнісний – формування добросовісного і відповідального відношення до праці, пов'язаної із служінням Вітчизні. Цей напрям включає мотиви, цілі і завдання, ціннісні орієнтації професійно-діяльнісної самореалізації особи.

– Психологічний – формування у молоді високої психологічної стійкості, готовності до виконання складних і відповідальних завдань в будь-яких умовах, здібності долати тяготи військової і інших видів державної служби. Він включає вивчення і прогнозування соціально-психологічних процесів у військових і інших колективах; профілактику негативних явищ, індивідуально-виховну роботу в процесі професійного відбору і на основі його результатів.

– Напрям виховання на військових традиціях, що історично склалися, передавалися з покоління в покоління у вигляді порядку, правил і норм поведінки. Найважливішими військовими традиціями, що мають найбільшу виховну дію на молодь, являються: вірність військовій присязі, Бойовому Прапору і Військово-морському Прапору; служіння інтересам народу, а не окремим політичним партіям і їх лідерам; уміння стійко переносити труднощі військової служби; гуманне відношення до поверженого ворога, населення зарубіжних країн і полонених.

Мета, завдання, зміст і принципи військово-патріотичного виховання реалізуються на практиці за допомогою функціонування розгалуженої системи, що включає різні ланки, різноманіття шляхів, форм, методів і засобів здійснення цієї діяльності.

Основним інститутом, що забезпечує організацію військово-патріотичної виховної роботи, її функціонування і контроль за її ефективністю і кінцевими результатами, являється держава. Вона організовує процес виховання підростаючого покоління на рівні дошкільного і раніше усього сімейного виховання, школи, під час здобуття професійної освіти, на рівні місцевих органів самоврядування, в міністерствах, відомствах і так далі. Військово-патріотичне виховання молоді – один з напрямів державної молодіжної політики України.

Система військово-патріотичного виховання включає:

1. Формування і розвиток соціально значущих цінностей, громадянськості і патріотизму в процесі виховання і навчання в дитячих дошкільних установах, в загальноосвітній і вищій школі, в інших типах учбових закладів.

2. Масову патріотичну і військово-патріотичну роботу, організовувану і здійснювану державними і громадськими органами і організаціями, органами місцевої влади і управління, органами і організаціями Збройних Сил, військкоматами, організаціями і об'єднаннями воїнів запасу, ветеранів, правоохоронними органами і організаціями, відповідними структурами інших військ (патріотичні і військово-патріотичні, культурно-історичні і воєнно-історичні, військово-технічні і військово-спортивні та інші клуби і об'єднання, спеціальні школи, курси, різні гуртки, спортивні секції; клуби, учбові пункти майбутнього воїна, офіцера; місячники і дні патріотичної роботи, вахти пам'яті, пошукова діяльність, військово-спортивні ігри, походи тощо).

3. Діяльність засобів масової інформації, молодіжних асоціацій, організацій, тією чи іншою мірою спрямована на розгляд, висвітлення і пошук рішення проблем патріотичного виховання, на формування і розвиток особистості громадянина і захисника Вітчизни.

Слід зазначити, що у разі відміни військового обов'язку громадян України у рамках проведення запланованої військової реформи, спрямованої на перехід до комплектування військових підрозділів держави виключно на підставі контракту, тобто до професійної армії, положення, закріплене ч. 2 ст. 65 Конституцій України в чіткому розумінні вважатися обов'язком вже не буде. Цей припис можна буде розглядати як право на рівний доступ до військової служби, а також він встановлюватиме конституційні принципи проходження військової служби громадянами України. Відносно конституційного обов'язку по захисту Батьківщини, незалежності і територіальній цілісності держави, суб'єктний склад реалізації не буде навіть звуженій і в його проведенні в життя ніяких змін не станеться.

Таким чином, конституційний обов'язок захищати незалежність і територіальну цілісність України та військовий обов'язок мають істотне значення для належного комплектування військових підрозділів держави особовим складом, для навчання її громадян військовій справі і підготовки їх до захисту держави, для чіткого функціонування державного механізму і для забезпечення суверенітету України як суверенної і незалежної держави, в якій людина, у тому числі й її безпека, є найвищою соціальною цінністю.

Особливу цінність для розвитку особистості майбутнього воїна має, в першу чергу, та діяльність, яка пов'язана із захистом Батьківщини. Складовою частиною патріотичного виховання є військово-патріотичне виховання громадян відповідно до закону

України "Про військовий обов'язок і військову службу", який здійснює правове регулювання відносин між державою і громадянами України у зв'язку з виконанням ними конституційного обов'язку по захисту Батьківщини.

Література:

1. Конституція України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon. rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.
2. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 року № 2232 – XII станом на 21 січня 2010 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon. rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main. cgi?nreg=2232-12
3. Руссо Ж. -Ж. Эмиль, или О воспитании. 2-е изд / Ж. -Ж. Руссо. – М., Книгоиздательство К. И. Тихомирова, 1911.
4. Аронов А. А. Воспитывать патриотов: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1989.
5. Буров А. И. Искусство и военно-патриотическое воспитание школьников. – М.: Просвещение, 1975.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon. rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main. cgi?nreg=80731-10
7. Офіційний сайт Міністерства оборони України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.mil.gov.ua/
8. Григоренко Е. И. Защита Отечества и исполнение воинскокой обязанности гражданами Украины. Конституционно-правовой аспект / Е. И. Григоренко // Проблемы защиты. – Харьков, 2007. – Вып. 89. – С. 34 – 42.

Каретна О. О., НУ "ОЮА"

СПЕЦИФІКА ТА ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МОЛОДІ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Статья посвящена анализу процессов снижения социальной активности молодежи, ее маргинализации и попыток формирования альтернативной модели социальной системы внутри государства.

The article is devoted to analysis of processes of youth social activity reducing, their marginalization and attempts of forming an alternative model of social system within the state.

З початком фінансово-економічної кризи, що почалася в 2008 році, ще більше актуалізувалися проблеми молоді в Україні,

у вирішенні яких і так не досягла особливих успіхів ані попередня, ані нинішня влада. Тобто констатація факту існування даних проблем, звичайно ж, була, однак від цього проблеми були і нікуди не зникли. Ймовірно, не було особливого бажання займатися їх вирішенням, ну і природно фінансуванням.

На сьогоднішній день в Україні існує безліч молодіжних громадських організацій і рухів, які займаються молодіжною проблематикою. Проте питання, як і раніше, залишається відкритим. Відсутність у держави чіткої і послідовної стратегії реалізації молодіжної політики не дозволяє здійснити багато ідей молодіжних організацій навіть у регіональному масштабі, не кажучи вже про появу більш-менш реалістичної спільної програми. Саме тому, без державної підтримки концепцій молодіжного "третього сектору", а також об'єднання зусиль влади і громадських організацій, істотних і якісних змін у реалізації молодіжної політики в Україні не відбудеться. За оцінками більше ста молодіжних громадських організацій, 2009 рік, оголошений "Роком молоді" в Україні, – був провалений, а екс-міністру Ю. Павленко було спрямовано безліч письмових протестів. Так, запланований на 2009 рік діалог влади з молоддю швидше нагадував розмову глухого з німим.

Необхідно відзначити ту важливу роль, яку виконує молодь у процесах економічного, соціально-політичного та духовно-культурного розвитку будь-якої держави і суспільства. Будучи наступниками державних традицій, норм культури і моралі при сприятливих умовах молодь може бути однією з найбільш активних соціальних груп і стояти в авангарді внутрішньої державної політики. Молодь виконує функції громадського контролю над діями органів влади. Не дарма багато політичних партій створюють молодіжні організації в яких вихованню та становленню молодих партійних кадрів, як майбутнім наступникам приділяється досить багато уваги [1].

На сучасному етапі державного розвитку, молодь стала "заручником" несприятливого сполучення декількох ключових факторів, які роблять неможливим перехід від дискусій до практичного вирішення проблем. По-перше, це економічна ситуація в Україні. По-друге, перманентна соціально-політична криза. І, по-третє, духовно-культурна криза, неможливість однозначної історичної і власної самоідентифікації. Відповідно і основні проблеми молоді можна класифікувати на 3 групи: матеріальні, соціальні та культурні.

До першочергових матеріальних проблем можна віднести наступні: безробіття, відсутність гарантованого робочого місця, низький рівень життя, фінансова залежність від батьків, житлова проблема. В Україні з 2000 року існують довгострокові державні кредити на освіту, якими теоретично може скористатися кожен абітурієнт. Однак проблема полягає в тому, що ці кредити виділяються Міністерству освіти і науки, яке на свій розсуд надає його різним вищим навчальним закладам. Тому навіть про існування, не кажучи вже про можливість отримати такий кредит, знають далеко не всі.

Після закінчення навчання і отримання диплома виникає проблема працевлаштування за отриманою спеціальністю. В останні роки, державне замовлення стрімко скорочується і як наслідок перше робоче місце випускники змушені шукати самостійно. Багато цілком справедливо роблять це ще на старших курсах навчання. В умовах, коли на одне робоче місце претендують 20 і більше осіб, шанс знайти роботу є у спеціаліста з мінімальним досвідом роботи, ніж у вчорашнього студента.

До другої групи молодіжної проблематики відносяться проблеми соціального характеру: втрата впевненості в завтрашньому дні, соціальної та життєвої перспективи, неможливість самореалізації, соціальна відстороненість. Нестабільна соціально-політична ситуація в державі, як наслідок призводить до зростання негативних тенденцій і песимістичних настроїв у суспільстві. Не є винятком і молодь, яка навіть в таких умовах залишається однією з найбільш активних соціальних груп. Однак і тут відчувається загальна поляризація молодіжних ідей, історії та культури.

На жаль, в Україні активні і свідомі групи молоді не завжди можуть реалізувати свою соціальну активність або проявити громадянську позицію. Комерціалізація суспільних відносин, роботи громадських організацій і загальне розчарування в політичних партіях дедалі частіше призводить до того, що активна участь у суспільному житті зводиться до фінансової винагороди або матеріальної вигоди, ніж до спроби власної самореалізації. Загальна соціальна апатія поступово вселяє невпевненість у власних силах, організовуючи молодих людей у різні форми соціального протесту і донесення своєї думки (напр., молодіжні субкультури) [2].

Культурні проблеми молоді проявляються, в першу чергу, в загальній низькій культурі поведінки, ігноруванням загальноприйнятих норм моралі та цінностей суспільства. Лібералізація

українського суспільства, яка почалася в 90-х, значно відрізнялася від ліберальних цінностей та ідеалів західного світу. В Україні вони виявилися значно перекрученими і дуже далекими від істини. У першу чергу, через кардинальні відмінності у світогляді, культурі і ментальності. По-друге, через відсутність адекватної альтернативної системи суспільних цінностей і активної пропаганди західного способу життя молоді. Як наслідок крайній індивідуалізм став набувати негативні риси егоїзму для задоволення особистих потреб. Такі поняття як "патріотизм", "солідарність", "взаємодопомога" втратили своє справжнє значення. Матеріальне та фінансове благополуччя стало чи не основним критерієм виміру якостей людини замість духовних і моральних.

Лібералізм пропагує не лише право користуватися різними благами і свободами, а й нести відповідальність за це, не завдаючи шкоди іншим людям і не порушуючи їх права. Лібералізація в пострадянському варіанті перетворилася на вседозволеність у діях та безкарності в наслідках. Звеличення культу сили, фінансового положення, атрибутів влади і лідерства призвело до загального занепаду моральності і культури. Споживча психологія, яка почала активно розповсюджуватися більше 10 років тому, затвердила матеріальне збагачення одним з основних сенсів в житті людини. Як наслідок, споживче ставлення молодих людей до інших індивідів, природи і навколишньому світу, з яких можна щось "взяти", а знання, самодисципліна, самовдосконалення і духовний розвиток стали другорядними цінностями.

Неоднозначне формулювання патріотичних цінностей та політизація питання патріотизму значно сприяли поширенню антагоністичних налаштувань в молодіжному середовищі, що значною мірою сприяло появі різних націонал-патріотичних організацій, які останнім часом набувають крайні форми (нацизму, расизм).

Через відсутність чіткої системи духовних ідеалів, цінностей та орієнтирів, кардинального розшарування суспільства, широке поширення набувають різні соціальні відхилення: наркоманія, алкоголізм, проституція, підліткова злочинність. З допомогою громадських організацій та фондів, які проводять інформаційні та соціальні кампанії по боротьбі з тютюновою, алкогольною та наркотичною залежністю серед молоді можна говорити про позитивні тенденції в цьому напрямку [3].

Однак чи все так добре в плані практичних результатів? Заборона продажу тютюну та алкоголю особам, які не досягли

18 років, в Україні майже не діє. Аналогічна ситуація із забороною куріння в освітніх закладах та громадських місцях. Для істотних успіхів у боротьбі з різними залежностями, не вистачає одного – реальної альтернативи. У групі ризику наркоманії та алкоголізму в першу чергу перебувають діти з неблагополучних сімей. І якщо раніше існувала ціла система дитячих та юнацьких клубів і спортивних секцій, то зараз таку молодь виховує вулиця.

За даними опитування проведеним Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка, за підтримки Дитячого фонду ООН в 15 років 63 % дітей в Україні мають досвід куріння; 91 % – вживали алкоголь, а 14 % – пробували легкі наркотики. Крім цього, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, Україна посідає друге місце в світі за кількістю курців підлітків. Поширення реклами тютюну і алкоголю, широка доступність їх споживачам, спокуса для молодих людей "весело" провести час сприяють поширенню підліткового пивного алкоголізму і нікотинової залежності [4].

Широка пропаганда здорового способу життя повинна бути прерогативою державної молодіжної політики. Для досягнення позитивних результатів необхідне об'єднання зусиль Кабінету Міністрів (фінансування), громадських організацій (інформаційні та соціальні кампанії) Міністерства освіти і науки, молоді та спорту (мотивація), а також Міністерства охорони здоров'я (профілактика) і ЗМІ (широка пропаганда здорового способу життя). Збільшення акцизних зборів на тютюн і алкогольну продукцію – це лише матеріальна сторона питання, потрібна ще й ідеологічна.

Будівництво спортивних дитячих майданчиків може допомогти забрати багатьох дітей з вулиці, прищепити їм повагу до фізкультури та здорового способу життя. Необхідно руйнувати сформований стереотип про неподільності алкоголю і спорту. Новини спорту йдуть разом з рекламою алкоголю. Пиво – спонсор футболу, а горілка – боксу. За допомогою реклами, алкоголю створюють ненав'язливий привабливий імідж: розкоші, багатства, успіху, цілеспрямованості. ЗМІ тільки підтримують таку рекламу, заробляючи мільйони на здоров'ї своїх читачів і телеглядачів. За допомогою реклами, антиподи і абсолютно різні способи життя, як алкоголь і спорт, стали ще й нероздільними атрибутами в масовій свідомості. Звичайно, вибір: вести здоровий спосіб життя чи ні, це свідомий, особистий вибір кожної дорослої людини. Однак підлітки ще не можуть самостійно і свідомо зробити такий

вибір. У результаті, крім швидкоплинного задоволення дістається гірка правда у вигляді незворотних наслідків.

Таким чином, державна молодіжна політика в Україні потребує негайного реформування і стратегічного переосмислення.

Ключовими пріоритетами повинні стати:

– створення якісно нової системи і підходів в освіті з урахуванням світових тенденцій розвитку та ситуації на вітчизняному ринку праці, де на сьогоднішній день непотрібними залишаються мільйони молодих фахівців;

– забезпечення випускників першим робочим місцем за спеціальністю;

– продовження фінансування молодіжних програм житлового кредитування;

– подолання соціального відчуження молоді, залучення до соціально-економічних та політичних процесів в державі і суспільстві шляхом участі в органах місцевого самоврядування та самоорганізації;

– активна пропаганда і популяризація здорового способу життя, домінування духовних цінностей над споживчою і матеріальною культурою;

– можливість реалізації та задоволення своїх економічних, соціальних і культурних інтересів і потреб.

Тому значним консолідуючим фактором у реалізації вищезазначених ініціатив може стати об'єднання зусиль численних молодіжних організацій, об'єднань і рухів, а прагматична молодіжна політика держави дозволить ефективно виконати взяті на себе зобов'язання, допоможе побороти соціальну апатію, надасть можливість молоді відчути себе потрібною в державі і необхідною суспільству.

Література:

1. Социология молодежи / Отв. ред. проф. В. Т. Лисовский СПб.: СПбГУ, 1996.
2. Абетка української політики: Довідник / Авт.-упорядник М. Томенко (кер. кол.), Л. Бодешко, В. Гребельник та ін. – К.: Смолоскип, 2002. – Вип. 5. – 368 с.
3. Соколов В. Н., Старинец А. Г. Власть и общество. – Одесса: Маяк, 2003. – 180 с.
4. www.ua.urzona.com

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Іванський А. Й., Управління державного казначейства в м. Одеса

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ КЕРІВНИКІВ В СЕКТОРІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ФІНАНСАМИ

Статья посвящена анализу вопросов юридической ответственности руководителей государственного управления в сфере финансов в свете изменений действующего законодательства в отношении процессов формирования, распределения и использования денежных фондов.

The article is devoted to analysis of questions of state administration leaders legal responsibility in the field of finances in the light of changes of current legislation in regard to the processes of forming, distribution and use of money funds.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Здійснення адміністративної реформи органів державної влади та місцевого самоврядування, прийняття Податкового кодексу України та вступ у дію нового Бюджетного кодексу України, об'єктивно висувають необхідність перегляду та систематизації уявлень та підходів до стану нормативного врегулювання питань юридичної відповідальності керівників у галузі державного управління фінансами. Саме формування однакових розумінь практичними працівниками державних фінансових установ, керівників розпорядників бюджетних коштів (в тому числі й головних розпорядників), співробітників правоохоронних органів та й інших,

що приймають участь у формуванні, розподілі та використанні публічних централізованих та децентралізованих фондів коштів повинно безпосередньо впливати та підвищення ефективності процесу управління державними фінансами, що має надважливе практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідження змісту відповідальності у праві в різній мірі знаходили своє відображення у працях В. Н. Кудрявцева, Р. О. Халфіної, Л. А. Сироватської, А. М. Колодія, В. В. Копєйчикова, С. Л. Лисенкова А. А. Гогіна, Будько З. М., М. В. Карасєвої, А. В. Краснова, Г. В. Петрової, Липинського Д. А. та ін., але досліджень відповідальності керівників у галузі управління державними фінансами не відбувалось.

Формулювання цілей статті. Автор статті має за мету дослідження питань юридичної відповідальності керівників державного управління у галузі фінансової діяльності у світлі змін чинного законодавства, що відбулися відносно процесу формування, розподілу та використання публічних грошових фондів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Термін "відповідальність" досить багатоманітний і в сучасній літературі зустрічається дуже часто. Поняття "відповідальність" розглядається як: здійснення в різних формах контролю за діяльністю суб'єкта з точки зору виконання ним прийнятих норм та правил, при цьому виділяються зовнішні форми контролю (караність, підпорядкованість тощо) та внутрішні (почуття обов'язку) [2, с. 224]; зобов'язання виконати щонебудь так, як треба, в призначений час [3, с. 124]; "притягати до відповідальності когось – вважаючи когось винним, вимагаючи звіту за його вчинки" [4, с. 439-440]; примусити відповідати за хід справи, за провину; покласти на кого-небудь відповідальність [5, с. 401]; "відповідальний – той, що відповідає, підзвітний; такий, якого можна закликати до звіту" [6, с. 380]; відношення людини до суспільства через призму морального обов'язку та правових норм [7, с. 267]; форма впливу, накладення невигідних наслідків, обов'язок відповідати за свої дії [1, с. 944]. В зарубіжній філософській літературі поняття "відповідальність" використовується як відповідальність за майбутні дії [8, с. 208].

Отже, відповідальність – це відношення особи до існуючих в суспільстві і державі правил поведінки через призму їх розуміння та

дотримання, а також реакція самої держави на невиконання приписів, що характеризується невигідними для особи наслідками.

Соціальна відповідальність, елементом якої є відповідальність юридична, виступає засобом для здійснення управлінської діяльності, за допомогою якого забезпечуються інтереси суспільства і його членів [9, с. 67-81]. Сама юридична відповідальність по відношенню до соціальної виступає як видове поняття [10, с. 11]. Отже, при характеристиці юридичної відповідальності необхідно враховувати ознаки, що визначають соціальну відповідальність і знаходять своє специфічне відображення в понятті юридичної відповідальності [11, с. 12].

Слід зазначити, що у вітчизняній і зарубіжній юридичній науці до теперішнього часу немає єдності поглядів на поняття і зміст юридичної відповідальності, що обумовлено багатоаспектністю даної правової категорії [12, с. 10]. Разом з тим радянський науковець О. Е. Лейст відзначав: "Загальна теорія права як наука розвивається в процесі порівняння різних точок зору, їх зіставлення з предметом науки, перевірки логічності висновків тощо" [13, с. 262]. "Юридична відповідальність – явище, що динамічно розвивається, тому знову і знову з'являється необхідність звертатися до вивчення цієї вічної для юридичної науки теми" [14, с. 4].

На сьогоднішній день існує два напрями розуміння юридичної відповідальності: в позитивному плані (так звана позитивна відповідальність) і у негативному (ретроспективному), тобто відповідальність за здійснені дії.

Позитивну відповідальність розглядають як відповідальність особи за виконання нею своїх обов'язків; свідому й активну діяльність суб'єктів. В юридичній літературі мають місце й інші найменування позитивної відповідальності, такі як перспективна відповідальність, активна відповідальність, статусна (статутна) відповідальність й інші [15, с. 145]. Позитивна відповідальність сприймається як добровільне виконання покладених обов'язків, така, що стимулює правомірну поведінку членів суспільства та фактично сприяє державі у дотриманні цілей її існування [1, с. 144].

Позитивній відповідальності протиставлена негативна (ретроспективна) юридична відповідальність – як врегульований законодавством обов'язок суб'єкта дати звіт за свої дії, за невиконання обов'язків, за здійснення правопорушення [21, с. 144]; негативна оцінка і негативні наслідки як результат неправомірної поведінки громадянина.

Негативна юридична відповідальність – це нормативний, формально визначений, забезпечений державним примусом юридичний обов'язок, що витікає з правової норми і правопорушення, реалізується в конкретних охоронних правовідносинах відповідальності у вигляді засудження і зазнання несприятливих наслідків майнового і особистого немайнового характеру.

Порівняння ознак негативного і позитивного аспектів реалізації (які розкриваються далі) показує, що обидва вони нібито нормативні, формально визначені, забезпечені державним примусом і гарантовані державою, засновані на правовій нормі, що закріплює юридичну відповідальність. Різниця полягає в тому, що в негативному аспекті реалізації правомірна поведінка складається в результаті безпосереднього державного примусу, а для позитивної відповідальності державний примус діє на психологічному рівні.

Відмінності між ознаками починаються в обов'язках суб'єкта. Для позитивного аспекту це обов'язок діяти правомірно, а для негативного – обов'язок зазнати несприятливих наслідків, передбачених санкцією порушеної норми, але в першому і другому випадку – це юридичний обов'язок. Відмінності також полягають в підставах виникнення аспектів реалізації відповідальності. Для виникнення позитивного аспекту реалізації достатньо формальної підстави, а для виникнення негативного – необхідна формальна і фактична підстава (правопорушення).

Введення терміну "відповідальність в позитивному плані" не має під собою достатніх підстав, оскільки дублює одне з основних понять юриспруденції – поняття юридичного обов'язку. Вказаний підхід до позитивної відповідальності був підданий обґрунтованій критиці, суть якої полягає в тому, що обов'язок звітувати в своїх діях перед державою може бути лише компонентом відповідальності, але ніяк не сутністю [16, с. 42-43] і не пов'язаний з порушенням правових норм, оскільки інакше можна прийти до неприйнятного висновку, що особа, яка не вчинила правопорушення, вже несе правову відповідальність. Разом з тим, вважається логічною подальша дискусія щодо існування позитивної відповідальності в межах юридичної.

Проаналізувавши існуючі точки зору на поняття юридичної відповідальності можна виділити кілька груп. До першої відноситься трактування юридичної відповідальності як заходу державного примусу. Друга група дослідників трактує юридичну відповідальність через поняття "обов'язку". Третя група – в юридичній

літературі знаходить також своє місце трактування юридичної відповідальності як правових відносин між правопорушником і державою. Представники четвертої групи визначають юридичну відповідальність як несприятливі наслідки невиконання обов'язку. І нарешті, прихильники п'ятої дотримуються концепції, що юридична відповідальність – це реалізація санкції.

Виходячи з розглянутих положень можна виділити ознаки юридичної відповідальності:

1) нормативність і формальна визначеність;

2) особливий режим процесуального оформлення;

3) встановлюється державою і є способом впливу на особу, винну у скоєнні протиправного караного діяння;

4) має нерозривний зв'язок з державним примусом; заходи, які застосовуються державою, полягають в тому, що правопорушник зазнає певних позбавлень особистого або майнового характеру;

5) єдина підстава – скоєння правопорушення;

6) наявність юридичного обов'язку, що виникає з правової норми і юридичного факту правопорушення;

7) несприятливі наслідки.

Таким чином, юридичну відповідальність слід визначити як державний осуд, який полягає в нормативному і забезпеченому державним примусом обов'язку суб'єктів суспільних відносин зазнавати заходів державного примусу, за вчинене правопорушення, що полягають в засудженні і накладенні нових для порушника позбавленнях особистого або майнового характеру та реалізується в охоронних правовідносинах відповідальності.

Правопорушення в теорії та практиці юриспруденції виділяється у якості необхідної фактичної підстави настання юридичної відповідальності. Для відокремлення правопорушення від безкараної неправомірної поведінки, слід зазначати ознаки правопорушення.

У дослідженнях ознак правопорушення більшість вчених одностайні, виділяючи такі як: правопорушення завжди є діянням (дією або бездіяльністю); завжди винне діяння; діяння суспільно небезпечне та протиправне, тобто таке, яке суперечить нормам права; діяння, за вчинення якого передбачена юридична відповідальність [17, с. 18].

Як справедливо відзначає О. Е. Лейст, "будь-яке правопорушення є винним і протиправним діянням, шкідливим або небезпечним для суспільних відносин" [18, с. 62].

На сьогодні у правовій науці та практиці розрізняють наступні види юридичної відповідальності: дисциплінарна (трудова), адміністративна, фінансова, цивільна, господарська, кримінальна. При цьому слід зазначити, що трудове право, фінансове право, адміністративне право та кримінальне право є публічними галузями права, тобто такими які захищають інтереси домінуючої особи – держави, в особі її представницьких органів. Цивільне та господарське право є приватними галузями права, та не мають на меті охорону, насамперед держави, у найважливіших напрямках здійснення її діяльності.

Підставою виникнення публічної відповідальності буде правопорушення у сфері публічного права, у разі виникнення приватної відповідальності – порушення норм приватного права.

Керівники у секторі державного управління як посадові особи, є суб'єктами правопорушень у галузі публічних правопорушень, однак не можуть бути притягнуті до фінансової (фінансово-правової) відповідальності.

Фінансово-правова відповідальність – це міра державного осуду, яка з точки зору суб'єктивного права виявляється у нормативному та забезпеченому державним примусом у фінансовому праві обов'язку суб'єктів фінансового правопорушення зазнавати заходів державного примусу у вигляді фінансових санкцій (штраф, пеня) за вчинене ним правопорушення у сфері фінансової діяльності.

Вона полягає в накладенні обов'язку майнового характеру, який є новим, що не існував раніше, до вчинення фінансового правопорушення. Заходи фінансово-правової відповідальності реалізуються через спеціально уповноважені органи, що володіють владними повноваженнями.

Окремо слід зазначити щодо положень ст. 121 Бюджетного кодексу України, який вступив в закону силу з 1 січня 2011 року. Зазначена стаття встановлює правові засади щодо притягнення винних посадових осіб у порушені бюджетного законодавства до цивільної, дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Стосовно можливостей притягнення керівників в секторі державного управління до цивільної відповідальності: мається на увазі можливість у рамках кримінального процесу, або за його межами, у випадку скоєння злочину керівником сектору державного управління та завдання його винними діями шкоди державі,

пред'явлення позову до підсудного з метою відшкодування завданих збитків у розмірі прямої завданої шкоди.

Таким чином, керівники в секторі державного управління за правопорушення у галузі фінансової діяльності держави, а також за інші правопорушення, які скоєні у галузі державного управління можуть бути притягненні до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Види покарань за порушення трудової дисципліни та порядок їх застосування передбачений положеннями ст. ст. 40-41, 43-1, 147-152 Кодексу законів про працю України.

Зокрема передбачаються лише два види покарання порушників трудової дисципліни – догана та звільнення. Слід також зауважити, що додаткові заходи дисциплінарного впливу можуть бути застосовані до державних службовців на підставі Закону України "Про державну службу". Це затримка у присвоєні наступного рангу або переведення на вищу посаду до одного року або попередження про неповну службову відповідність на підставі ст. 14 Закону України "Про державну службу". Необхідно зазначити, що заходи дисциплінарного впливу, які передбачені законодавством України про державну службу не є дисциплінарними санкціями, та вказаний закон не передбачає спеціальної процедури їх застосування, але у практичній діяльності вони застосовують у порядку, який передбачено нормами трудового законодавства ст. ст. 147-152 КЗпП України.

Адміністративна відповідальність керівників в секторі державного управління настає за скоєння адміністративних правопорушень, ознаки яких передбачено Законом України "Про боротьбу з корупцією" та КоАП України.

З точки зору антикорупційного законодавства України адміністративними проступками у галузі державного управління визнаються наступні діяння посадових осіб:

прийняття чи одержання предметів (послуг) шляхом їх придбання за ціною (тарифом), яка є істотно нижчою від їх фактичної (дійсної) вартості;

одержання особою, уповноваженою на виконання функцій держави, кредитів або позичок, придбання цінних паперів, нерухомості або іншого майна з використанням при цьому пільг чи переваг, не передбачених чинним законодавством.

Кодекс про адміністративні правопорушення України у ст. 164-2 встановлює адміністративну відповідальність за неподання або несвоєчасне подання декларації про доходи громадян

чи перекручування в них даних, а у ст. 164-12 визначає ознаки адміністративних правопорушень посадових осіб у галузі бюджетних правовідносин.

Кримінальна відповідальність керівників у секторі державного управління наступає за злочини вчинені у галузі державних фінансів у випадках, передбачених ст. ст. 210, 211 Кримінального кодексу України.

Згідно статті 210 КК України кримінальним злочином вважається нецільове використання бюджетних коштів службовою особою, і так само здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням всупереч Бюджетному кодексу України (2456-17) чи закону про Державний бюджет України на відповідний рік, якщо предметом таких дій були бюджетні кошти у великих розмірах.

У відповідності зі ст. 211 Кримінального кодексу України кримінальною дією є видання службовою особою нормативно-правових актів, що зменшують надходження бюджету або збільшують витрати бюджету всупереч закону, якщо предметом таких дій були бюджетні кошти у великих розмірах

При цьому слід мати на увазі, що відповідно до положень кримінального законодавства України слід враховувати наступне: 1. До бюджетних коштів належать кошти, що включаються до державного бюджету і місцевих бюджетів незалежно від джерела їх формування. 2. Великим розміром бюджетних коштів відповідно до статей 210, 211 Кримінального кодексу України вважається сума, що в тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. 3. Особливо великим розміром бюджетних коштів відповідно до статей 210, 211 Кримінального кодексу України вважається сума, що в три тисячі і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Керівники в секторі державного управління за правопорушення у галузі фінансової діяльності держави, а також за інші правопорушення, які скоєні у галузі державного управління можуть бути притягненні до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Керівники у секторі державного управління як посадові особи, є суб'єктами правопорушень у галузі публічних правопорушень, однак не можуть бути притягнуті до фінансової (фінансово-правової) відповідальності.

Адміністративна відповідальність керівників в секторі державного управління настає за скоєння адміністративних правопорушень, ознаки яких передбачено Законом України "Про боротьбу з корупцією" та КоАП України.

Кримінальна відповідальність керівників у секторі державного управління наступає за злочини вчинені у галузі державних фінансів у випадках, передбачених ст. ст. 210, 211 Кримінального кодексу України.

Література:

1. Иванов А. А. Правонарушение и юридическая ответственность. Теория и законодательная практика: учеб. пособие для студ. вузов / А. А. Иванов. – М.: Юнити-ДАНА, 2004. – 120 с.
2. Краткий психологический словарь / под общ. ред. А. В. Петровского и М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1985. – 432 с.
3. Краткий толковый словарь русского языка / под ред. В. В. Розановой. – 5-е изд. – М.: Рус. яз., 1987. – 252 с.
4. Новий тлумачний словник української мови. У 4 т. Т. 1. – К.: Аконіт, 1999. – 910 с.
5. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов; под ред. Н. Ю. Шведовой. – 4-е изд. – М.: Рус. яз., 1997. – 944 с.
6. Oxford English Vocabulary. – Oxford: Oxford Dictionary Press, 1968. – 514 p.
7. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 590 с.
8. Haney G. Socialisches Recht und personlichkeit / G. Haney. – Berlin, 1967. – 308 s.
9. Плахотный А. Ф. Свобода и ответственность: социологический аспект проблемы / А. Ф. Плахотный. – Х.: Изд-во ХГУ, 1972. – 158 с.
10. Мусаткина А. А. Финансовая ответственность в системе юридической ответственности : дисс. … канд. юрид. наук: 12.00.01 "Теория и история права и государства, история учений о праве и государстве" / А. А. Мусаткина. – Тольятти, 2004. – 236 с.
11. Черменина А. П. Проблема ответственности в этике : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филос. наук: спец. 09.00.05 / А. П. Черменина. – Л., 1965. – 21 с.
12. Прокопович Г. А. Юридическая ответственность в российском праве: теоретический аспект : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 "Теория и история права и государства, история учений о праве и государстве" / Г. А. Прокопович. – М., 2003. – 21 с.

13. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права / О. Э. Лейст. – М.: Зерцало, 2002. – 288 с.
14. Хачатуров Р. Л. Актуальные проблемы юридической ответственности / Р. Л. Хачатуров // Межвуз. науч. -практ. конф. : [материалы]. – Тольятти: Изд во ВУиТ, 2003. – С. 3 17.
15. Кащенко С. Г. Поняття і зміст юридичної відповідальності: дискусійні питання / С. Г. Кащенко // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 47. – С. 143-147.
16. Самощенко И. С. Ответственность по советскому законодательству / И. С. Самощенко, М. Х. Фарукшин. – М., 1971. – 240 с.
17. Денисов Ю. А. Общая теория правонарушения и ответственности / Ю. А. Денисов. – Л.: Госиздат, 1983. – 141 с.
18. Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву / О. Э. Лейст. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 240 с.

Злакоман І. М., НУ "ОЮА"

ДЕРЖАВНИЙ КОНТРОЛЬ ЯКОСТІ ІНВЕСТИЦІЙ ЯК ІНСТРУМЕНТ ІНВЕСТИЦІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Статья посвящена государственному контролю в сфере осуществления иностранного инвестирования в Украине. В том числе рассмотрены вопросы о неотъемлемости государственного контроля за реализацией инвестиционных проектов от общего процесса содействия привлечению иностранного инвестирования и определения его основных принципов. Также осуществлен анализ развития законодательства Украины в сфере регулирования иностранных инвестиций, сформулированы рекомендации по усовершенствованию системы государственного контроля за реализацией инвестиционных проектов в Украине.

The article is devoted to state control in the field of realization of the foreign investment in Ukraine. In particular, the attention has been turned on next questions: about inalienability of state control for realization of investment projects from the general process of assistance to bringing in of the foreign investing and determination of its basic principles. Also, was made the analysis of development of Ukrainian legislation about foreign investments, was formulated the recommendation on the improvement of the system of state control for realization of investment projects in Ukraine.

Актуальність теми цього дослідження є досить високою, тому що модернізація економіки України потребує залучення значних обсягів інвестицій, у тому числі за рахунок залучення іноземного інвестиційного капіталу. Запорукою цього є підвищення якості державного регулювання у сфері залучення іноземного інвестування.

Аналіз розвитку різних країн світу свідчить, що успіх держави у напрямку створення сучасної розвиненої економіки держави потребує створення належних умов для залучення значних обсягів іноземного інвестування. За останніх часів ця тенденція ще більше поширюється у зв'язку із глобалізацією світової економіки. Сучасні економічні зв'язки між економіками різних країн вимагають від всіх учасників виробничих та торгівельних процесів дотримання високого рівня технологічного розвитку, відповідності екологічним та іншім стандартам. Економіка XXI століття вимагає тісної співпраці різних країн з метою гармонізації та розвитку економічних зв'язків, усунення кризових факторів.

Тематика вивчення правових засад та умов регулювання іноземних інвестицій до економіки держави є дуже актуальною для сучасної України, яка прагне зайняти достойне місце у процесах європейської та світової економічної інтеграції. Питання інвестицій, інвестиційного права, умов та форм регулювання іноземного інвестування досліджувались рядом вітчизняних та зарубіжних дослідників, серед яких: Р. Б. Шишка, К. М. Вилегжанін, В. Ж. Аренс, А. Н. Белікова, І. З. Фархутдінов, Д. Джонсон, В. Н. Лисиця, Г. К. Дмитрієва та ін.

Метою дослідження є розробка систематичних положень щодо ознак сприятливого інвестиційного клімату, аналізу розвитку законодавства України у сфері регулювання порядку здійснення іноземного інвестування, визначення мети державного контролю у сфері іноземного інвестування та створення рекомендацій щодо його організації та оптимізації.

Об'єкт дослідження становлять правові відносини між учасниками інвестиційних правовідносин з питань впровадження іноземних інвестицій та державного контролю за реалізацією інвестиційного процесу.

Предметом дослідження є наявні та перспективні правові норми, які регламентують умови здійснення іноземного інвестування в Україні та умови впровадження державного контролю за реалізацією інвестиційного процесу.

Дослідження теоретичних та практичних аспектів державної політики з питань інвестиційного регулювання вказують на необхідність створення належних умов для здійснення інвестицій, тобто створення привабливого інвестиційного клімату. Як правило, до таких особливих умов відносять:

• створення пільгового правового режиму у державі для іноземних інвесторів, що передбачає спрощені процедури реєстрації спільних підприємств, спрощений візовий режим для інвесторів та його працівників, та ін.;

• надання податкових пільг, що полягає у введенні зменшених ставок оподаткування окремих видів діяльності, або для певних спільних підприємств, що беруть участь у реалізації інвестиційних проектів;

• забезпечення захисту майнових прав інвесторів, що передбачає створення певних законодавчих засобів захисту прав інвесторів, надання гарантій щодо незмінності умов реалізації інвестиційного проекту, а також створення органів та інститутів зі спеціальним статусом, які мають забезпечувати захист та сприяння у реалізації інвестиційних проектів.

Але слід зауважити, що держава, як головний регулятор інвестиційного розвитку, гарант захисту прав інвесторів, також має похідний від цього права статус головної контролюючої установи, що має здійснювати нагляд за умовами здійснення інвестування. Передумовою для здійснення такого контролю є саме забезпечення дотримання головної мети впровадження інвестиційних проектів: наявність певних економічних, соціальних, демографічних, та інших позитивних наслідків для держави.

Такі наслідки можуть полягати у створенні виробничих, або торгівельних чи розважальних об'єктів у певному регіоні, завдяки чому створюються робочі місця, сплачуються платежі до державного або місцевих бюджетів, здійснюється ефективне використання природних, виробничих, демографічних ресурсів в певному регіоні. Позитивний ефект також може бути отриманий за рахунок отримання підприємствами України будь-яких інноваційних технологій виробництва, ноу-хау, підвищення рівня якості продукції, збільшення експортного потенціалу, навчання працівників та ін.

Соціально-демографічний ефект від реалізації інвестиційних проектів може бути відчутний завдяки збільшенню рівня зайнятості населення, призупинення процесів міграції населення,

зростанню рівня доходів населення, що сприяє збільшення народжуваності серед населення у місцевості, у якій здійснюється реалізація інвестиційного проекту чи проектів.

Багато прикладів у цьому напрямку надає практика реалізації інвестиційних проектів у Ірландії, Південній Кореї, Сінгапурі, Китайській народній республіки, Росії, де за рахунок залучення інвесторів до процесу створення нових потужних виробництв, певні нерозвинені регіони були перетворені у зони успішного й стабільного розвитку бізнесу, з високим рівнем доходів населення, що є привабливими для життя людей.

Але, на жаль, можливі й інші наслідки реалізації інвестиційних проектів Причиною цього є саме специфіка інвестиційних процесів. На відміну від суто комерційних (торговельних) операцій, в яких є присутніми певні визначені елементи: найменування, обсяг, ціна товарів та послуг, місце та умови поставок, умови транспортування або надання послуг, умови розрахунків, засоби забезпечення фінансових зобов'язань сторін, та ін., в інвестиційних проектах, які знаходяться на стадії погодження та реалізації набагато менше чітко визначених параметрів.

Насамперед, в основі інвестиційних проектів знаходиться бізнес-проект із створення об'єкту бізнесу, який має бути реалізований у майбутньому, за рахунок залучення коштів інвестора. Тобто спочатку визначається об'єкт інвестування (будівництво об'єкту нерухомості, заводу, створення підприємства, придбання виробничого обладнання та ін.) та визначаються обсяги й умови залучення коштів або обладнання інвестором. Але зрозуміло, що на стадії планування певні аспекти інвестиційного проекту можуть бути недостатньо вивчені, а їх достатнє дослідження може зайняти певний час.

Особливе значення це може мати для інвестиційних проектів, що пов'язані із видобутком природних ресурсів, як правило енергоносіїв: газу, нафти, кам'яного вугілля тощо. Реалізація подібних проектів потребує врахування багатьох специфічних факторів, у тому числі таких:

1. Зважений відбір компаній – інвесторів, який має базуватись на контролі відповідності та надійності інвесторів з огляду на наявність у них відповідних фінансових та організаційних ресурсів, досвіду професійної діяльності на у певній галузі, наявності успішно реалізованих проектів, відсутності спорів щодо умов реалізації попередніх інвестиційних проектів за участю цього інвестора.

2. Повне виконання умов реалізації інвестиційного проекту, з обов'язковим дотриманням екологічних норм та вимог безпеки. Цей фактор набув ще більшого значення після значної техногенної екологічної катастрофи у Мексиканській затоці, яка завдала суттєвої шкоди довкіллю, економічній та соціальній інфраструктурі регіону. Значних збитків зазнала Компанія "Брітіш Петролеум", також сильно постраждала економіка прилеглих регіонів США. Аварію та її наслідки вдалося усунути лише завдяки наявності у цій компанії та Уряду США достатнього рівня фінансових та технологічних ресурсів. Але цей факт надав значний поштовх до збільшення контролю держави за реалізацією інвестиційних проектів.

3. Забезпечення максимального рівня залучення до реалізації інвестиційного проекту українських підприємств та організацій, створення робочих місць для громадян України.

4. Виконання зобов'язань інвесторів щодо дотримання належного рівня податкових надходжень від реалізації проекту з метою забезпечення доходів державного або місцевих бюджетів України.

5. Забезпечення прозорості реалізації інвестиційного проекту, надання можливостей здійснення державного контролю за його виконанням.

Якщо при реалізації інвестиційних проектів будуть виконані вказані умови, у значній мірі можливе недопущення виникнення підстав для інвестиційних спорів.

Описані фактори є дуже важливими для сучасного стану економіки держав пострадянського простору й насамперед України. У пресі та у правовій літературі досить багато говорилося про зміни, яки відбулися у законодавстві України в зв'язку із відміною пільг для іноземних інвесторів, збільшенням податкового навантаження, у зв'язку із відміною пільг із звільнення від обкладення ПДВ при ввезенні імпортного обладнання для здійснення технічних інвестицій у якості внесків до Статутного капіталу українських підприємств. Також не згасають скандали щодо порушення прав іноземного співвласника у корпоративному конфлікті, який склався навколо "УкрТатНафти". Не є включенням у цьому питанні й Російська Федерація, у якій досі не завершена справа з банкрутства та націоналізації активів Корпорації "ЮКОС", переглянуто інвестиційні угоди з партнерами у межах реалізації інвестиційних проектів "Сахалін Енерджі" та ін.

Але слід зауважити, що практично у всіх цих випадках, підставами для виникнення спорів стало недотримання з боку інвесторів тих чи інших умов реалізації інвестиційних проектів, або виявлення нових обставин, які суттєво змінили умови його реалізації. Наприклад, якщо інвестор намагається зменшити обсяг податкових платежів, або завдає негативного впливу на довкілля, або не дотримується умов щодо залучення регіональних підприємств та робочої сили до участі у реалізації проекту.

Розвиток законодавства України щодо регулювання зовнішнього інвестування мав певні етапи. Спочатку, з метою активізації процесу залучення зовнішніх інвестицій, Верховна Рада України у 1992 – 1993 р.р. прийняла ряд важливих законодавчих актів, які обумовили значне збільшення обсягів надходження іноземних інвестицій до економіки України в першій половині 90 – х р. р., зокрема Закони України "Про іноземні інвестиції" 1992 р. [1], "Про державну програму заохочення іноземних інвестицій" 1993 р. [2] та Декрет Кабінету Міністрів України "Про режим іноземного інвестування" 1993 р [3]. Їх прийняття справило позитивний вплив на економіку країни в цілому, тому що вони встановили преференційний режим для іноземних інвестицій та надали право підприємствам з іноземними інвестиціями на отримання податкових пільг (так звані "податкові канікули") у випадку здійснення іноземної інвестиції у певному, визначеному законодавством, розмірі. Зазначені податкові пільги, насамперед, стосувались звільнення від сплати податку на прибуток упродовж певного, визначеного законодавчими актами, часу.

Але вже у 1996 р. набув чинності Закон України "Про режим іноземного інвестування" [4], яким було оголошено про те, що Закон України "Про іноземні інвестиції" втратив чинність.

У 2000 році, ситуація із наданням режиму найбільшого сприяння залученню іноземних інвестицій та захисту інтересів інвесторів, суттєво змінилася, коли Верховна Рада України прийняла спеціальний Закон "Про усунення дискримінації в оподаткуванні суб'єктів підприємницької діяльності, створених з використанням майна та коштів вітчизняного походження" від 17 січня 2000 року [5] (надалі Закон від 17 лютого 2000 року). Цим Законом зазначені раніше пільги були скасовані, іноземним інвесторам надано рівний із внутрішніми інвесторами національний режим інвестування, тим самим, іноземні інвестори, були фактично позбавлені будь – яких пільг, що надавали скасовані цим законом, законодавчі акти. Крім

того, цим Законом було встановлено, що спеціальне законодавство про іноземні інвестиції не регулює питання валютного, митного і податкового законодавства, яки мають силу на території України, якщо інше не передбачене міжнародними договорами, згодана обов'язковість яких дана Верховною Радою України.

Згідно з Законом від 17 січня 2000 року, а також Законом про внесення змін до цього Закону від 20 грудня 2001 року, слід враховувати, що ст. 7 Закону – 2000 і абзац перший ст. 5 цього Закону вступили в силу з дня введення в дію Закону України "Про режим іноземного інвестування", тобтоз 25 квітня 1996 р. і в зв'язку з цим судові рішення про застосування до підприємств з іноземними інвестиціями, їх дочірніх підприємств, філій, державних гарантій захисту інвестицій, винесені на підставі тих, що раніше діяли Закону за 1992 р. "Про іноземних інвестиціях", Декрету Кабінету Міністрів України від 20 травня 1993 р. "Про режим іноземного інвестування", Постанови Верховної РадиУкраїни від 1992 р. "Про порядок введення в дію Закону України "Про іноземні інвестиції", пункту 5 Постанови Верховної Ради України за 1996 р. "Про режим іноземного інвестування", підлягають виконанню виключно в частині, що не суперечить Закону "Про усунення дискримінації в оподаткуванні суб'єктів підприємницької діяльності, створених з використанням майна та коштів вітчизняного походження" від 17 січня 2000 року.

Окремі автори, наприклад Т. Бондарев, стосовно ситуації з приводу вказаних змін у державному регулюванні питань щодо умов впровадження іноземних інвестицій в Україну, висловлюється таким чином, що наша держава знехтувала одним із головних принципів права – неприпустимістю зворотної дії Закону, – оскільки вона допустила поширення дії нового Закону на правовідносини, що виникли задовго до його прийняття [6].

Висновки. На підставі матеріалів цього дослідження можливо визначити, що внаслідок еволюційного розвитку законодавства України у сфері регулювання процесів, що стосуються залучення іноземних інвестицій, держава суттєво змінила саме критерії відношення до умов залучення інвестицій, з метою відбору лише тих інвестиційних проектів, які б відповідали національним інтересам України. Як зазначає Р. Б. Шишка, сучасний вектор державотворення в Україні надає всі підстави сподіватися, що на високому державному рівні проаналізують уроки минулих років і використають в майбутньому вже придбаний позитивний практичний досвід

регулювання іноземних інвестицій в Україні [7]. Автор вважає за необхідне внести у профільні законодавчі та інші нормативні акти України відповідні зміни, щодо систематизації умов здійснення іноземних інвестування та забезпечення умов державного контролю за його здійсненням. У тому числі:

1. Сформувати детальний перелік кваліфікаційних вимог до інвесторів, які залучаються до реалізації інвестиційних проектів;

2. Створити регламент проведення фінансової, техногенної та екологічної експертизи інвестиційних проектів;

3. Сформувати спеціальний експертний орган, головним завданням якого має стати здійснення професійного нагляду за реалізацію умов інвестиційних проектів;

4. Розробити типові форми та умови контрактів з інвесторами та іншими установами, які залучаються до реалізації інвестиційних проектів;

5. Встановити порядок затвердження кошторисів витрат та виконання робіт по реалізації інвестиційних проектів, а також контролю за їх виконанням;

6. Встановити порядок проведення обов'язкового фінансового аудиту інвестиційних компаній та підприємств, які здійснюють управління інвестиційними проектами;

7. Визначити критерії податкового навантаження для підприємств та установ, які беруть участь у реалізації інвестиційних проектів;

8. Сформувати вимоги щодо залучення до виконання інвестиційних проектів українських підприємств та громадян України.

Проведення систематизації умов державного регулювання та нагляду за умовами здійснення інвестування в України забезпечить належний захист прав ефективних інвесторів, а також надасть можливість захистити інтереси держави у випадках, коли деякі підприємства та установи намагаються використати особливості статусу інвестора з метою неправомірного збільшення прибутків, оптимізації оподаткування, або відмовляються від належного виконання умов інвестиційних проектів.

Література:

1. Закон України "Про іноземні інвестиції від 13 березня 1992 року N 2198-XII// Відомості Верховної Ради (ВВР), 1992, N 26, ст. 357.
2. Закон України "Про Державну програму заохочення іноземних інвестицій в Україні" № 3744-XII від 17.12.1993// Відомості Верховної Ради (ВВР), 1994, N 6, ст. 28.

3. Декрет Кабінету Міністрів України "Про режим іноземного інвестування" 20 травня 1993 року № 55-93 // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1993, N 28, ст. 302
4. Закон України "Про режим іноземного інвестування" N 3/96-ВР від 19 березня 1996 року // Правова система Інфодіск – Законодавство України.
5. Закон України "Про усунення дискримінації в оподаткуванні суб'єктів підприємницької діяльності, створених з використанням майна та коштів вітчизняного походження" від 17 січня 2000 року // Українська Інвестиційна Газета 2000. – № 11. – від 21.03.2000 р.
6. Бондарев Т. Іноземні інвестиції в Україні – законодавче регулювання // Юридична газета № 20 (32) 04 листопада 2004 року.
7. Шишка Р. Б. Инвестиционное право Украины: Учеб пособие. Изд. 2-е доп. и испр. – Х.: Эспада, 2003. – С. 133

Паращевіна О. А., НУ "ОЮА"

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ "ЮРИДИЧНА ОСОБА" ТА "КОЛЕКТИВНИЙ СУБ'ЄКТ ПРАВА" В КОНТЕКСТІ ОБҐРУНТУВАННЯ КАТЕГОРІЇ "СКЛАДОВИЙ КОЛЕКТИВНИЙ СУБ'ЄКТ ПРАВА"

Данная статья посвящена анализу сущности категории "субъект права". Особое внимание уделено изучению вопросов внутривидового соотношения между коллективными субъектами права, а также классификации субъектов права и идентификации в этой системе составного коллективного субъекта права.

This article is devoted to analysis of essence of category legal subject. The special attention is spared the study of questions of specific collective legal subjects, and similarly classifications and authentication in this system component collective legal subject.

Сукупність визнаних законодавством і офіційно зареєстрованих державою великих складнопідрядних і взаємозалежних суб'єктів (що складаються з керуючих і залежних учасників), на сьогоднішній день, немає чіткої, однозначної загальнотеоретичної ідентифікації. Ці особи, іменовані транснаціональними корпораціями [1, С. 57], фінансово-промисловими групами і т. п. отримали

часткове, несистемне правове регулювання, яке не відповідає в даний час їх ролі та місцю в житті сучасного суспільства.

Необхідність теоретичного обґрунтування фактично існуючого, але, лише фрагментарно регламентованого законодавством складового колективного суб'єкта, що має властиві лише йому ознаки, які відрізняють його від інших суб'єктів права і визначають особливості його правосуб'єктності, а також необхідність державного регулювання його діяльності, зумовлюють актуальність теми даного дослідження.

Аналіз ступеня вивченості вказаної проблематики правовідносин з приводу складового колективного суб'єкта права створює уявлення про недостатність теоретичних досліджень у запропонованому напрямі. При відсутності концептуального з'ясування сутності цього явища, звичайно ж, не є достатньо розробленими і систематизованими норми правового регулювання правовідносин з його участю.

Необхідність цього дослідження зумовлена, перш за все, новизною запропонованого аспекту проблематики та актуальністю напрямів дослідження.

Проблемам, пов'язаним з правовим становищем та функціонуванням колективного суб'єкта права, приділялася певна увага в працях таких вчених, як: Архіпов С. І., Дахно І. І., Руденко Л. В., Кашаніна Т. В., Коняєв Н. І., Кріпак І. І, Кузьменко А. М., Куліков Р. А., Рокоча В. С., Фединяк Г. С., та інших.

Об'єктом дослідження виступають теоретичні проблеми природи суб'єкта права.

Предметом дослідження є обґрунтування специфіки складового колективного суб'єкта права, та його місця в структурі суб'єктів права.

Для виконання головної мети цієї статті, перш за все необхідно сформулювати визначення поняття "суб'єкт права", та проаналізувати існуючі види суб'єктів права.

Традиційно, під суб'єктом права розуміється особа або організація, за якими держава визнає здатність бути носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

У сучасній юридичній літературі, поняття "суб'єкт права" використовується як синонім терміну "суб'єкт" або "учасник правовідносин". У юридичних джерелах кінця XIX – початку XX ст., поняття "суб'єкт права" використовувалося лише для визначення "носія суб'єктивних прав" [2, С. 645].

Більш розвиненим вбачається визначення "суб'єкта права", згідно із яким під останнім розуміються фізичні або юридичні особи, держава, соціальні спільноти, які здатні реалізовувати безпосередньо або за допомогою представника юридичні права і обов'язки [3, С. 189].

Але, навіть і це визначення не охоплює усієї специфіки сутності "суб'єкта права". Так, вбачається за доцільне доповнити наведену дефініцію терміном "правосуб'єктність", що включає в себе як правоздатність, так і дієздатність.

Також, виникає питання, щодо співвідношення понять "колективний суб'єкт права" та "суб'єкт права". Якщо, за сутнісними ознаками, проаналізувати поняття "суб'єкт права", можна стверджувати доцільність виділення двох головних видів: індивідуальні та колективні.

Причому кожен із наведених видів має власні підвиди. Так, "індивідуальні суб'єкти права", у відповідності з чинним законодавством України, складаються із фізичних осіб, та фізичних осіб суб'єктів підприємницької діяльності.

У свою чергу до "колективних суб'єктів права" відносяться: юридичні особи, держава, соціальні спільності.

Оцінюючи роль складнопідрядних і взаємозалежних (наприклад транснаціональні корпорації) колективних суб'єктів у житті сучасного суспільства, виникає питання щодо визначення їх співвідношення із іншими суб'єктами права і перш за все, категорією – "юридична особа".

Поняття юридична особа та складовий колективний суб'єкт права не є тотожними. З чого можна зробити висновок, що і ознаки юридичної особи та складового колективного суб'єкта права не можуть збігатися.

М. В. Кравчук вказує, "юридична особа – це державна, громадська або приватна організація, що має відокремлене майно, може від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав та виконувати обов'язки, бути позивачем і відповідачем у судових органах" [4, С. 180]

У відповідності до сформульованого поняття, він вказує наступні ознаки юридичної особи:

1) організаційна єдність, самостійність, цілісність;

2) наявність відокремленого майна, яке належить по праву власності або оперативного управління;

3) власний рахунок у банку;

4) наявність статуту про статус і діяльність особи;

5) офіційна реєстрація органами державної влади;

6) правосуб'єктність;

7) офіційна назва, печатка.

Класифікувати юридичні особи можна за різними підставами, але з усієї різноманітності класифікацій юридичних осіб, які пропонувалися у вітчизняній цивілістиці, в ЦК України фактично використана лише одна – поділ юридичних осіб на осіб приватного права та осіб публічного права [5, с. 308].

Так, поняття юридичної особи закріплено лише в окремих галузях права (насамперед у цивільному та цивільно-процесуальному). На думку Н. І. Коняєва, поняття юридичної особи має значення для відносин, які регулюються цивільним, цивільно-процесуальним та міжнародним приватним правом. У нормативних актах інших галузей права поняття юридичної особи практично не застосовується, з ним, як правило, не пов'язується правосуб'єктність організацій, що беруть участь у відносинах, регульованих нормами державного, адміністративного, сімейного та інших галузей права [6, С. 13].

Здійснення державної влади і управління, розвиток демократії, зміцнення суспільного порядку, відправлення правосуддя і т. ін., не входять і по своїй суті не можуть входити у зміст ринкових відносин, а тому органи, що функціонують у цих сферах, наділені для здійснення своєї діяльності державною, адміністративною та іншою правосуб'єктністю, але не правосуб'єктністю, необхідною для участі в сфері ринкових відносин [7, С. 66].

Якщо ж ті чи інші організації, які є юридичними особами, виконують виконавчо-розпорядчу, правоохоронну або іншу діяльність, то це означає, що вони володіють правосуб'єктністю одночасно в різних правовідносинах: в адміністративних правовідносинах беруть участь як виконавчо-розпорядчі органи, у цивільних – як юридичні особи, у кримінально-процесуальних – як органи дізнання або слідства.

Слід зауважити, що юридичними особами є не всякі колективні суб'єкти права, а тільки ті з них, які самостійно виступають у сфері ринкових відносин. Серед юридичних осіб чимало і організацій, основний профіль діяльності яких безпосередньо не пов'язаний зі сферою ринкових відносин (установи охорони здоров'я, навчальні заклади, правозастосовні органи, добровільні спортивні товариства).

Ці організації наділені правами юридичних осіб для участі в майновому обороті при здійсненні побіжної для них діяльності. Якщо така організація вступає у сферу ринкових відносин (наприклад, набуває будь-якого майна за договором купівлі-продажу), то вона, як вже зазначено раніше, діє як колективний суб'єкт права, підкоряючись тим нормам і правилам, які встановлені для учасників ринкових відносин [8, С. 113].

Отже, при класифікації колективних суб'єктів права, які здійснюють свою діяльність у сфері ринкових відносин, необхідно виходити з того, що ринкові відносини в тій чи іншій мірі відносяться до сфери майнового обороту.

У свою чергу майновий оборот не може не регулюватися нормами права. Основним нормативно-правовим актом у сфері майнового обороту є, Цивільний кодекс України. У Розділі 2 визначається перелік осіб (суб'єктів), які беруть участь у відносинах, регульованих цивільним законодавством. Так під "особами" в даному випадку законодавцем розуміються саме ті суб'єкти, які беруть участь у відносинах, регульованих цивільним законодавством, тобто у майновому обороті [9, С. 26].

З положень Розділу 2 Цивільного кодексу України вбачається, що законодавець виділяє дві основні групи суб'єктів права в сфері ринкових відносин: громадян (фізичних осіб) та різноманітні організації та установи.

Слід зазначити, що є й ряд організацій, які, не маючи прав юридичної особи (у зв'язку з відсутністю необхідності участі від свого імені в сфері ринкових відносин), володіють правосуб'єктністю в тих чи інших правовідносинах. Такі, зокрема, третейські суди, добровільні народні дружини, спеціалізовані ради по захисту дисертацій, територіальні депутатські групи.

Не можна не відзначити, що вищі органи державної влади та управління (Верховна Рада, Уряд України) здійснюють нормотворчу та правозастосовчу діяльність не як юридичні особи та юридичними особами взагалі не є.

Аналізуючи поняття колективних суб'єктів права, необхідно відзначити, що суб'єкти права взагалі (в незалежності колективні вони чи ні, і в якій сфері здійснюють свою діяльність) – це люди та їхні організації, які виступають учасниками регульованих правом суспільних відносин.

Поширення дії нормативно-правових актів на конкретний колективний суб'єкт і визнання його суб'єктом права ще не тягне за собою виникнення конкретних правовідносин між окремими суб'єктами права. Правовідносини є наслідком реалізації закону при наявності певних юридичних фактів.

Як відомо, вступаючи в ті чи інші правовідносини, колективні суб'єкти права стають носіями конкретних суб'єктивних прав і обов'язків. Ці суб'єктивні права і обов'язки розглядаються як елементи правовідносин.

Отже, колективні суб'єкти права, можна розглядати як суб'єкти, які повинні одночасно володіти такими ознаками:

– правосуб'єктністю;

– організаційною єдністю;

– майновою відокремленістю;

– сукупністю прав і обов'язків, передбачених законодавством (правовим статусом чи правовим становищем).

Всі ці ознаки в єдності, сукупності та нерозривному зв'язку утворюють ознаки колективного суб'єкта права.

Але, за твердженням Кріпака І. І., поряд із наведеними ознаками колективних суб'єктів права необхідно додати наступну – наявність у колективних суб'єктів права відносин обов'язкового представництва їх участі в сфері ринкових відносин [10, С. 116].

Наявність цієї ознаки обумовлена тим, що, як правило, до складу колективного суб'єкта права включено як мінімум декілька осіб, а виступає в цивільному обороті від імені решти, а якщо більш точно, то від імені колективного суб'єкта права лише одна особа (причому не обов'язково вона входить до складу цього колективного суб'єкта права).

З усього вищевикладеного випливає, що колективні суб'єкти права, які здійснюють свою діяльність у сфері ринкових відносин, мають одночасно наступні ознаки:

а) правосуб'єктність;

б) наявність у колективних суб'єктів права відносин обов'язкового представництва їх участі в сфері ринкових відносин;

в) організаційна єдність;

г) майнова відособленість;

д) правове положення (правовий статус).

Але виникає питання щодо визначення місця складнопідрядних і взаємозалежних суб'єктів (наприклад транснаціональна корпорація) у структурі колективних суб'єктів права.

Відповідаючи на це запитання, перш за все необхідно проаналізувати сутнісні критерії визначення поняття транснаціональної корпорації. На думку Р. А. Кулікова, до таких критеріїв слід віднести:

1) наявність головної компанії, яка за своєю структурою є однонаціональною компанією;

2) наявність декількох правосуб'єктних утворень, які повністю підконтрольні головній компанії та мають різну державну приналежність;

3) відносини між головною компанією і підконтрольними їй компаніями, будуються на основі суворої підпорядкованості [11, С. 9, 11].

У Конвенції "Про транснаціональні корпорації" (Москва, 6 березня 1998р.), зазначається, що транснаціональна корпорація є юридичною особою (сукупністю юридичних осіб), яка:

1) має у власності, господарському віданні або оперативному управлінні відокремлене майно на територіях двох і більше Сторін;

2) утворена юридичними особами двох і більше Сторін;

3) зареєстрована відповідно до норм Конвенції (ч. 1 ст 2) [12, С. 59].

Аналізуючи наведені критерії, можна стверджувати, що транснаціональні корпорації складаються з керуючих і залежних учасників (окремих юридичних осіб), на принципах суворої підпорядкованості із метою одержання прибутків. Це підкреслює особливе становище та спосіб утворення цих суб'єктів права. Фактично вони складаються із самостійних правосуб'єктних утворень у єдину структуру.

Ґрунтуючись на наведених твердженнях, можна сформулювати визначення складового колективного суб'єкта права як: вертикально інтегрованого об'єднання юридичних осіб, яке засноване на єдності волі, сталості правового інтересу і мети, що пов'язана з отриманням підприємницького доходу, що володіє і управляє цільовим майном із всією повнотою влади, та здатне в силу визнання правом або державної реєстрації нести відповідальність цим майном і виступати в суді від імені всіх учасників цього об'єднання, а так само мати зведений (відокремлений) баланс.

Отже, поняття юридична особа і колективний суб'єкт права доцільно розглядати як частину і ціле, де колективний суб'єкт права ширше за обсягом свого логічного змісту і включає в себе крім юридичних осіб такі поняття як: держава (державні органи та органи місцевого самоврядування); соціальні спільноти (на-

род, територіальна громада); складні колективні суб'єкти права (транснаціональні корпорації, холдинги тощо).

У зв'язку з вищевикладеним, бачиться прийнятною наступна класифікація суб'єктів права:

– індивідуальні суб'єкти права (фізичні особи; фізичні особи приватні підприємці);

– колективні суб'єкти права (юридичні особи, держава її органи та органи місцевого самоврядування, соціальні спільноти, складові колективні суб'єкти).

В умовах інтеграції України у європейське співтовариство, необхідності залучення іноземних інвестицій для подальшого економічного розвитку, важливе значення має проведення такої правової політики та створення таких юридичних норм, які б сприяли діяльності складових колективних суб'єктів права в Україні. Адже такі суб'єкти права є одними із основних джерел залучення іноземних інвестицій в державу.

Проаналізовані у статті питання щодо співвідношення понять "юридична особа" та "колективний суб'єкт права", в контексті обґрунтування категорії "складовий колективний суб'єкт права", безумовно потребують подальшого глибокого загальнотеоретичного дослідження. Причому такі дослідження обґрунтовані не тільки потребами розвитку категоріального апарату юриспруденції, а й об'єктивними вимогами сучасного життя, які формуються під впливом глобалізаційних та інтеграційних процесів.

Література:

1. Фединяк Г. С. Правосуб'єктність транснаціональних корпорацій у час глобалізаційних процесів (аспекти міжнародного права та міжнародного приватного права): Монографія. – К.: Атіка, 2007. – 200с.
2. Проблемы теории государства и права: учеб. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 768 с.
3. Крестовская Н. Н., Оборотов Ю. Н., Крыжановский А. Ф., Матвеева Л. Г. Теория государства и права. Государственный экзамен. Издание пятое. – Х.: "Одиссей", 2009. – 256с.
4. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: Навчальний посібник. – 3-тє вид. змін. та доп. – Тернопіль: Карт-бланш, 2002. – 247 с.
5. Цивільне право України (традиції та новації): монографія / авт. кол.; за заг. Ред. Є. О. Харитонова, Т. С. Ківалової, О. І. Харитонової; наук. ред. Н. Ю. Голубєва. – Одеса: Фенікс, 2010. – 700с.

6. Коняев Н. И. Субъекты хозяйственного права. – Куйбышев: Куйбыш. Плановый ин-тут, 1972. – 45 с.
7. Дудченко В. В. До питання щодо перспектив розвитку українського права // Право XXI століття: становлення та перспективи розвитку: Зб. наук. праць міжнар. наук.-практ. конф. "Другі Прибузькі читання". – Миколаїв. – 2006.
8. Архипов С. И. Субъект права: теоретическое исследование. – СПб.: "Юридический Центр Пресс". – 2004г. – 469с.
9. Гражданский кодекс Украины: Вступительная статья Довгерта А. С. – Х.: "Одиссей", 2005. – 400с.
10. Крипак И. И. Сложный коллективный субъект права: проблемы общей теории и практики: проблемы общей теории и практики: Дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 Кострома, 2006. – 225 с.
11. Куликов Р. А. К вопросу определения критериев понятия ТНК // Международное публичное и частное право. – 2004. – № 2 (17).
12. Конвенция о транснациональных корпорациях, 6 марта 1998 г. (г. Москва) // Содружество. Информационный вестник Совета глав государств и Совета глав правительств СНГ. – 1998. – № 1.

Григор'єв В. А., НУ "ОЮА"

КОНСТИТУЦІЙНЕ СУДОЧИНСТВО ЯК СПОСІБ КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОДЕЛІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ

Данная статья посвящена конституционному судопроизводству как способу осуществления конституционного контроля. Сравнивая конституционное судопроизводство с конституционным контролем, автор приходит к выводу, что понятие конституционное судопроизводство шире, чем конституционный контроль, так как к полномочиям конституционных судов относятся не только вопросы проверки соответствия Конституции законов, но и вопросы соблюдения конституционной процедуры расследования и рассмотрения дела о смещении Президента с поста в порядке импичмента, официального толкования Конституции и законов и другие.

The given article is devoted to the constitutional legal proceedings as a way of the constitutional control realization. Comparing the constitutional legal proceedings to the constitutional control, the author comes to a conclusion that

the concept the constitutional legal proceedings is wider, than the constitutional control as powers of the constitutional courts concern not only the questions of conformity check of the Constitution, but also questions of constitutional procedure observance the of investigation and a legal investigation on displacement of the President from a post as impeachment, giving an official interpretation of the Constitution laws and others.

Конституційний Суд України самостійно і незалежно здійснює конституційний контроль за допомогою конституційного судочинства. Конституція України визнає конституційне судочинство в якості самостійного виду судочинства, за допомогою якого здійснюється судова влада (частина третя статті 124) [1]. Конституційне судочинство являє собою врегульовану Конституцією України та Законом України "Про Конституційний Суд України" [2] послідовність взаємопов'язаних процесуальних дій Конституційного Суду та інших учасників конституційного судочинства, спрямованих на вирішення конституційних справ відповідно до повноважень Конституційного Суду з метою збереження та зміцнення конституційності в суспільстві і державі.

Функціонування спеціального органу конституційної юрисдикції забезпечує конституційність правових актів, є підставою конституційного правопорядку у демократичній, правовій державі. Конституційний Суд повинен сприяти подоланню конфронтаційних тенденцій між різними гілками влади, посиленню захисту прав людини, належному тлумаченню Конституції [3]. Сучасний стан конституційного судочинства залежить від виконання органом конституційної юрисдикції своїх повноважень, а види конституційного судочинства, здійснюваного Конституційним Судом України є похідними від його повноважень, встановлених статтями 150, 151 Конституції України. Сьогодні Закон України "Про Конституційний Суд України" відносить до повноважень Суду, виділяючи провадження з розгляду Конституційним Судом справ:

– про відповідність Конституції України законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

– про офіційне тлумачення Конституції України та законів України;

– про надання висновку щодо відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих

міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

– про надання висновку щодо дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Усі справи, незалежно від видів конституційного судочинства розглядаються за загальними правилами виробництва, якщо інше не передбачено спеціальними нормами. Спеціальні норми відбивають специфіку конституційного судочинства з розгляду Конституційним Судом справ. Вони встановлюють: особливості розгляду різних категорій справ; умови допустимості звернень, що надійшли до Суду; межі розгляду підвідомчих Суду питань; види підсумкових рішень по різних категоріях справ. Підставою виникнення судово-конституційних процесуальних відносин служать реалізація компетентним суб'єктом права на звернення до Конституційного Суду і право самого Конституційного Суду на розгляд даної категорії справ. Рух процесуальних правовідносин залежить від юридичних фактів, перш за все від процесуальних дій, як учасників конституційного судочинства, так і самого Конституційного Суду [4].

Конституційне судочинство доцільно розглядати як процесуальний порядок розгляду правових спорів (конфліктів) Конституційним Судом на підставі встановлених норм конституційного права. Конституційне судочинство і виробництво співвідносяться як ціле і частина, отже, всі основні характеристики цілого поширюються на частину [5]. Загальні правила конституційного судочинства міститися в розділі другому Закону України "Про Конституційний Суд України". Вони стосуються засад конституційного судочинства, підстав для відмови у відкритті конституційного судочинства, загальних вимог до форм звернень, суб'єктів звернень, а також процедурні правила розгляду справ у Конституційному Суді (глави 6, 7, 8).

Конституційне судочинство є спосіб реалізації повноважень органів конституційної юстиції, а значить – конституційна юстиція як категорія – ширша, ніж конституційне судочинство. Порівнюючи конституційне судочинство з конституційним контролем, слід зауважити, що конституційне судочинство ширше, ніж конституційний контроль. Конституційний контроль, на наш погляд, полягає лише у встановленні відповідності Конституції певного акту, а конституційне судочинство такою компетенцією не обмежується.

Так до повноважень конституційних судів належать також питання дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з посади в порядку імпічменту, дачі офіційного тлумачення Конституції України та законів України. Проте спільними для конституційного судочинства і конституційного контролю є повноваження щодо перевірки конституційності певного акту, а також розгляду конституційних звернень громадян про порушення їх конституційних прав державними органами. Становлення конституційного судочинства відноситься лише до компетенції спеціалізованого органу конституційної юстиції, повноваження якого закріплюються в Конституції і конкретизуються у відповідних нормативно-правових актах. А значить, критерієм визначення початкового етапу становлення конституційного судочинства в державі слід вважати законодавче закріплення утворення та функціонування органу конституційної юстиції з наданням йому повноважень з розгляду конституційно-правових спорів.

Не слід забувати, що законодавчого закріплення статусу органу конституційної юстиції та встановленню його процесуальних повноважень передує досить тривалий етап усвідомлення і розуміння необхідності формування такого органу в державі, визначаючи, перш за все, його доктринальні положення щодо встановлення порядку і правил розгляду конституційно-правових спорів. У наукових дослідженнях конституційне судочинство пов'язують із законодавчо встановленим механізмом правового захисту конституції (Овсепян Ж. І. [6], Лазарєв Л. В. [7]). А сам механізм правового захисту Конституції, на думку Ю. В. Гаврюсова, визначають як систему правових інститутів і процедур, які забезпечують її дію [8].

Усі дослідники діяльності органів конституційної юстиції відносять судовий конституційний контроль до елементів механізму правового захисту Конституції. А поява конституційного контролю виділяють з часів Римської імперії чи старого Німецького Рейху (1180 г.), коли судові органи займалися розглядом спорів між правителями. Відзначається й існування попередніх форм конституційного розгляду у Франції з середини XVIII ст. У Португалії судово-конституційний розгляд було введено Кодексом Фіміна (Philips Code) у XVII ст. [9].

Вітрук М. В. розкриваючи сутність конституційного правосуддя, вважає впровадженням загального терміна конституційного контролю – епоху середньовіччя. Як приклад початкової форми

конституційного контролю він наводить діяльність Таємної ради у Великобританії в XVII ст., яка визнавала закони законодавчих зборів (легіслатур) американських колоній недійсними, якщо вони суперечили законам англійського парламенту або загальному праву [10]. Однак дослідники конституційної юстиції виділяють і більш ранні терміни її виникнення, наприклад у Стародавній Греції [11], а першоджерелом конституційних ідей називають Лісаля [12].

Гергелійник В. О. пропонує досліджувати конституційну юстицію, починаючи з періоду становлення та розвитку державних органів у країнах стародавньої цивілізації [13]. Давнім попередником сучасного інституту конституційної юстиції він вважає Раду старійшин (герусію), яка існувала у Спарті в IX-VIII століттях до н. е., так як вона мала право припиняти рішення Народних зборів у разі відхилення народу "з прямого шляху". У той час, коли закони заснувалися на природному праві, система судових органів була дуже розгалужена, а її вплив на діяльність апарату державної влади досить істотним. Так без згоди суду присяжних в Афінах – гелію (утвореного в 594 році до н. е.) – жоден законодавчий акт не міг бути діючим [14]. Процедури розгляду справ в гелії були схожі з процедурами судового розгляду. Вони передбачали розгляд законопроекту і заслуховування сторін, після чого комісія приймала остаточне рішення. Розгляд законопроекту передбачав і процедуру звинувачення в протизаконності. Кожен громадянин міг клятвено заявити про те, що нова законодавча пропозиція не відповідає чинним нормам права [15]. Ідея процедури звинувачення в протизаконності надалі знайшла своє відображення в інституті конституційної скарги – право громадян на оскарження нормативно-правового акта, яке знайшло закріплення у законодавстві ФРН [16].

З часів Київської Русі про конституційне судочинство можна говорити лише з великою мірою узагальнення. Діяльність боярських дум була противагою неправомірних дій князів. Вплив їх рішень на суспільне життя залежав від багатьох факторів, в тому числі – і суб'єктивного характеру, а саме – від особистості самого князя. Так в одних випадках боярські думи уповноважувались на скасування неправомірного акта князя або народного віче. В інших випадках його ігнорували [17]. Якщо звернутися до історії впровадження конституційної юрисдикції в Речі Посполитій, то Мироненко О. виділяє введення з 1572 року "Генріхових артиклів". Вони передбачали закріплення за кожним депутатом парламенту права на скасування

ухвали всього сейму [18]. Мироненко О. справедливо зазначає, що історію конституційної юстиції необхідно розглядати в концептуальному плані від первісних уявлень про демократію, справедливу державу, право і законність і т. д., а в практичному аспекті – від народження держави, елементів політичного, квазісудового і судового контролю за дотриманням стародавніх звичаїв [19].

Так в кінці XVII століття колонії Англії отримали право здійснювати законодавчу діяльність в області місцевих справ. Проте це законодавство з різних обставин вступало в протиріччя із законами, прийнятими Парламентом Англії. І хоча в цей період Таємна рада, яка володіла правом визначати відповідність законів колоній законам Парламенту або загальному праву, втратила свої повноваження щодо справ королівства, відносно колоній дане право зберігалося, що дозволило в період з 1696 по 1782 роки визнати недійсними понад 600 законів колоніальних реєстратур. Саме завдяки англійській правовій системі була встановлена ієрархія юридичних норм і правил, що певною мірою слугувало підставою для виникнення судового контролю.

Однак відправним початком становлення судового конституційного контролю вважається справа "Мербері проти Медісона" (1803 рік), за яким Верховний Суд США встановив, що закон Конгресу, який суперечить Конституції, може бути визнаний судом неконституційним. Тим самим Суд наділив себе повноваженнями у сфері конституційної юстиції, повноваженням конституційного контролю. Саме тому США називають першою країною, яка ввела конституційний контроль [20]. Таку модель конституційного контролю прийнято називати "американською".

Конституційний контроль у Європі отримав своє поширення після Першої Світової війни і здійснювався конституційними судами – спеціальними органами. Конституційне судочинство вже тоді мало конкретні повноваження щодо здійснення перевірки конституційності законодавчих актів. Така модель судового конституційного контролю отримала назву "європейської" на відміну від "американської" (англосаксонської), де конституційний контроль здійснювався судами загальної юрисдикції. Значний вплив на становлення конституційного судочинства і формування інституту судового контролю в Європі мали ідеї професора права Віденського університеті Ганса Кельзена. Саме його ідеї були покладені в основу створення в Австрії в 1919 році Вищого Конституційного Суду, а інститут конституційного судочинства отримав своє нормативне

закріплення в Конституції 1920 року. Потім австрійська модель судового конституційного контролю з відповідними процедурами його здійснення була введена і в інших країнах: в Чехословаччині (1920 р.), в Греції (1927 р.), в Іспанії (1931 р.), в Ірландії (1937 р.), в Єгипті (1941 р.). А в 1960-і роки в деяких європейських країнах були переглянуті окремі положення конституційного контролю та процесуального порядку його здійснення (Австрія, Бельгія, Франція, Чехословаччина, Швеція), у країнах Латинської Америки (Аргентина та інші). У країнах Азії, Африки, Центральної і Північної Америки конституційний контроль утвердився в різних формах [21]. Європейські спеціалізовані органи здійснюють конституційний контроль, у тому числі і у формі конституційного судочинства, у певному сенсі вони знаходяться за системою інших судових органів, тобто ніби вище за них. Однак ці органи не мають права переглядати рішення верховних судів в якості останньої інстанції, але в деяких випадках вони можуть розглядати рішення верховних судів тільки з точки зору їх відповідності Конституції країни [22].

В еволюції європейської моделі конституційного контролю виділяють два головних напрямки. Перше – збільшення обсягу норм, які перевіряються на предмет їх конституційності. Друге – розширення кола суб'єктів та можливостей звертатися до органу конституційної юстиції [23]. Не випадково в Україні використовується саме європейська модель конституційного контролю, так як вона дозволяє здійснювати контроль, в тому числі і у формі конституційного судочинства, що в значній мірі розширює коло суб'єктів звернення до Конституційного Суду України.

Література:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. зі змінами, внесеними згідно із Законом № 2222 – IV (2222 – 15) від 08.12.2004. ВВР. – 2005. – № 2.
2. Закон України "Про Конституційний Суд України" від 16 жовтня 1996 р., // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49.
3. Сравнительное конституционное право / Ред. Кол. А. И. Ковлер, В. Е. Чиркин (отв. ред.), Ю. А. Юдин-М.: Манускрипт, 1996. – 730 с. – С. 165.
4. Витрук Н. В. Виды производств в Конституционном Суде Российской Федерации // Журнал конституционного правосудия. – 2009. – № 6 (12). – С. 11.
5. Там же. – С. 11.

6. Овсепян Ж. И. Судебный конституционный контроль в зарубежных странах: Правовая защита конституций. – Ростов-на-Дону, 1992. – С. 42.
7. Кряжков В. А., Лазарев Л. В. Конституционная юстиция в Российской Федерации: Учебное пособие. – М.: Издательство БЕК, 1998. – С. 11.
8. Гаврюсов Ю. В. Правовые вопросы организации и деятельности конституционных судов субъектов Российской Федерации // Дис. к. ю. н. 12.00.02. – М., 2003. – С. 17.
9. Там же. – С. 18.
10. Витрук Н. В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс: Учебное пособие для вузов. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – С. 13.
11. Брайс Д. А. Американская республика. В 3-х частях: Пер. с англ. В. Н. Неведомского. – М.: Изд. К. Т. Солдатенкова, 1889. – Ч. 1: Национальное правительство. – С. 395.
12. Златопольский Д. Л. Контроль за соблюдением Конституции и конституционный суд в государствах Восточной Европы // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право. – 1998. – № 2. – С. 38.
13. Гергелійник В. О. Правові проблеми становлення і функціонування конституційної юстиції в Україні // Дис. к. ю. н. 12.00.02. – К., 1999. – С. 12.
14. Громаков Б. С. История рабовладельческого государства и права (Афины и Рим). – М.: ВЮЗИ, 1986. – С. 25.
15. Кечекьян С. Ф. Всеобщая история государства и права. Учеб. для юрид. ин-тов / ВИЮНГ НКЮ СССР. – М.: Юриздат, 1944. – Ч. 1. Древний мир. Вып. 1: Древний Восток и Древняя Греция. – 216 с. – С. 208.
16. Гергелійник В. О. Правові проблеми становлення і функціонування конституційної юстиції в Україні // Дис. к. ю. н. 12.00.02. – К., 1999. – С. 13.
17. Мироненко О. Захист "правди" і "благодаті" за доби Київської Русі та Литовсько-Руської держави // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – № 1. – С. 64 – 78.
18. Там же. – С. 76 – 77.
19. Мироненко О. Про деякі загальні підходи до поняття "конституційна юрисдикція" и предмета її історії // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 4. – С. 48.
20. Конституционный контроль в зарубежных странах: Учеб. Пособие / Отв. ред. В. В. Маклаков. – М.: Норма, 2007. – С. 16.

21. Витрук Н. В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс: Учебное пособие для вузов. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – С. 13.
22. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. В 4 т. Тома 1-2. Часть общая: Учебник / Отв. ред. проф. Б. А. Страшун. – 3-е изд., обновл. и дораб. – М.: Издательство БЕК, 2000. – С. 375.
23. Конституционное право государств Европы: Учеб. Пособие для студентов юрид. вузов и фак. (отв. ред. Д. А. Ковачев). – М.: Волтерс Клувер, 2005.

Нестерчук Л. П., НУ "ОЮА"

ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ФУНКЦІЙ СУДІВ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

В статье предпринята попытка выяснить, что относится к понятию функций судов общей юрисдикции, применив методику классификации общих и специальных признаков функций этих судов общей юрисдикции. Отмечена необходимость выяснения сущности и содержания функций судов общей юрисдикции в Украине, разграничения понятий, которое касается форм, способов и направлений деятельности суда. Эффективное функционирование судов общей юрисдикции в Украине препятствует нарушению прав и свобод человека и гражданина, не допускает присвоения судебной власти любым другим органом государственной власти.

An attempt to find out what behaves to the notion of general jurisdiction courts functions, applying the methods of classification of general and special signs of functions of these general jurisdiction courts is undertaken in the article. It is indicated on the necessity of finding out of essence and maintenance of functions of general jurisdiction courts for Ukraine, differentiation of concepts, which touches forms, methods and directions of court activity. The effective functioning of general jurisdiction courts in Ukraine hinders to violation of rights and freedoms of man and citizen, shuts out the appropriation of judicial department by any other public authority.

Держава досягла стабільності, передбачуваності у соціально-економічній та політичній сферах тільки там, де суд сформувався у систему, здобув необхідні елементи самостійної та незалежної владної структури і почав виконувати лише йому притаманні функції. Про це свідчить історія світової цивілізації.

В Україні суди загальної юрисдикції, здійснюючи свої функції, не залежать від інших гілок влади (окрім того, що умови їх функціонування залежать через бюджетні видатки від інших гілок влади). Суди загальної юрисдикції при здійсненні своїх функцій використовують нормативно – правові правила поведінки, що встановлюються іншими органами державної влади, але і їх рішення мають відповідний вплив на діяльність вказаних органів. Багато хто з вчених – правників досліджував цю проблематику взаємодії та співвідношення в діяльності судової влади з іншими гілками державної влади. Відповідно до нової тенденції суди вже не задовольняються своєю традиційною роллю – тільки застосуванням законів. Рішення судів загальної юрисдикції, як результат їхнього функціонування, значною мірою впливають на функціонування органів законодавчої та виконавчої влади у державі.

Україна, як правова держава, прагнучи до реалізації світових стандартів у сфері здійснення правосуддя, проводить зміни у судовій системі із врахуванням світової тенденції розвитку функціонування судів загальної юрисдикції та тих прорахунків і недоліків, які мали місце при формуванні зарубіжних систем судової влади.

Виключною функцією судів є здійснення правосуддя. Визнаючи і законодавчо закріплюючи таке положення, держава тим самим взяла на себе обов'язок забезпечити умови для реалізації цієї функції, адже інтереси суспільства і держави, права і свободи людини та громадянина можуть бути захищені безпосередньо незалежними судами лише за умови їх ефективного функціонування.

Отже, одним із основних напрямів конституційної реформи в Україні з перших кроків незалежної України було передбачено формування судової влади шляхом перебудови судової системи, утворення спеціалізованих судів на основі прийняття нормативних актів, що відповідали б міжнародним стандартам та велінням часу.

Саме тому судово-правова реформа передбачала, в першу чергу, комплексну та цілісну й завершену реалізацію п. 12 Перехідних положень Конституції України від 28 червня 1996 року. Відповідні кроки у цьому напрямі були здійснені вітчизняним законодавцем: у червні 2001 р. Верховна Рада України внесла зміни і доповнення до низки законів України про судову владу (так звана "мала судова реформа"), а 7 лютого 2002 року прийняла Закон України "Про судоустрій України", що поклав початок судової реформи в Україні, яка (як прийнято вважати)

здобула своє логічне завершення з прийняттям Закону України від 7 липня 2010 року "Про судоустрій і статус суддів".

Тенденції розвитку судової системи спрямовані на неухильну реалізацію нормативних положень Конституції України про суди загальної юрисдикції, їхню організацію, порядок діяльності, систему та правовий статус суддів. Тобто Закон України "Про судоустрій і статус суддів" від 7 липня 2010 року нормативно розвинув і визначив правовий статус судів загальної юрисдикції, деталізував порядок призначення та обрання суддів на посади та уточнив їх статус, основні підвалини якого були закладені в Основному Законі ще в 1996 році. Ці нормативні конституційні положення були одними із найбільш демократичних на теренах колишніх радянських республік, але протягом багатьох років незалежності України залишалися нездійсненним ідеалом для українського суспільства та держави.

Конституція України втілила в собі найбільш прогресивні здобутки вітчизняної та світової конституційно-правової думки. Одним із таких здобутків є принцип поділу влади в Україні. Зокрема, ст. 6 Основного Закону визначає, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Конституцією також передбачено нормативне положення про уникнення концентрації, а тим більше узурпації державної влади в Україні однією з гілок влади. Так, ч. 2 ст. 6 Конституції України застерігає, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Не слід спрощувати той факт, що Конституція України не лише сформулювала роль і місце судової влади в механізмі Української держави, але й чітко визначила її основні цілі та завдання – судовий захист прав і свобод людини і громадянина як основну та пріоритетну функцію судів загальної юрисдикції.

У Конституції України, у ст. 21, записано "Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними" – це не лише декларація невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини та громадянина, але й визначення їхньої загальної організаційно-правової гарантії (спеціальні гарантії отримали свій розвиток у чинному законодавстві), насамперед у особі суддів. Зокрема, у ст. 55 Основного Закону визначається, що права та свободи людини і громадянина захищаються судом незалежно іноземець це чи особа без громадянства,

Конституція України гарантує право на оскарження в суді рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Але слід визнати, на превеликий жаль, що недоліки функціонування судів загальної юрисдикції певною мірою обумовлені відсутністю науково-методологічного підґрунтя їхньої організації та діяльності. Доводиться констатувати, що ряд проблем теорії та практики судової влади взагалі залишаються без належної уваги вчених. Однією з таких ключових проблем є теорія функцій судів загальної юрисдикції.

Таку проблематику можна пояснити багатьма чинниками, але один із найбільш важливих із них – це ігнорування за радянської доби і в перші роки незалежності України важливості судів загальної юрисдикції в механізмі держави, їхніх функцій, системи, гарантій діяльності тощо. Суди загальної юрисдикції у цей період розглядалися як другорядний допоміжний елемент механізму держави, основним покликанням якого є "обслуговування" потреб органів законодавчої та виконавчої влади. Діяльність судів, здебільшого, розглядалася через призму узагальнення та уніфікації їхньої практичної діяльності. У науці інститут судової влади тривалий час досліджувався описово, поверхово і не знайшов свого логічного відображення в наукових розробках, судова влада була лише формою держави, тому їй не були притаманні компетенція та повноваження, які б визначали її як гілку державної влади [7, с. 200].

Якщо розглянути переклад терміну функція (від латинського functio – "виконання, завершення") у його загальному значенні розуміють як "діяльність, обов'язок, роботу; призначення" [9, с. 630]. Але цей термін має свій особливий зміст у кожній сфері суспільних відносин, тому виключенням не стали і правові відносини у сфері здійснення правосуддя.

Нерідким є ствердження, що загалом функції судів загальної юрисдикції – це основні напрями або види діяльності у сфері здійснення правосуддя. Таке визначення функцій судів загальної юрисдикції є надто узагальнюючим і потребує розкриття його змісту та подальшої деталізації. У вітчизняній і зарубіжній юридичній науці не існує єдності щодо поняття "функцій судів загальної юрисдикції". Вчені-правознавці, як правило, обмежуються оглядовою оцінкою цієї юридичної категорії, констатують її існування, але не розкривають сутність і зміст.

Розглядаючи точку зору В. Є. Чиркіна, ми бачимо, що згідно з його розумінням справи, суди загальної юрисдикції виконують передусім охоронну функцію. При цьому вчений наголошує на її політичному характері [11, с. 320]. Ця ж думка проводиться й іншими сучасними російськими правознавцями – Р. В. Енгібаряном та Е. В. Тадевосяном [3, с. 492]. М. В. Баглай вбачає, що функції і повноваження судових органів є своєрідною противагою у відносинах двох інших гілок влади, а у сукупності з ними утворюють єдину державну владу [1, с. 612]. М. Ф. Чудаков також уникає визначення функцій судової влади взагалі і судів загальної юрисдикції зокрема, обмежуючись думкою, що основними функціями судів є каральна функція та функція розгляду конфліктів між особою і державою [12, с. 461].

На проблему функцій судів загальної юрисдикції в Україні одними з перших звернули увагу Ю. М. Грошовий та І. Є. Марочкін, які зазначали, що функція правосуддя визначає сутність діяльності судових органів. Ю. М. Грошовий та І. Є. Марочкін висловили точку зору, що кожному виду правосуддя – кримінальному, цивільному та іншим – притаманні свої особливі функції [2, с. 13]. Пізніше І. Є. Марочкін та Н. В. Сібільова закріпили свої твердження [6, с. 44].

Як вважає О. В. Городецький основними функціями загальних судів є охорона від посягань на: конституційний лад України, соціально-економічні, політичні і особисті права й свободи громадян, права і законні інтереси юридичних осіб [5, с. 577]. Тобто, вчений запропонував коло об'єктів, на які спрямовані функції судів загальної юрисдикції, але уникнув визначення самого поняття функції судів загальної юрисдикції.

Та заради справедливості слід сказати, що розуміння функцій судів загальної юрисдикції частково дають окремі положення загальної теорії держави і права про функції держави.

Найбільш повно, на нашу думку, поняття функцій держави окреслено в Юридичній енциклопедії. Дослідивши статті енциклопедій, ми прийшли до думки, що функції визначаються як основні напрямки або види діяльності держави, які виражають її суть і призначення, роль і місце в суспільстві та мають об'єктивний характер. При цьому наголошується, що ефективність здійснення своїх функцій кожною державою залежить від різних внутрішніх національних і зовнішніх міжнародних чинників [13, с. 313].

Функції судів загальної юрисдикції не слід ототожнювати з функціями держави в цілому, оскільки кожному органу державної влади притаманні загальні функції й спеціальні функції. Хоча органи державної влади і суди також є складовою апарату держави і знаходять своє вираження в компетенції, у предметі правового регулювання і обов'язках (повноваженнях), закріплених за ними. Функції судів загальної юрисдикції є невід'ємними від функцій держави і походять від функцій держави.

Подекуди функції судів загальної юрисдикції зводять лише до видів діяльності судів загальної юрисдикції. Але в цьому є помилка, тому що види, як правило, опосередковують форми, способи діяльності, а напрямки – зміст [7, с. 17].

Характерним для функцій вищих органів державної влади є наявність основної, фундаментальної функції, яка визначає сутність діяльності органу в цілому (законодавча функція, представницька функція, виконавча функція), а для судів загальної юрисдикції – це функція правосуддя. Сутність і зміст, якої полягає у діяльності органів судової влади з вирішення конфліктів та спорів по справах з усіх вдів судочинства.

Ю. Н. Тодика стверджує, що невдалою є назва 8 розділу Конституції України і відстоює свою точку зору, зазначаючи, що функція правосуддя не вичерпує всього обсягу діяльності судів [10, с. 311]. Це так, але вона визначає загальну спрямованість цієї діяльності і вказує на важливість функції правосуддя та її визначальний характер для судів загальної юрисдикції. Мабуть тому саме так називається відповідний розділ Конституції – "Правосуддя".

Незважаючи на важливість цього правового інституту для органів судової влади однозначного визначення функцій судів загальної юрисдикції не існує ані в правових джерелах, ані в теоретичних, що досліджують юридичну проблематику. Не розгалужено такі поняття, як сутність, зміст і форми здійснення правосуддя, що є основною загальною функцією судів загальної юрисдикції. Хоча функції судів загальної юрисдикції, як різновид функцій сучасної держави, мають особливий зміст, форми реалізації та порядок і межі здійснення, що відрізняє їх від функцій інших державних органів і надає їм кваліфікуючих ознак.

Функціям судів притаманні певні загальні та спеціальні ознаки: ознаки, що виражають зміст діяльності судів загальної юрисдикції; зазначають у цих функціях сутність та зміст судової влади в цілому; різновиди і структурованість судових функцій; поширення їхньої

дії на нормативно визначене коло суб'єктів; нормативний порядок їхньої реалізації; наявність системи гарантій їх реалізації.

Спеціальні ознаки функцій судів загальної юрисдикції є витоками з загальних і вказують на їхні особливі, видові властивості, що дозволяють розмежовувати функції судів як зовнішньо так і внутрішньо:

1. Функції, що здійснюють суди не тільки визначають основні напрямки їх діяльності, а й їхні види.

2. Здійснення правосуддя на засадах верховенства права, що передбачає забезпечення кожному права на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України є завданням суду, що об'єднує функції судів загальної юрисдикції, реалізація яких виражена у здійсненні правосуддя.

3. Функції судів загальної юрисдикції реалізуються шляхом здійснення судочинства виключно в нормативно визначених його формах тільки судами загальної юрисдикції, а ніяк не позасудовим або квазісудовим шляхом.

4. Завдання, принципи і форми здійснення правосуддя регулюються виключно Конституцією України та чинним законодавством. Судове законодавство України представлене ієрархічною системою нормативно-правових актів, що включає Конституцію України, закони України та підзаконні нормативно-правові [4, с. 70].

Виходячи з вищенаведеного слід зауважити, що поняття функцій судів загальної юрисдикції має важливе теоретичне і практичне значення.

У подальшому розвитку українського національного законодавства доцільно було б виділити та юридично закріпити цю термінологію у законодавчих актах, що дозволило б уникнути розбіжностей в тлумаченні у зв'язку з визначенням функцій діяльності суду.

Література:

1. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации. Учебник для юридических вузов и факультетов. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА*М, 1998. – С. 612 – 613.
2. Грошовий Ю. М., Марочкін І. Є. Органи судової влади в Україні. – К., 1997. – С. 12-14.
3. Енгибарян Р. В., Тадевосян Э. В. Конституционное право: Учебник. – М., 2001. – С. 492.

4. Карпечкін П. Ф. Функції судів загальної юрисдикції: поняття та види // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 4. – С. 69 – 72.
5. Конституційне право України: Підручник / За ред. проф. В. Ф. Погорілка. Вид. друге. – К.: Наукова думка, 2000. – С. 577.
6. Організація судових та правохоронних органів // За ред. Л. Марочкіна, Н. Сібільової, О. Толочко. – Х., 2010. – 765 с.
7. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Система конституційного права як галузі права, юридичної науки та навчальної дисципліни // Правова держава. Випуск дванадцятий. – К.: Вид-во Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 198 – 216.
8. Погорілко В. Функції Українського парламенту. Від номінального до реального // Віче. – 2002. – № 2. – С. 17.
9. Словник іноземних слів / Уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарпута. – К.: Наукова думка, 2000. – С. 630.
10. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики: Монография. – Х.: Факт, 2000. – С. 311.
11. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2000. – С. 320.
12. Чудаков М. Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учеб. пособие / М. Ф. Чудаков. – Минск: Новое знание, 2001. – С. 461.
13. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Т. 6: Т-Я. – К.: "Укр. енцикл. ", 2004. – С. 313.

Кіцен Н. В., НУ "ОЮА"

ПРЕДМЕТ ПЕРЕВІРКИ СПРАВИ ВИЩЕСТОЯЩИМ СУДОМ ЯК ЗАГАЛЬНА УМОВА ПЕРЕВІРКИ ВИРОКІВ, ПОСТАНОВ, УХВАЛ СУДУ, ЯКІ НЕ НАБРАЛИ ЗАКОННОЇ СИЛИ

Статья посвящена рассмотрению вопросов, связанных с предметом проверки приговора, постановления, определения, не вступивших в законную силу, в апелляционном и кассационном порядке. Сформулированы предложения по усовершенствованию нормативного регулирования предмета проверки приговора, постановления, определения, не вступивших в законную силу.

The article covers the review of the issues concerning the object of the inspection of sentences, dispositions, prejudications that are not inured, in appellate and cassation order. The suggestions on the improvement of the normative regulation of the inspection object of sentences, dispositions, prejudications that are not inured were formulated.

Правосуддя у кримінальних справах за своєю сутністю не було б таким, коли б закон не надавав зацікавленим особам права на оскарження судового рішення та виправлення судової помилки ще до того, як рішення набрало законної сили. Законність, обґрунтованість та справедливість є вимогами, яким повинні відповідати усі судові рішення у кримінальних справах, однак наявність скасованих у апеляційному та касаційному порядку судових рішень свідчить про факти постановлення судами незаконних та необґрунтованих судових рішень.

У зв'язку з цим дослідження питань предмету перевірки кримінальної справи апеляційним та касаційним судом є надзвичайно актуальним, враховуючи необхідність удосконалення системи перевірки судових рішень у кримінальних справах у проекті нового Кримінально-процесуального кодексу України.

Проблематика предмету перевірки кримінальної справи апеляційним та касаційним судом досліджувалася такими вченими, як Б. Бардамов, С. Беззубов, Н. Бобечко, В. Бойко, М. Гродзінський, Е. Куцова, Н. Лантух, Є. Мартинчік, Я. Мотовіловкер, В. Ніколаєв, Г. Омельяненко, О. Палієва та ін., однак у доктрині немає несуперечливої концепції щодо предмету перевірки справи вищестоящим судом.

У літературі існують різні наукові позиції щодо предмета перевірки справи вищестоящим судом. Так, Н. Бобечко, характеризуючи систему перегляду судових рішень у кримінальному судочинстві в цілому, указує на поєднання перевірки законності, обґрунтованості і справедливості оскарженого судового рішення [1, С. 343]. Ця наукова позиція висловлена і щодо перевірки судових рішень, які не набрали законної сили [2, С. 679]. Слід вказати на те, що ця точка зору ґрунтується на нормах КПК України. Аналогічну точку зору висловлено у російській доктрині щодо однієї із рис апеляційного провадження [3, С. 96] та касаційного провадження [4, С. 48], однак ця точка зору ґрунтується на нормі ст. 360 КПК РФ, у відповідності до якої суд, який розглядає кримінальну справу у апеляційному або касаційному порядку, перевіряє законність, обґрунтованість, справедливість вироку та іншого судового рішення.

Найбільш поширеним є підхід щодо законності та обгрунтованості як предмету перевірки апеляційним та касаційним судом [5, С. 449; 6, С. 511; 7, С. 514; 8, С. 460; 9, С. 521, 525]. Цей підхід прослідковується і у виділенні такої загальної умови судових рішень, які не набрали законної сили, як поєднання перевірки юридичної сторони кримінальної справи із перевіркою правильності встановлення фактичної сторони справи [10, С. 61].

Перевірка законності та обгрунтованості судового рішення розглядається і як риса апеляційного провадження [11, С. 447].

Але є і більш широкі наукові підходи до визначення предмету перевірки, зокрема, щодо апеляційного провадження [12, С. 58].

Нормативне визначення предмету перевірки справи апеляційним та касаційним судом, на жаль, не є досконалим. КПК України прямо не закріпляє, яким є предмет апеляційної перевірки: лише у ст. 370 КПК є вказівка на те, що "істотним порушенням вимог кримінально-процесуального закону є такі порушення вимог цього Кодексу, які перешкодили чи могли перешкодити суду повно та всебічно розглянути справу і постановити законний, обгрунтований і справедливий вирок чи постанову". Що стосується касаційного провадження, то ст. 395 КПК вказує, що касаційний суд перевіряє законність та обґрунтованість судового рішення.

Слід зазначити, що діючі норми КПК України свідчать про різний предмет перевірки справи вищестоящими судами: як стосовно апеляційного та касаційного провадження, так і у межах апеляційного провадження.

Аналіз норм ст. 367 КПК свідчить про те, що предметом перевірки вироку та постанови у апеляційному порядку є їх законність, обґрунтованість та справедливість.

Як указується у літературі, поєднання перевірки законності судового рішення з перевіркою його обґрунтованості пояснюється тим, що вирішення питань права та факту в суді першої інстанції тісно між собою пов'язані. Якщо б перевірка судового рішення охоплювала тільки його законність або, навпаки, тільки його обґрунтованість, то в результаті такої перевірки неможливо було б встановити, чи відповідає судове рішення усім вимогам, які до нього ставляться, або не відповідає [1, С. 344].

Однак не завжди ці властивості перевіряються одночасно. Можливі ситуації, коли у апеляційному провадженні буде перевірятися лише законність вироку. Це можливо у тих випадках, коли

у апеляції ставиться питання про скасування вироку у зв'язку із наявністю істотних порушень вимог КПК. Крім того, така ситуація характерна для перевірки вироку, ухваленого у порядку ч. 3 ст. 299 КПК, тобто при проведенні скороченого судового слідства, внаслідок чого учасники судового розгляду будуть позбавлені права оспорювати фактичні обставини та розмір цивільного позову, які ніким не оскаржувалися, у апеляційному порядку. Як вірно зазначає В. Я. Мармаш, єдиною можливістю оскарження вироку, постановленого у порядку, передбаченому ч. 3 ст. 299 КПК України, в апеляційному порядку є оскарження його з підстав істотного порушення кримінально-процесуального закону, неправильного застосування кримінального закону, невідповідності призначеного покарання тяжкості злочину та особі засудженого [13, С. 10].

Таким чином, твердження, що у вітчизняному кримінальному судочинстві будь-яка одностороння перевірка судового рішення рішуче відкинута [1, С. 344], за діючих норм КПК, є некоректним. Не в останню чергу це пов'язано із обмеженістю дії ревізійного порядку перевірки судових рішень. Тобто у даний час всебічність перевірки вироку, постанови у апеляційному порядку не є обов'язковою.

Ст. 395 КПК вказує, що касаційний суд перевіряє законність та обґрунтованість судового рішення. У літературі указувалося, що суть цієї риси полягає в тому, що касаційний суд перевіряє судове рішення з точки зору і факту, і права, тобто відповідності його нормам матеріального та процесуального закону, фактичним обставинам справи, доказам дослідженим у судовому засіданні. При цьому суд перевіряє та оцінює і нові матеріали, які надані особами, що подали скарги (подання), або витребувані самим касаційним судом [7, С. 514].

Однак у касаційному провадженні після набрання чинності Законом України "Про судоустрій і статус суддів" від 7 липня 2010 року перевіряється лише законність вироку, постанови, оскільки ч. 2 ст. 398 КПК, яка передбачала, що вирок апеляційного суду, постановлений ним як судом першої інстанції, може бути скасований або змінений і в зв'язку з однобічністю, неповнотою дізнання, досудового чи судового слідства або невідповідністю висновків суду, викладених у вироку, фактичним обставинам справи, виключено. Таким чином, ч. 1 ст. 395 КПК щодо перевірки законності та обґрунтованості судового рішення суперечить ч. 1 ст. 398 КПК, яка підставами для скасування або зміни вироку, ухвали, постанови

визнає істотне порушення кримінально-процесуального закону; неправильне застосування кримінального закону; невідповідність призначеного покарання тяжкості злочину та особі засудженого. Ці підстави скасування та зміни судових рішень указують на незаконність та несправедливість судового рішення.

Таким чином, реально суд касаційної інстанції перевіряє лише законність та справедливість оскаржених судових рішень, що потребує відповідного відображення у КПК України.

Надалі слід визначити, що означає перевірка законності, обґрунтованості та справедливості судового рішення.

Як указує Е. Ф. Куцова, перевірка законності вироку потребує перевірки правильності застосування судом першої інстанції та органами розслідування норм кримінального, кримінально-процесуального права, а також норм інших галузей права, якщо це було необхідним у справі [14, С. 396].

Надалі у доктрині були формульовані більш широкі підходи до перевірки законності вироку.

На думку Н. Бобечка, перевірка законності судового рішення означає перевірку: 1) дотримання нижчестоящим судом та органами досудового розслідування під час провадження у справі вимог встановленої кримінально-процесуальним законом процесуальної форми їх діяльності; 2) правильності застосування кримінального закону при вирішенні питання про особу, яка підлягає кримінальній відповідальності, її вину, кваліфікацію вчиненого нею діяння, призначення такій особі покарання, звільнення її від кримінальної відповідальності, покарання чи його відбування; 3) правильності застосування норм цивільного права при визначенні цивільно-правових наслідків вчиненого суспільно-небезпечного діяння; 4) дотримання загальновизнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних договорів України, які є невід'ємною частиною національного законодавства, що регламентує кримінальне судочинство [1, С. 344].

Як указує Б. Г. Бардамов, вимога законності судових рішень розкривається у обов'язку касаційної інстанції перевірити дотримання судами першої та апеляційної інстанції норм кримінально-процесуального закону, правильність застосування норм кримінального закону, а також норм інших галузей матеріального та процесуального права, обґрунтованість вирішення цивільного позову, а також інших питань, пов'язаних з відшкодуванням шкоди від злочинного діяння [15, С. 15].

У цілому погоджуючись із цими підходами, відзначимо, що окремі виділені елементи предмету перевірки потребують свого розширення. Так, перевірці підлягає і дотримання органами дізнання, слідчим, прокурором та суддею вимог встановленої кримінально-процесуальним законом процесуальної форми під час порушення кримінальної справи, оскільки до істотних порушень судовою практикою обґрунтовано відносяться: проведення досудового слідства без порушення кримінальної справи; порушення справи неправомочною особою [16, С. 733]. Крім того, при перевірці законності постанови про застосування або незастосування примусових заходів медичного та виховного характеру (за ст. 7^3 КПК) не може застосовуватися такий запропонований елемент, як перевірка правильності застосування кримінального закону при вирішенні питання про особу, яка підлягає кримінальній відповідальності, її вину, кваліфікацію вчиненого нею діяння, призначення такій особі покарання, звільнення її від кримінальної відповідальності, покарання чи його відбування. Тобто при перевірці законності постанови про застосування або незастосування примусових заходів медичного та виховного характеру (за ст. 7^3 КПК) перевірці підлягають: правильність порушення кримінальної справи та провадження досудового розслідування; правильність судового розгляду; правильність кваліфікації суспільно-небезпечного діяння; правильність призначення примусового заходу медичного або виховного характеру.

У доктрині сформульовані і елементи перевірки обґрунтованості судового рішення. В. Ніколаєв до них відніс наступні: 1) перевірку мотивування вироку; 2) перевірку відповідності мотивування вироку доказам, які є у справі; 3) перевірку цих доказів з точки зору їх достовірності; 4) перевірку відповідності вироку всім обставинам, що складають даний злочин, викривають усіх осіб, що брали участь у його вчиненні, та пояснюючі усі основні причини, які породили цей злочин [17, С. 8, 9]. Е. Ф. Куцова зазначила: перевірка обґрунтованості включає такі основні моменти – перевірку: а) відповідності рішень, до яких суд прийшов у своєму вироку, фактичним обставинам справи, визнаним ним встановленими; б) відповідності цих обставин – доказам, розглянутим у судовому засіданні; в) достовірності самих доказів; г) їх достатності для всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи [14, С. 397].

На думку Б. Г. Бардамова, здійснення перевірки обґрунтованості судових рішень означає встановлення та оцінку вищестоящою інстанцією того, що суд при постановленні рішення послідовно відобразив усі факти, які мають істотне значення для правильного вирішення справи, підтверджені сукупністю доказів, перевіреною та оціненою у межах судового слідства; судове рішення за основними питаннями кримінальної справи містить вичерпні висновки суду, що обґрунтовано витікають із вказаних фактів та виключають прийняття іншого рішення; у випадку визнання особи винуватою суд призначив покарання з урахуванням характеру та ступеня суспільної небезпеки злочину, його особистості та обставин справи, що пом'якшують та обтяжують відповідальність; у випадку визнання підсудного невинуватим виправдав його [15, С. 15].

Як указує Н. Бобечко, перевірка обґрунтованості судового рішення означає перевірку: 1) наявних у справі доказів з точки зору їх належності, допустимості і достовірності; 2) повноти доказового матеріалу, його достатності для висновків, яких дійшов суд; 3) підстав, за яких суд відкинув одні докази і взяв до уваги інші; 4) відповідності висновків суду наявним у справі доказам; 5) відсутності суперечностей в самому доказовому матеріалі; 6) відсутності суперечностей у висновках суду [1, С. 344].

Як уявляється, складно погодитися із тим, що при перевірці обґрунтованості вироку необхідно перевіряти, що суд призначив покарання з урахуванням характеру та ступеня суспільної небезпеки злочину, його особистості та обставин справи, що пом'якшують та обтяжують відповідальність [15, С. 15]. Цей елемент відноситься до справедливості вироку, а не до його обґрунтованості. Покарання може відповідати нормам КК (і з цих позицій вирок можна буде визнати законним), але не відповідати тяжкості злочину та особі засудженого: і у такому випадку вирок буде законним, але несправедливим.

Таким чином, при перевірці обґрунтованості вироку вищестоящий суд зобов'язаний перевірити: 1) відповідність висновків суду фактичним обставинам справи; 2) встановленість обставин справи доказами, які досліджені у судовому слідстві; 3) належність, допустимість, достовірність доказів, яким встановлені ці обставини, достатність, узгодженість та несуперечливість системи доказів, яка покладена у основу судового рішення; 4) належне мотивування рішення.

Що стосується справедливості рішення, то Н. Бобечко указує, що перевірка справедливості судового рішення означає перевірку: 1) відповідності обраного судом заходу процесуального примусу ступеню тяжкості злочину, у вчиненні якого підозрюється чи обвинувачується особа, та самій особі, щодо якої його застосовано; 2) відповідності призначеного покарання ступеню тяжкості злочину, особі засудженого та обставинам, що пом'якшують і обтяжують покарання; 3) відповідності застосованих примусових заходів виховного характеру ступеню тяжкості злочину та особі неповнолітнього; 4) відповідності застосованого примусового заходу медичного характеру ступеню тяжкості суспільно-небезпечного діяння та особі, яка його вчинила, у стані неосудності чи обмеженої осудності, або вчинила злочин у стані осудності, але захворіла на психічну хворобу до постановлення вироку чи під час відбування покарання [1, С. 344]. До цього переліку елементів слід додати ще один: дотримання вимог розумності і справедливості при вирішенні питання про відшкодування моральної шкоди.

Як указувалося вище, у доктрині сформульовані більш широкі підходи щодо предмету перевірки: предметом перевірки (предметом судового контролю) у суді апеляційної інстанції може виступати таке коло фактів та обставин: а) законність, обґрунтованість та справедливість вироку (іншого судового рішення); б) докази, на основі яких було постановлено цей вирок (або інше судове рішення); в) процесуальна форма судового розгляду у мирового судді; г) процесуальна форма усіх (або окремих) дій мирового судді та сторін, як у частині, що стосується дотримання умов, порядку та послідовності їх проведення, так і їх доказового значення для встановлення обставин, які мають значення для правильного вирішення справи; д) процесуальна форма досудового етапу провадження у справі, як у частині, що стосується дотримання порядку, умов та підстав його провадження, так і самої суті [12, С. 58].

Як уявляється, таке детальне виділення елементів перевірки з урахуванням того, що першим елементом зазначено законність, обґрунтованість та справедливість вироку, складно визнати логічним. Такий елемент, як докази, на основі яких було постановлено цей вирок (або інше судове рішення), процесуальна форма усіх (або окремих) дій мирового судді та сторін, у частині, що стосується їх доказового значення для встановлення обставин, які мають значення для правильного вирішення справи, процесуальна форма досудового етапу провадження у справі, у частині, що стосується

самої суті, перевіряється у межах обґрунтованості вироку, а процесуальна форма судового розгляду у мирового судді; процесуальна форма усіх (або окремих) дій мирового судді та сторін, у частині, що стосується дотримання умов, порядку та послідовності їх проведення; процесуальна форма досудового етапу провадження у справі, у частині, що стосується дотримання порядку, умов та підстав його провадження, перевіряються у межах перевірки законності вироку.

Таким чином, предмет перевірки справи вищестоящим судом можна визначити як правове положення, яке визначає властивості судового рішення у кримінальній справі, які підлягають перевірці у апеляційному та касаційному провадженні. Предметом апеляційної перевірки може бути законність, обґрунтованість, справедливість судового рішення. Однак не завжди ці властивості перевіряються одночасно. Можливі ситуації, коли у апеляційному провадження буде перевірятися лише законність вироку. У даний час всебічність перевірки вироку, постанови в апеляційному порядку не є обов'язковою. Суд касаційної інстанції перевіряє лише законність та справедливість оскаржених судових рішень, що потребує відповідного відображення у КПК України.

Література:

1. Бобечко Н. Система перегляду судових рішень у кримінальному судочинстві України та засади, на яких вона ґрунтується // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XV регіональної науково-практичної конференції. 4-5 лютого 2009 р. – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2009. – С. 342-346.
2. Кримінально-процесуальне право України: підручник / За заг. ред. Ю. П. Аленіна. – Х.: ТОВ "Одіссей", 2009. – 816 с.
3. Бардамов Б. Г. Сущность, содержание и значение кассационного производства в российском уголовном процессе: дис. … кандидата юрид. наук: 12.00.09 / Бардамов Борис Гаврилович. – Иркутск, 2006. – 201 с.
4. Сухова О. А. Кассационное обжалование судебных решений в российском уголовном процессе: дис. … кандидата юрид. наук: 12.00.09 / Сухова Ольга Алексеевна. – Саранск, 2004. – 361 с.
5. Рыжаков А. П. Уголовный процесс: Учебник для вузов. – 3-е изд. испр. и доп. – М.: Издательство НОРМА, 2004. – 704 с.
6. Бойко В. Основні риси касації в світлі нового кримінально-процесуального законодавства України / В. Бойко // Вісник Львівського університету: Сер. Юридична. Вип. 39. – С. 504-512.

7. Кульчак Л. Окремі риси касації за чинним КПК України // Вісник Львівського університету / Л. Кульчак // Вісник Львівського університету: Сер. Юридична. Вип. 39. – С. 513-518.
8. Лобойко Л. Н. Уголовно-процессуальное право: Учебное пособие: курс лекций. – Х.: Одиссей, 2007. – 672 с.
9. Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т. Т. 5. Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / За заг. ред. В. В. Сташиса. — Х.: Право, 2008.
10. Лагодина Е. И. Основания отмены и изменения судебных решений по уголовным делам: дис. … кандидата юрид. наук: 12.00.09 / Лагодина Елена Ивановна. – Краснодар, 2004. – 170 с.
11. Кримінальний процес: підручник / за ред. Ю. М. Грошевого та О. В. Капліної. – Х.: Право, 2010. – 608 с.
12. Беззубов С. И. Производство по уголовному делу в апелляционном суде: проблемы теории, нормативного регулирования и правоприменительной практики: дис. … кандидата юрид. наук: 12.00.09 / Беззубов Сергей Иванович. – Нижний Новгород, 2007. – 247 с.
13. Мармаш В. Я. Попередній розгляд справи судом апеляційної інстанції у кримінальному судочинстві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 "Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність" / В. Я. Мармаш. – Київ, 2010. – 20 с.
14. Советский уголовный процесс / Авт. кол.: Б. А. Галкин, Ю. А. Иванов, Н. Я. Калашникова и др.; Под ред. Д. С. Карева. – М.: Высшая школа, 1968. – 552 с.
15. Бардамов Б. Г. Сущность, содержание и значение кассационного производства в российском уголовном процессе: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 "Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность" / Б. Г. Бардамов. – Иркутск, 2006. – 21 с.
16. Кримінально-процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар / За заг. ред. В. Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка. 6-е вид. – К.: Юрисконсульт, Юстініан, 2010. – 896 с.
17. Николаев В. Задачи кассационного производства и ревизионный порядок пересмотра дел в советском уголовном процессе. – М.: Изд-во МГУ, 1961. – 51 с.

Пархета А. А., НУ "ОЮА"

ПРО ОДНАКОВІСТЬ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ: ГОСПОДАРСЬКИЙ АСПЕКТ

Одинаковость судебной практики и обусловленная ею определенность юридических отношений имеет важное значение для становления демократических основ правосудия в Украине. Одним из главных условий правосудия является одинаковое применение законов ко всем, а это невозможно без одинаковой, упроченной судебной практики.

The uniformity of the judicial practice and certainty of legal relation has a significant value for establishing of democratic principles of justice in Ukraine. The principal condition of justice is to apply the law equally to all and this is impossible without a uniform, well-established judicial practice.

Однаковість судової практики й обумовлена нею визначеність юридичних відносин, має важливе значення для становлення демократичних засад правосуддя в Україні. Останнім часом автори правових матеріалів у ЗМІ все частіше звертають увагу на питання судового прецеденту і можливості його визнання джерелом українського права.

Впадає в око фрагментарність висловлень і полярність поглядів на проблему, а саме проблематика з господарським ухилом.

Про важливість питання однаковості правозастосування свідчить і те, що відповідно до ст. 94 Закону України "Про Конституційний Суд України" (ВВР, 1996, № 49, ст. 272), підставою для конституційного звернення щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України є наявність неоднозначного застосування положень Конституції України або законів України судами України, іншими органами державної влади, якщо суб'єкт права на конституційне звернення вважає, що це може призвести або призвело до порушення його конституційних прав і свобод.

Ще дореволюційний російський правознавець М. М. Коркунов підкреслював, що однією з головних умов правосуддя є застосування законів до всіх однаково, а це неможливо без однакової, усталеної судової практики [1]. Свого часу С. Й. Вільнянський наголошував, що значення судової практики є реальним фактом, і його неможливо усунути твердженнями, які ґрунтуються на тому формальному доводі, що судове рішення є обов'язковим лише по тій справі, у якій воно винесене [2].

Забезпечення однаковості практики застосування законодавства стає особливо актуальним у зв'язку з тим, що відповідно до п. 3 ст. 111[15] Господарського процесуального кодексу України, однією з підстав для оскарження до Верховного Суду України постанов Вищого господарського суду України є виявлення різного застосування Вищим господарським судом України одного й того ж положення закону або іншого нормативно-правового акта в аналогічних справах.

Ця своєрідна новела в господарському процесуальному законодавстві (тобто норма п. 3 ст. 111[15] Господарського процесуального кодексу України) потребує ґрунтовного дослідження, оскільки, на нашу думку, вона дає підстави для припущення про появу законодавчої основи для нового в Україні юридичного явища – судового прецеденту.

Такої ж думки дотримується і Н. М. Пархоменко, зазначаючи, що в Україні в перспективі можливе входження правового прецеденту до системи джерел права [3]. А суддя Конституційного Суду України В. Німченко недвозначно відстоює думку, що можна відкрито говорити про перехід на шлях прецедентного права [4]. Фахівці також зазначали, що додаткові можливості реалізації принципу верховенства права полягають у наданні судовій владі, поряд з функцією "законозастосування", функції нормотворчої, тобто у визнанні певних судових рішень так званими "прецедентами", як це робиться у споріднених системах права [5].

Проблема прийняття різних рішень в аналогічних справах потребує окремого детального обговорення. Це явище, на нашу думку, обумовлюється багатьма причинами. Перш за все, це – об'єктивні причини, пов'язані з нестабільністю законодавства в умовах розбудови правової держави та в умовах судової політреформи. Перманентні зміни, скасування старих та прийняття нових законів, суперечливість самих законодавчих актів, наявність правових колізій і, навпаки, виявлення правових прогалин породжують різну судову практику. Крім того, законодавство не може охопити всі випадки, що вимагають регулювання, і яким би досконалим не було чинне законодавство, життя ставить нові питання, які потребують відповіді суду.

Суб'єктивні причини лежать в площині самого процесу прийняття судового рішення, праворозуміння окремого судді. З цього приводу ще російський правознавець Г. В. Демченко наголошував на тому, що, йдучи різними шляхами, суддя, природно, доходить

різних висновків. Кожен з таких висновків є цілком правильним, тому що справжній, тобто єдино можливий і правильний шлях пошуку істини ще ніхто не вказав.

Чи не єдиним існуючим нині засобом забезпечення однаковості судової практики в господарському судочинстві є узагальнююча й роз'яснювальна діяльність Вищого господарського суду – "надає методичну допомогу судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції та законів України у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики, дає спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції України" (закон України від 11.02.2010 р. N1876-VI), в цьому контексті ми не розглядаємо суто процесуальну діяльність Верховного Суду України та Вищого господарського суду України з перегляду рішень, ухвал, постанов в касаційному порядку.

Відповідно до ч. 2 п. 2 ст. 36 Закону України "Про судоустрій і статус суддів" від 11.02.2010 р. N1876-VI, до повноважень Пленуму Вищого господарського суду України належить узагальнення з метою забезпечення однакового застосування норм права при вирішенні справ відповідної судової юрисдикції практику застосування матеріального і процесуального закону.

В історичному плані слід нагадати, що інструктування за всіх часів існування системи державного арбітражу було компетенцією вищих ланок системи. Так, ст. 25 Закону СРСР "Про державний арбітраж в СРСР" (ВВР СРСР. 1979, № 49, ст. 844) від 30 листопада 1979 р., Державний арбітраж СРСР та державний арбітраж союзної республіки наділяла повноваженням надавати міністерствам, державним комітетам і відомствам роз'яснення щодо застосування рішень відповідно Ради Міністрів СРСР та Ради Міністрів союзної республіки, що регулюють господарську діяльність.

На нашу думку, нормативність інструктивних вказівок Держарбітражу зумовлювалася не лише законодавчо встановленою їх обов'язковістю, але й його компетенцією як державного органу, що входив до системи органів виконавчої влади (хоча питання про правову природу державного арбітражу радянських часів було предметом наукової дискусії, більшість вчених схилялася до того, що державний арбітраж є органом державного управління або органом господарського керівництва [8]).

Висловлювалася також думка (щодо постанов Пленуму Верховного Суду), що рішення вищої судової інстанції набувають

загальнообов'язкового характеру, оскільки забезпечуються авторитетом вищого судового органу, його можливостями скасувати всі рішення, які суперечать цим рішенням вищої судової інстанції [3].

Сьогодні законодавча ситуація в питанні про обов'язковість роз'яснень Вищого господарського суду докорінно змінилася. Це зумовлюється нормами які закріпленні у новому Законі України "Про судоустрій і статус суддів", де вказано, що Пленум Вищого господарського суду України узагальнює з метою забезпечення однакового застосування норм права при вирішенні справ відповідної судової юрисдикції практику застосування матеріального і процесуального закону; за результатами узагальнення судової практики дає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування спеціалізованими судами законодавства при вирішенні справ відповідної судової юрисдикції.

На нашу думку, позбавлення роз'яснень вищих судів обов'язкової сили і надання їм рекомендаційного характеру не сприятиме забезпеченню однаковості судової практики місцевих господарських судів.

Повертаючись до норми п. 3 ст. 111^{15} Господарського процесуального кодексу України, слід звернути увагу на те, що ключовим в юридичній конструкції цієї норми є термін "аналогічні справи", який раніше не був відомий ні процесуальному законодавству, ні науці арбітражного (господарського) процесуального права.

Як відомо, аналогії використовуються в процесі правозастосування в зв'язку з необхідністю усунення прогалин у законодавстві у вигляді аналогії закону та аналогії права. На законодавчому рівні ці поняття залишаються не визначеними і в наш час.

Відповідно до ст. 8 Цивільного процесуального кодексу України, якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права), (принагідно нагадаємо, що ст. 4 Арбітражного процесуального кодексу раніше містила таку саму норму, але в редакції Закону від 13 травня 1997 р. № 251/97-ВР "Про внесення змін до Арбітражного процесуального кодексу України" ця норма виключена. Це незрозуміло з огляду на те, що в Цивільному процесуальному кодексі України вона зберігається). В доктрині права під аналогією закону розуміють застосування подібного закону, а під аналогією права – вирішення спірного питання, виходячи із загальних принципів законодавства.

Отже, в господарському процесуальному законодавстві, причому на законодавчому рівні, з'являється новий вид аналогії – "аналогія справи".

На нашу думку, спроба законодавця в такий спосіб сприяти однаковості судової практики є в цілому позитивним кроком. Однак введення до процесуального закону нового, не відомого раніше терміну неодмінно призведе до виникнення ускладнень при застосуванні цієї норми в судочинстві. На нашу думку, суддя (особливо під час перегляду судових рішень в касаційному порядку і винесення постанови касаційної інстанції) має ознайомитись із практикою вирішення "аналогічних справ". Проте слід уявляти, які справи можуть бути порівняні одна з одною як "аналогічні".

Тому для правильного застосування цієї норми вкрай необхідно дати на законодавчому рівні визначення та розтлумачити зміст поняття "аналогічні справи", а далі, виходячи з такого визначення, встановити ознаки, за якими можна було б проводити порівняння справ з метою встановлення їх "аналогічності". Саме невизначеність поняття "аналогічні справи" може здебільшого спричинити різне застосування норм матеріального права. Принциповим є питання про можливість встановлення аналогічності справ, виходячи з визначення елементів справи, й на підставі цього – можливості індивідуалізації та порівняння справ за цими елементами.

Вважаємо, що спочатку слід визначитися, які справи можна було б назвати тотожними. Як свого часу зазначав І. Б. Новицький, непорушність судового рішення передбачає його "виключність", "неповторюваність": якщо спірне правовідношення вирішене в суді, повторний позов однорідного змісту, з того ж правовідношення, між тими ж сторонами і з тих же підстав не допускається [9].

В українському господарському процесуальному законодавстві така "виключність" судового рішення виражається в трьох нормах.

По-перше, відповідно до п. 2 ст. 62 ГПК України, суддя відмовляє в прийнятті позовної заяви, якщо в провадженні господарського суду або іншого органу, який в межах своєї компетенції вирішує господарський спір, є справа зі спору між тими ж сторонами, про той же предмет і з тих же підстав або є рішення цих органів з такого спору.

По-друге, згідно з п. 2 ст. 80 ГПК України, господарський суд припиняє провадження у справі, якщо є рішення господарського

суду або іншого органу, який у межах своєї компетенції вирішив господарський спір між тими ж сторонами, про той же предмет і з тих же підстав.

По-третє, п. 2 ст. 81 ГПК України встановлює, що господарський суд залишає позов без розгляду, якщо в провадженні господарського суду або іншого органу, який діє в межах своєї компетенції, є справа з господарського спору між тими ж сторонами, про той же предмет і з тих же підстав.

Виходячи зі змісту норм п. 2 ст. 62, п. 2 ст. 80 та п. 2 ст. 81 Господарського процесуального кодексу України, можна припустити, що спір можна охарактеризувати такими ознаками: сторони спору; предмет спору; підстави спору. За цими ознаками (елементами), на нашу думку, спір індивідуалізується, тобто відрізняється від інших спорів, причому ці елементи можуть мати стабільний характер лише на певний, визначений час.

Порівнювати справи за даними ознаками (елементами) слід на стадії прийняття рішення (постанови), оскільки кожен з цих елементів впродовж розгляду справи може змінюватися: суд може залучити до участі у справі іншого відповідача або замінити неналежного відповідача (ст. 24 ГПК) або замінити сторону в порядку процесуального правонаступництва (ст. 25 ГПК); у справу може вступити третя особа, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору і набуває процесуального статусу позивача (ст. 26 ГПК); до початку розгляду господарським судом справи по суті позивач має право змінити предмет або підставу позову шляхом подання письмової заяви. (ст. 22 ГПК).

Таким чином, на нашу думку, тотожними можна було б визначити справи в спорах:

а) між тими ж сторонами;

б) про той же предмет;

в) з тих же підстав.

Таким чином, аналогічність справ полягає в тому, що в них співпадають предмет спору й підстави спору. Тобто, з цього виходить, що саме за такої умови можливе застосування норми п. 3 ст. 111[15] Господарського процесуального кодексу України, що стосується "аналогічних справ". Рішення, з цього приводу, яке прийме Верховний суд України, буде безперечно, на нашу думку, вважатися прецедентом, з усіма виходячи з цього юридичними наслідками.

Незалежно від того, визнається або не визнається за судовою практикою, у тому числі і за постановами Пленуму Вищого господарського

суду України, якості джерела права, фактично вони такими є і мають величезне значення для вітчизняної правової системи, оскільки:

1) судова практика з господарських справ є складовою юридичної практики і всієї правової системи України зокрема;

2) роз'яснення вищої судової інстанції із господарських питань, тлумачення і застосування правових норм забезпечує єдність і однаковість судового правозастосування в Україні;

3) у процесі правозастосовної діяльності виявляються й усуваються прогалини господарського права та законодавства України в цілому;

4) судовою практикою перевіряються ефективність правових норм, з'ясовується потреба в удосконалюванні окремих нормативно-правових норм в конкретній галузі;

5) узагальнення й аналіз судової практики дозволяє виявити закономірності і тенденції розвитку правозастосовної діяльності, визначити шляхи її удосконалювання й подальшого руху.

Література:

1. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. – Спб.: 1909. – 354 с. – С. 298.
2. Вильнянский С. К вопросу об источниках советского права // Проблемы социалистического права. – 1939. – № 4-5. – С. 62-71. – С. 70.
3. Пархоменко Н. М. Сучасні погляди на правовий прецедент як джерело права// Держава і право. Збірник праць молодих вчених. – Вип. 2. – К.: Ін Юре. – 1999. – С. 26-33. – С. 30.
4. Німченко В. Конституційна юрисдикція і загальне судочинство / Вісник Конституційного Суду України, 2001. – № 5. – С. 44-45. – С. 44.
5. Гайворонський В. М., Тітов М. І. До питання про концептуальні засади законотворення (на прикладі законодавства про банкрутство) // Вісник господарського судочинства. – 2008. – № 1. – С. 182-186. – С. 182.
6. Демченко Г. В. Судебный прецедент. – Варшава: Типография Варшавского Учебного Округа, 1903. – С. 112.
7. Вильнянский С. И. Лекции по советскому гражданскому праву. Часть первая. – Харьков: Изд. Харьковского университета, 1958. – 339 с. – С. 58.
8. Про дискусію з цього питання див.: Побирченко И. Г. Хозяйственная юрисдикция (общее учение). – Киев, РИО МВД УССР, 1973. – 252 с. – С. 155-177.
9. Новицкий И. Б. Источники советского гражданского права. – М.: Госюриздат, 1959. – С. 127-128.

Хижняк Є. С., НУ "ОЮА"

ОБСТАВИНИ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ДОКАЗУВАННЮ У СПРАВАХ ПРО СТАТЕВІ ЗЛОЧИНИ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

В статье исследуются обстоятельства, подлежащие доказыванию по делам о половых преступлениях в отношении несовершеннолетних. Осуществлен криминалистический анализ круга таких обстоятельств, проведена их систематизация, дана характеристика их отдельных групп.

In this article is researched the circumstances that have to be proved in cases of sexual crimes against minors. Forensic analysis of the range of circumstances is carried out; also it's classification and the characteristic of its individual groups is exercised.

Сьогоднішня ситуація в Україні характеризується соціально-економічною і політичною нестабільністю, зниженням моральних норм, зростанням злочинності і насильства. Це особливо загострює проблеми дітей і підлітків. Однією з найболючіших таких проблем є зростання кількості насильницьких злочинів сексуального характеру, які супроводжуються вбивствами, нанесенням шкоди здоров'ю різного ступеня тяжкості, побоями, катуваннями тощо. Жертвами цих злочинів часто стають неповнолітні. В зв'язку з цим актуальним завданням української криміналістичної науки є детальна розробка методики розслідування статевих злочинів щодо неповнолітніх.

Важливим елементом криміналістичної методики є обставини, що підлягають доказуванню по справі. Метою даного наукового дослідження є побудова певної системи таких обставин, визначення найоптимальнішого і найдоцільнішого підходу до їх класифікації, та характеристика кожної групи цих обставин.

Значення обставин, що підлягають доказуванню, в методиці розслідування відзначалися в роботах: О. М. Васильєва, В. В. Тіщенка, В. Г. Танасевича, Н. А. Селіванова та ін.

Розкриття злочину напряму залежить від повного та об'єктивного встановлення всіх обставин злочину, що розслідується, та винних осіб.

Доказування являє собою врегульовану кримінально-процесуальним законом діяльність особи, що провадить дізнання, слідчого, прокурора і суду, виконувану за участі всіх інших

суб'єктів доказування з формування можливих у справі слідчих версій і їх динамічному розвитку, збиранню, перевірці і оцінці доказів по них, а також з обґрунтування достовірних висновків і прийняття процесуально значущих рішень для встановлення об'єктивної істини по кожній конкретній розслідуваній кримінальній справі [2, с. 49].

Про значення обставин, що підлягають доказуванню, висловив свою думку В. Г. Танасевич, який підкреслив, що для цілеспрямованого розслідування слідчий повинен по кожній справі уявити собі, що саме необхідно з'ясувати, тобто, які саме фактичні обставини розслідуваної події повинні бути встановлені і у яких межах [6, с. 84].

Відповідно до ст. 64 КПК України до обставин, що підлягають доказуванню в кримінальній справі, відносяться:

1) подія злочину (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину);

2) винність обвинуваченого у вчиненні злочину і мотиви злочину;

3) обставини, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставини, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують та обтяжують покарання;

4) характер і розмір шкоди, завданої злочином, а також розмір витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння.

Аналізуючи обставини, що підлягають доказуванню по справах про статеві злочини щодо неповнолітніх, необхідно визначитися в системі побудови кола таких обставин.

На жаль, в юридичній літературі відсутній єдиний підхід щодо побудови такої системи, тому на сьогоднішній день існує декілька рекомендацій.

На думку О. М. Васильєва, на самому початку розслідування доцільно користуватися формулою із семи питань: хто, що, де, із чиєю допомогою, чому, яким чином і коли. Надалі ж обставини потрібно встановлювати відповідно до елементів складу злочину, тому що головне в розслідуванні – це встановлення наявності або відсутності складу злочину в діянні особи [1, с. 148].

Н. А. Селіванов пропонує при встановленні кола обставин, що підлягають доказуванню, використати елементи предмета доказування, що містяться в кримінально-процесуальному законі [5, с. 191]. Слід зазначити, що в ст. 64 КПК України містяться

лише найбільш загальні обставини, які не завжди враховують специфіку розслідування конкретних злочинів.

В. В. Тіщенко наголошує на доцільності виділення груп обставин, котрі відносяться до: 1) події, як процесу діяльності, яка наповнена повним змістом (правова сутність події, спосіб підготовки, вчинення і приховування злочину, знаряддя і засоби, що використовувалися) і здійснюється у конкретних умовах; 2) суб'єкта злочину і його психологічного відношення до задуманих і учинених дій; 3) об'єкта злочинних дій: майна, що викрадається, і потерпілого; 4) наслідків, що наступили в результаті вчинення злочину [7, с. 145].

На нашу думку, обставини, що підлягають доказуванню, слід класифікувати таким чином:

– обставини, що відносяться до події злочину;

– обставини, що стосуються особи злочинця;

– обставини, що стосуються потерпілої особи;

– обставини, що стосуються наслідків, які настали в результаті вчинення злочину.

1. Обставини, що відносяться до події злочину

До обставин, що відносяться до події злочину, необхідно віднести: подія статевого злочину щодо неповнолітнього, спосіб злочинного посягання, час, місце, обстановка, наслідки та інші умови вчинення злочину.

Кримінальна справа порушується та починає проводитися розслідування лише тоді, коли були виявлені дані, які вказують на ознаки конкретного складу злочину.

Але факт події статевого злочину щодо неповнолітнього може не підтвердитися у зв'язку з: 1) невірним тлумаченням події злочину як потерпілою стороною, так і з боку слідства; 2) оманою заявника; 3) інсценуванням злочину потерпілим або обвинуваченим.

Слід зазначити, що такі злочини вчиняються шляхом насильства або погрози його застосування, використання безпорадного стану, а також в деяких випадках за допомогою засобів психологічного впливу.

Фізичне насильство застосовується до потерпілої особи для подолання опору, або на так зване упередження опору з боку потерпілого. Для подолання опору злочинець може застосовувати зброю, випадково знайдені предмети (палицю, арматуру, скляну пляшку і т. ін.), а також власну фізичну силу (завдати удари, придушити, заламати руки і т. ін.).

Погроза застосування фізичного насильства використовується ґвалтівником для того, щоб зламати опір жертви. Найчастіше це словесні погрози (уб'ю, повішу, заріжу і т. ін.), але нерідко застосовується демонстрація зброї або інших предметів.

Для досягнення злочинних намірів винна особа може використовувати спонукання до вступу в статевий зв'язок (це може виражатися в погрозі виключення з навчального закладу, позбавленні стипендії тощо).

Безпорадний стан потерпілої особи – це відсутність у неї можливості правильно розуміти сутність і характер вчинюваних з нею сексуальних дій чи керувати своїми вчинками або відсутність фізичної можливості чинити опір вступу з нею в статеві зносини. Ґвалтівник при цьому усвідомлює, що потерпіла особа перебуває в безпорадному стані [3, с. 426].

У зв'язку з цим, необхідно визначитися з колом обставин, які підлягають доказуванню:

– чи мали місце дії сексуального характеру і які саме;

– чи були такі дії одноразовими чи неодноразовими;

– чи були добровільними сексуальні відносини;

– чи був злочин закінчений, або це був замах на вчинення сексуального злочину;

– чи був опір з боку потерпілої особи ґвалтівнику;

– яке фізичне насильство було застосоване;

– який вид знарядь або засобів був застосований для придушення опору потерпілої особи;

– чи знав підозрюваний, що має сексуальні відносини з неповнолітньою особою;

– чи знав підозрюваний, що має сексуальні відносини з душевнохворою особою;

– чи перебувала потерпіла особа в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння;

– чи перебувала потерпіла особа у залежному стані від злочинця;

– чи обмежувалися інтереси потерпілого;

– чи могли б розголошуватися факти, які б мали несприятливі наслідки для потерпілого;

– які засоби застосовував злочинець для психологічного впливу на потерпілу особу;

– в чому виражалися розпусні дії.

2. Обставини, що стосуються особи злочинця

Суб'єктом статевих злочинів щодо неповнолітніх є особи чоловічої або жіночої статі, що досягли 16-річного віку, винятком є зґвалтування, задоволення статевої пристрасті неприродним способом, відповідальність за яке настає з 14 років. Стаття 154 КК України передбачає наявність спеціального суб'єкта – особа, від якої потерпілий залежить матеріально або по службі.

Обставини, що підлягають встановленню стосовно особи злочинця:

– дані, що індивідуалізують злочинця;

– чи є особа осудною;

– яке було психічне ставлення особи до вчиненого нею злочину;

– коли і у зв'язку із чим у неї виник намір на вчинення злочину;

– які мотиви вчинення злочину;

– чи був злочинцю відомий вік потерпілого;

– якщо настали особливо тяжкі наслідки, то яка була форма провини злочинця відносно їх настання;

– чи перебувала особа в момент вчинення злочину в стані алкогольного або іншого сп'яніння;

– чи не вчиняла раніше особа статевих злочинів, якщо так, то які саме; чи було її засуджено за їх учинення;

– якщо злочин вчинено групою, то який ступінь участі кожного зі співучасників; чи була узгодженість у їхній діях; чи стійка ця група; чи не вчиняли вони раніше аналогічні або інші злочини, якщо так, то які саме.

3. Обставини, що стосуються потерпілої особи

За характером поведінки можна виділити неповнолітніх жертв статевих злочинів двох типів:

1) жертви, які не в змозі адекватно дати оцінку злочинним посяганням;

2) жертви, які здатні адекватно оцінити ситуацію такого характеру. Це, як правило неповнолітні, які зневажають заходами безпеки; або легковажною поведінкою спровокували сексуальне посягання; або потерпілі, які не передбачали можливе посягання в силу знайомства з потерпілим.

Д. В. Ривман вважає, що дослідження характеру взаємин "злочинець – жертва" необхідне практично у всіх випадках, коли вони можуть стати ключем до встановлення злочинця і мотивів злочину.

Виходячи з аналізу цих взаємин, нерідко можна в деталях встановити, як поводилися злочинець і його жертва та реконструювати події злочину, його обстановку [4, с. 52].

До обставин, що підлягають доказуванню належать:

– стать, вік потерпілої особи, місце мешкання;

– чи жила потерпіла раніше статевим життям;

– чи могла потерпіла особа розуміти характер і значення чинених з нею дій; якщо ні, то в силу яких причин; чи могла потерпіла особа вчинити опір ґвалтівникові;

– за яких обставин потерпіла особа виявилася на місці злочину і з ким; чи відомий їй злочинець, звідки; якщо так, то в яких відносинах вони перебували до вчинення злочину; чи не вступали вони раніше в статеві контакти;

– якою була поведінка потерпілої особи до вчинення злочину; чи не була вона провокуючою.

4. Обставини, що стосуються наслідків, які настали в результаті вчинення злочину

В результаті вчинення злочину потерпілій особі в першу чергу наноситься фізична шкода:

– зараження потерпілого венеричним захворюванням;

– зараження потерпілої особи віл-інфекцією або інші тяжкі наслідки (самогубство потерпілої, втрата органу або його функцій, душевна хвороба та ін.);

– спричинення смерті потерпілої особи.

Моральна шкода виражається в душевних стражданнях, стресах потерпілого.

Матеріальний збиток виражається в ушкодженні майна потерпілої особи (взуття, одяг, прикраси и т. ін.).

Таким чином, теоретична розробка питання класифікації та характеристики окремих обставин, що підлягають доказуванню у справах про статеві злочини щодо неповнолітніх, сприятиме правильній кримінально-правовій кваліфікації таких злочинів, визначенню напряму розслідування, розробці версій, постановці відповідних тактичних завдань та засобів їх вирішення.

Література:

1. Васильев А. Н. Следственная тактика / А. Н. Васильев. – М.: Юрид. лит., 1976. – 200 с.
2. Зинатуллин З. З. Уголовно-процессуальное доказывание / З. З. Зинатуллин // Изд-во Удмуртского ун-та. – Ижевск, 1993. – С. 49.

3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України, від 5 квітня 2001 року / За загальною редакцією В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х.: Одіссей, 2006. – 1184 с.
4. Ривман Д. В. Использование виктимологических данных в предотвращении преступлений / Д. В. Ривман // Вопросы профилактики преступлений. – Л.: 1980. – С. 52-58.
5. Справочная книга криминалиста / Под. ред. Н. А. Селиванова. – М., 2000. – 234 с.
6. Танасевич В. Г. Значение криминалистической характеристики преступлений и следственных ситуаций для методики расследования преступлений / В. Г. Танасевич // Актуальные проблемы советской криминалистики. – М., 1980. – С. 84-93.
7. Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: монографія / В. В. Тіщенко // Одеська національна юридична академія – О.: Фенікс, 2007. – 260 с.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Цвігун Л. А., НУ "ОЮА"

ПРАВИЛА ТЛУМАЧЕННЯ ГАЛАХИ (ЄВРЕЙСЬКОГО РЕЛІГІЙНОГО ПРАВА)

В статье рассмотрены и проанализированы основные правила толкования Галахи – традиционного иудейского права, которое являет собой совокупность законов и установлений иудаизма, регламентирующих религиозную, семейную и общественную жизнь евреев. Даются не только описание правил, но и практические примеры их применения. Правила толкования Галахи делают возможным применение религиозных норм в современном обществе, поскольку приспосабливают их к изменившимся социальным условиям.

In the article the basic rules of interpretation of Halakha – traditional judaic law, which consists of rules and establishments of judaism, that regulates religious, domestic and public life of jews, are analyzed and examined. Not only description of rules but also practical example of their application is given. The rules of interpretation of Halakha do possible applications of religious norms in modern society, as adjust them to the changing social conditions.

Актуальність теми дослідження. У сучасних умовах зближення і тіснішого зв'язку правових систем питання, що стосуються тлумачення норм права мають велике значення, оскільки саме прийоми і правила тлумачення допомагають осягнути суть норм права, а також правильно їх застосовувати. Іудейська правова система є однією з прадавніх, багато сучасних правових систем сформувалися під її прямим або опосередкованим впливом. Саме тому вивчення правил тлумачення, що сформувалися у рамках цієї системи представляє особливий науковий інтерес.

Мета дослідження – дати повну і всебічну характеристику основних правил тлумачення норм іудейського права, визначити роль тлумачення в процесі формування правових норм.

Виклад основного матеріалу. Основу ізраїльського права складають Декларація про Незалежність, а також 11 Основних законів Ізраїлю, що приймалися в період з 1958 по 2001 рік [11]. Істотна особливість правової системи Ізраїлю – включення в неї елементів єврейського релігійного права (Галахи). Область, в яку релігійне законодавство було інкорпороване повністю – особистий статус [3, с. 123].

Р. Давид справедливо відмічає, що іудейське право за своєю природою і характером відрізняється від інших правових систем, не утворює разом з ними окремої правової системи [1, с. 46]. Знаходячись в певному взаємозв'язку і взаємодії з іншими правовими системами, іудейське право радикально відрізняється від них і зберігає "особливий характер".

Правила тлумачення Галахи підкреслюють особливий статус іудейського права, оскільки були сформульовані рабинами і головним є первосвященство текстів Біблії.

Галаха (частина іудаїзму, що регламентує релігійне, сімейне і цивільне життя євреїв) являє собою сукупність законів, що містяться в Торі, Талмуді і в більш пізніше равиністичній літературі [4], яка і містить в собі матеріал з питань тлумачення Тори і Талмуда.

Високу значущість равиністичної літератури як джерела Галахи ізраїльські автори пояснюють тим, що хоча спочатку, згідно із задумом творців іудейського права, воно "повинне було охоплювати і вирішувати усі проблеми, що виникають в житті іудейського суспільства, проте, практика показала, що це неможливо було зробити раз і назавжди" [10, с. 12]. Через це у міру зміни життєвих обставин час від часу виникала необхідність втручання в процес реалізації цього права з метою його відповідного коригування як зі сторони релігійних діячів, які виконували академічні функції, так і з боку рабинів, що застосовували це право. Равинське тлумачення стало об'єктивною необхідністю і життєвою потребою боговірних іудеїв.

Нерідко воно замінює сам текст іудейських богословних положень. Адже навіть тоді, коли равинське тлумачення явно розходиться з первинним змістом біблейських оповідань і священних традицій, воно зберігає силу і вплив на поведінку іудеїв.

У равиністичній традиції тлумачення текстів Біблії, головним чином П'ятикнижия, направлено на розкриття сенсу біблейського

припису або взаємозв'язку різних частин біблейського тексту і дозволяє виявити не виражене в ньому прямо або недостатньо уточнений висновок.

Необхідність тлумачення (головним чином правового тлумачення) Біблії була викликана багатьма причинами: можливістю різної інтерпретації деяких біблейських віршів або термінів; незрозумілістю слів, що вийшли із вживання; казуальністю викладу закону в Біблії без вказівки загального принципу або, навпаки, формулювання закону в загальних, недостатньо визначених виразах; невизначеністю кількісних даних; протиріччями між різними місцями в Писанні. Проте головним мотивом, що спонукав законовчителів займатися тлумаченням біблейських текстів, притому іноді в повній незгоді з їх буквальним змістом, були зміни в устрої життя і в соціально-економічних умовах існування суспільства.

Усі ці спонукальні причини, з одного боку, а з іншого – концепція святості тексту Біблії, в якому людина не владна що-небудь змінити, відмінити або додати, призвели до формування певних правил – міддот (буквально "заходи"), застосування яких є єдино допустимим способом виявлення і тлумачення біблейських законів.

Істотні розбіжності у дослідників іудейського права викликає питання ролі тлумачення в процесі формування закону. Висуваються дві основні точки зору: тлумачення, що породжує закон і тлумачення, що підкріплює закон [5, с. 265]. Прибічники тлумачення, що породжує закон, стверджують, що за допомогою тлумачення вірша Біблії мудрецями виводиться закон. Прибічники підкріплюючого тлумачення вважають, що сам закон вже існує, а тлумачення лише допомагає зв'язати його з текстом Писання. Завдяки тлумаченню закон (Галаха) і текст Біблії пов'язані природним і міцним зв'язком, в якому текст Біблії є основою. Зазвичай, коли можна з упевненістю говорити про підкріплююче тлумачення закону, в єврейській правовій традиції використовується термін "асмахта" – закон походження якого пов'язане не з тлумаченням, а з іншим юридичним джерелом, як, наприклад, усна традиція, равинська постанова і тому подібне [5, с. 268].

Тлумачення в іудейському праві має значну історію і було першим джерелом розширення і розвитку законів. Одним з найбільш значних періодів в розвитку ідей тлумачення можна назвати I ст. до н. е. – II ст. н. е. Саме у цей період були вироблені три системи таких правил, які розрізнялися як за призначенням, так і по числу способів тлумачення. У системі, яку розробив у кінці

1 ст. до н. е. – початку 1 ст. н. е. Хіллел, – сім міддот. Рабі Ішма'ель бен Еліша в першій половині 2 ст. н. е. розвинув їх і розширив до 13, а рабі Елі'езер бен Іосе ха-Глілі (2 ст. н. е.) встановив 32 правила. Перші дві системи служили переважно для галахічного, а третя – переважно для аггадичного і гомілетичного (такого, що не має характеру релігійно-юридичної регламентації) тлумачення Біблії. Усі три системи викладено в особливих барайтах і детально роз'яснено в творах Сіфра і Тосефта, хоча деякі з включених в ці системи правил містяться і в більш ранньому трактаті Талмуда – Авот де-рабі Натан. Необхідно, правда, відмітити, що ані Кволів, ані Рабі Ішма'ель бен Еліша, ані рабі Елі'езер бен Іосе ха-Глілі не прагнули створити повний список правил тлумачення, в цих узагальненнях правил може не знаходитись багато прийомів, які використовуються сьогодні при тлумаченні іудейського права [7]. Проте, розглянувши міддоти, вироблені Хілелом і Рабі Ішма'елем, ми можемо собі уявити характерні риси тлумачення Галахи.

Першим правилом тлумачення і у Кволіла і у Рабі Ішма'еля є правило "кал ва-хомер", також зветься "дін". Згідно з цим правилом висновок будується від менш складного (кал, буквально "легкий") до складнішого (хомер, буквально те, що "обтяжило"), такого, що спирається переважно на логічні побудови, але іноді – і на посилання формально-текстуального порядку. Наприклад, відповідаю (якого немає в тексті Писання) на питання, чи можна левіту з тілесною вадою відправляти храмову службу, являється логічний аргумент: оскільки кохени (жерці язичницьких культів) і в похилому віці можуть виконувати обов'язки священнослужителя, але тілесна вада позбавляє їх цього права, то левіти, які служать при Храмі тільки до 50 років, за наявності у них тілесних недоліків тим більше не допускаються до служби. Висновок зроблений згідно з цим правилом ніколи не має сили абсолютної визначеності і тому, на думку багатьох вчених, не може застосовуватися в кримінальному праві [10, с. 36].

Гзера шава ("аналогія") – висновок, заснований на тотожності виразів, є другим правилом тлумачення. Аналогія може бути двох форм: текстуальною і аналогією дії, найчастіше використовується текстуальна аналогія. Наприклад, наявність обороту бе-мо'адо ("у призначений час") в біблейських приписах про жертовного пасхального агнця і про жертву тамид (двох агнців, які приносяться в жертву щодня, у тому числі і в суботу, – уранці і увечері), дозволяє дійти висновку, заснованого на текстуальній аналогії,

що пасхальний агнець має бути принесений в жертву і в день суботнього відпочинку, не дивлячись на те, що обряд зв'язаний з роботою, зазвичай забороненою в суботу.

Схожими, але не тотожними з гзера шава є правила хеккеш ("порівняння") і смухим ("суміжні"). Хеккеш використовується для тлумачення двох законів, що містяться в одному і тому ж вірші і тому дозволяють зробити висновок, що вказівки одного закону поширюються і на інший. Правило смухим аналогічно хеккешу, але для зіставлення обираються два закони, що приводяться в суміжних віршах [7, с. 33].

Біньян ав ("основна побудова") – наступне правило тлумачення, згідно з яким будується загальна посилка для двох і більше законів. Це правило застосовується для досягнення логічного або формально-текстуального висновку з припису, що міститься в одному вірші (мі-катув-ехад) або в двох різних віршах (мі-шнейхтувім). Прикладом першого типу біньян ав служить заборона нехтувати виконанням будь-яких міцвот (приписів і заборон), заснований на логічному висновку із суворої обов'язковості навіть такого припису, як покриття землею крові зарізаної тварини. Приклад другого типу – рішення талмудичних законодавців про форму страти, що застосовується за хулу на батьків, за кровозмішення і статеві збочення, за звернення до духу померлих. Це рішення засноване на тому, що в кожному з віршів, в яких говориться про ці злочини, повторюються слова: "та будуть вони страчені, кров їх на них". Про форму страти (побиття камінням) говориться лише в останньому вірші, але через тотожність формулювання приведена в ньому вказівка стає біньян ав для всякого аналогічно сформульованого припису.

Схожість між біньян ав і гзера шава в другому прикладі – дуже явна. Дійсно, в паралельних місцях в Талмуді цей же висновок називається гзера шава.

Правило клав у-фрат ("загальне і особливе") допускає обмежувальне тлумачення, передбачене для випадків, коли закон сформульований в загальному вигляді, і тут же слідують конкретні приклади. У такій ситуації закон застосовується тільки до останніх. Наприклад, в біблейському приписі: "… приносьте жертву вашу з худоби (бхема) великої (бакар) і дрібної (цон)", – слово бхема, що означає усі види жуйних парнокопитних, виступає як "клав", з якого виходило б, що для жертвопринесення придатні і дикі тварини (наприклад, олень, сарна). Але слова "бакар" і "цон",

тобто велика і дрібна худоба, це "прат", що вказує види жертовних тварин і що обмежує їх тільки домашніми.

Прат у-хлал ("особливе і загальне") – розширювальне правило тлумачення, що вживається у випадках, коли за конкретними прикладами йде узагальнювальний закон. Сформульований у такому вигляді закон застосовується не лише до згаданих конкретних випадків, але і до усіх аналогічних. Наприклад, в законі: "Якщо хто віддасть ближньому своєму осла, або вола, або вівцю, або всяку іншу худобу на збереження, а він помре, або буде пошкоджений, або забраний…", – "прат" (вислів загального характеру) – "всяка інша худоба", після конкретних прикладів ("хлал") – осел, віл, вівця, вказує, що закон має на увазі не лише перераховані в ньому види, але худобу взагалі.

Клав у-фрат у-хлал ("загальне, особливе і знову загальне") – тлумачення розширювальне, але обмежене лише випадками, аналогічними тим, які перераховані в тексті. Приклад: "І купуй на ці гроші [виручені від продажу "другої десятини"] усе, чого побажає душа твоя (клав), волів, овець, вина, брагу (прат) і усього, чого зажадає душа твоя (клав)". На підставі такого формулювання припису законовчителі Талмуда приходять до висновку, що на виручені гроші дозволяється купувати і інші, не перераховані в тексті продукти, але тільки тієї ж категорії, що вказані в тексті: з тварин – тільки інших чотириногих, а не птаха або рибу; з напоїв – усе, що виробляє чоловік, але, приміром, не воду [8].

Клав ше-ху царіх лі-фрат у-фрат ше-ху царіх лі-хлал ("загальне, яке потребує особливого, і особливе, яке має потребу в загальному") – тлумачення закону, коли він без прикладу або приклад без загальної формули недостатньо зрозумілі. В цьому випадку не лише частка обмежує загальне, але і загальне обмежує частку. Так, у віршах: "Присвяти Мені всякий первісток (клав), що розверзає черево (прат) … від людей і від худоби…" і "Відділяй Господові усе, що розверзає черево (прат), і усе первородне (клав) з худоби.. чоловічої статі (прат) …", – слова "чоловічої статі" виключають первородних жіночої статі і цим уточнюють зміст загального виразу "первородне". Але і обмежувальні слова що "розверзає черево", виключають з поняття "первородне" те, що з'явилося за допомогою кесарського розтину, були б недостатні без слова "первісток", оскільки можна було б допустити, що плід нормальних пологів, що настали через деякий час після кесарського розтину, також має бути присвячений Богу, хоча він не може вважатися первістком.

Таким чином, "первісток" (клав) уточнює сенс виразу що "розверзає черево" (прат), а слова "чоловічої статі" (прат) уточнюють сенс виразу "первородне" (клав). У цьому прикладі і прат і клав потребують один одного, і обоє є обмежувальними чинниками [10, с. 39].

Правило яца леламед ("вичленував для пояснення") припускає, що частина загального правила, яка була виділена із загального правила, використовується для тлумачення усього правила. Наприклад, в біблейському приписі про повернення знахідок сказано: "Так поступай.. з одягом його.. і зі всякою втраченою річчю брата твого.. яку ти знайдеш; не можна тобі ухилятися". Загальний припис включає, звичайно, і одяг, але він виділений спеціально для його роз'яснення. З цього виходить висновок, що людина зобов'язана піднімати і повертати ті речі, які, подібно до одягу, мають відмітні ознаки їх власника [7].

Тлумачення за допомогою правила яца літ'он то'ан ахер ше-ху хе-'іньяно ("вичленував для іншого припису, але тієї ж категорії") допускає інтерпретацію явищ тієї ж категорії, що і включені в загальне формулювання закону, але що виділяються для особливого припису. Таке тлумачення допускає застосування тільки пом'якшувальних приписів закону. Так, в Торі є загальне правило, згідно з яким покаранням за вбивство є смерть. У цьому правилі категорія вбивство включає як умисне так і ненавмисне вбивство. Але далі в Торі йдеться, що якщо хтось зробить вбивство без наміру, то його слід вигнати в інше місто. Таким чином, категорія ненавмисне вбивство виділяється із загальної категорії вбивство для застосування м'якшого припису [6, с. 117].

Яца літ'он то'ан ахер ше-ло хе-'іньяно ("вичленував для приписів іншої категорії") правило тлумачення випадку, що підлягає дії певного закону, але виділеного для припису іншої категорії, ніж те, яке дане в загальному формулюванні цього закону. Цей особливий припис може бути таким, що як полегшує, так і обтяжує. Наприклад, в законі про покарання власника битливого вола сказано: "… якщо віл був битливий… і хазяїн не стеріг його, а він убив чоловіка або жінку, то вола побити камінням, а хазяїна його покарати смертю. Якщо на нього накладений буде викуп, нехай дасть… скільки накладено буде на нього… Якщо віл заколе раба або рабиню, то тридцять шекелів срібла повинен заплатити їх панові…". Раб і рабиня виділені для припису іншої категорії: страта або розмір викупу за вільну людину визначаються суддею, а викуп за раба – по фіксованій таксі. Ця такса може виявитися як

полегшенням, так і обтяжило покарання: 30 шекелів, незалежно від того, чи коштував раб більше або менше вказаної суми [9, с. 183].

Яца лідон ба-давар хе-хадаш ("вичленував для судження про новий випадок") – тлумачення, яке встановлює, що вичленення окремого випадку, що підлягає дії загального закону, для судження про виняткову ситуацію не дозволяє підвести його під загальний закон, якщо Біблія не робить цього з достатньою визначеністю (бе-феруш). Це правило протилежно правилу яца леламед і в той же час пояснює, чому Біблія іноді повторює само собою зрозумілий припис. Наприклад, одруження на овдовілій або розведеній дружині брата (левиратный шлюб) вважається кровозмісним шлюбом. Закон, проте, наказує левиратный шлюб у разі, якщо брат помер без потомства. Але інститут левірата є рішенням для виняткової ситуації і не може бути підведений під закон, з якого він виокремлений, хоча згідно з правилом тлумачення яца леламед, це пояснення, виділене особливо, слід було б розповсюдити і на інші випадки кровозмішення при одруженні на бездітній вдові. Так, якщо з двох братів один був одружений на дочці другого, то у разі його смерті без потомства брат, що залишився в живих, повинен був одружитися з власною дочкою. Але це заборонено загальним законом про кровозмішення [10, с. 40].

Ламед ме-'іньяно ве-ламед мі-софо ("повчає з прямого, а також з віддаленого контексту") – встановлення змісту уривка з прямого контексту (ме-'іньяно) або з віддаленішого контексту (мі-софо). Прикладом висновків з прямого контексту є: заповідь "не кради" поміщена услід за заповідями "не вбивай" і "не перелюбствуй". Та ж заборона повторена і в Писанні у формі "не крадіть", але за ним слідує "не втаюйте і не зводите брехні один на одного". Оскільки в Біблії не передбачається нічого зайвого, робиться висновок, що по контексту перша заборона, яка стоїть у ряді гріхів, за які карають смертю, торкається викрадення людини (за яке також вчиняється страта), друга ж заборона має на увазі крадіжку майна, оскільки поміщена у ряді гріхів, що не спричиняють за собою смертної кари. Прикладом висновку з віддаленого контексту може служити тлумачення закону про "проказу" в жилому приміщенні. У основному приписі матеріал будови житла не обумовлений. Проте в іншому уривку тексту сказано: "І нехай розламають будинок, камені його, і дерево його, і усю обмазку будинку". Таким чином, можна зробити висновок, що тільки будинок, побудований з перерахованих тут матеріалів, може стати ритуально нечистим [9, с. 219].

Шней хтувім ха-маххішім зе ет зе ("два суперечливі тексти") – висновок з двох текстів, що суперечать один одному, можливий тільки у тому випадку, коли третій текст "примирить" їх. Класичним прикладом можуть служити вказівки відносно числа днів, протягом яких наказано їсти мацу. Припис їсти мацу (опресноки) усі сім днів Пасхи багаторазово повторюється в Біблії. Тим часом у Второзаконні в одній і тій же главі сказано: "сім днів їси опресноки" і "шість днів їси опресноки". Протиріччя усувається третім текстом – про приношення в Храм першого снопа нового урожаю (після чого можна їсти хліб з нового зерна): "В другий день свята вознесе його священик". Звідси законовчителі Талмуда виводять, що сім днів можна їсти маццу з торішнього зерна, а шість днів – з нового [7].

Рабі Ішма'ель і його школа сформулювали принцип "Тора говорить мовою звичайних людей". Це означає наступне: в повествуючих главах Писання ми знаходимо повторення і зайві слова, вжиті для виразності, так само вони можуть зустрічатися в галахічних уривках, і не слеід їх якось спеціально тлумачити [5, с. 300].

Вище перераховані правила тлумачення іудейського права не є вичерпними. Існує безліч правових шкіл, кожна з яких розробила свій перелік правил тлумачення. Наприклад, школа раббі Аківи ввела правила ріббуй ("множення, збільшення") і миіут ("зменшення, збавляння"); перше наділяло розширювальним сенсом союзи і прийменники типу аф, гамір, эт (так само, теж, і, з, разом), друге, – обмежувальним сенсом союзи, прийменники, а також займенники типу ах, рак, мін, від (але, тільки, лише, з, від, його). Проти цих правил герменевтики заперечував рабі Ішма'ель бен Еліша, стверджуючи, що "дібра тора кі-лешон бней адам" ("Тора говорить мовою людською"), тобто не можна бачити в стилістичних прикрасах або граматичних частках натяк на яку-небудь Галаху [6, с. 122]. Але як би не різнилися правила тлумачення різних шкіл, було одне загальне правило, порушувати яке категорично заборонено – ейн мікра йоце мі-іедей фшуто ("ніколи вірш не переступає свого прямого сенсу"), через яке ніякі тлумачення не відміняють авторитетності прямого сенсу слів Біблії.

М. Элон об'єднує правила тлумачення, незалежно від того, ким вони сформульовані, в декілька груп:

1) пояснююче тлумачення – пояснення віршів Тори і її уривків. До цієї групи відносяться більшість прийомів, описаних рабі Ішма'елем;

2) логічне тлумачення – при його використанні написане в Торі коментується за допомогою логіки, виникають нові закони і правові принципи. Цей вид тлумачення дуже схожий з пояснюючим тлумаченням;

3) прирівнююче тлумачення (аналогічно) – прирівнювання різних тем і контекстів, головна мета цього тлумачення – розширення єврейського права і вирішення нових проблем;

4) обмежуюче тлумачення – тлумачення спрямоване на обмеження одного із законів [5, с. 283-292].

У сучасному Ізраїлі склалася суперечлива правова система, яка включає елементи романо-германської, загальної, а також релігійної правових сімей. Так, нині, коли суду необхідно прийняти рішення з якогось питання, в першу чергу пошук рішення ведеться серед законів держави Ізраїль, потім серед законів Британського мандату, і в наступну чергу, – серед єврейських першоджерел [9, с. 507]. І хоча Галаха на цьому етапі регламентує не усі громадські стосунки, в ізраїльському суспільстві є певна кількість ортодоксів, які не визнають інших правових норм окрім Галахи. Прикладом може служити 250 тисячна демонстрація проти "диктатури Верховного Суду" 14 січня 1999 року. Громадський вплив ортодоксів посилюється, хоча їх табір знаходиться в явній меншості [2, с. 72].

Отже, вивчення іудейського права, а також прийомів його тлумачення грає значну роль в розумінні сучасної правової реальності. Саме правила тлумачення Галахи можуть допомогти осягнути суть цього правового явища, зрозуміти його внутрішню суть. Сучасна юридична освіта в Ізраїлі включає обов'язкові курси, присвячені вивченню Галахи і особливостей її тлумачення.

Висновки. Підсумовуючи усе вищесказане, слід зазначити, що тлумачення Галахи є важливим елементом не лише іудейської релігійної правової системи, але і правової системи сучасного Ізраїлю. Вивчення охарактеризованих правил і прийомів тлумачення дозволяє більш точно осягнути суть іудейського права. Тринадцять міддот сформульовані Рабі Ішма'елем є найчастіше використовуваними правилами тлумачення Галахи.

Література:

1. Давид Р. Основные правовые системы современности (Сравнительное право). – М., 1998. – 400 с.
2. Карасова Т. А. Правящая элита Израиля. Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. – М., 2000. – С. 176

3. Конституционное право зарубежных стран / Под общей редакцией М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо и Ф. М. Энтина. – М.: Норма, 2008. – С. 832.
4. Электронная еврейская энциклопедия [Електронний ресурс] / Сайт "Электронная еврейская энциклопедия". Режим доступа: http://www.eleven.co.il/article/11019#01. Дата доступа: 08.12.2010.
5. Элон, М. Еврейское право: Пер. с иврита А. Белова (Элинсона) / М. Элон; Под общ. ред. И. Ю. Козлихина. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. — 611с.
6. Abramov S. Perpetual Dillema – Jewish Religion in the Jewish State. – London, 1976. – 469 p.
7. Almog S. One Young and the Other Old – Halakhah and Aggadah as Law and Story // Canadian Journal of Law and Society. – 2003. – № 2. – P. 27-43.
8. Hillel ben David, Rules of Jewish Hermeneutics [Електронний ресурс] / Сайт "The Watchman". Режим доступа: http://www.betemunah.org/rules.html. Дата доступа: 08.12.2010.
9. Lifshitz B. Israel Law and Jewish Law // Israel Law – Forty Years. – 1990. – 507 p.
10. Neusner J. The Comparative Hermeneutics of Rabbinic Judaism: Seder Moed. – Global Academic Publishing, 2000. – 412 p.
11. Tamir M. A Guide to Legal Research in Israel [Електронний ресурс] / Сайт "Hauser Global Law School Program". Режим доступа: http://www.nyulawglobal.org/globalex/Israel.htm. Дата доступа: 08.12.2010.

Турчин Я. Б., Національний університет "Львівська політехніка"

ПРОБЛЕМА ВРЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН У ПРАЦЯХ О. ЕЙХЕЛЬМАНА

В статье рассмотрены взгляды О. Эйхельмана по урегулированию государственно-церковных отношений, определены сферы государственной и религиозной жизни, а также формы их взаимодействия. Раскрыта позиция ученого по вопросу отделения государственно-правовых норм от религиозной жизни, организации Украинской автокефальной православной церкви как национальной. Доказана актуальность взглядов О. Эйхельмана в условиях современного государства в Украине.

The article discusses views of O. Eihelmann on resolving state-church relations, spheres of public and religious life are defined as well as the forms of their

interaction. Position of the scientist on separation of state-law norms from religious life, organization of Ukrainian Autocephalus Orthodox Church as a national one is revealed in the article. The actuality of views of O. Eihelmann in the conditions of the present formation of state in Ukraine is argued.

Важливою складовою державного розвитку сучасної України є врегулювання державно-церковних взаємин, їх трансформація від кулуарно-адміністративного до прозоро-правового типу. Процес відновлення порушеного балансу між релігійною та політичною сферами суспільного життя повинен відбуватися в межах національної стратегії, виробленої на основі наявного світового та вітчизняного досвіду.

Питання про місце і роль церкви в державі набуло особливого значення в період української революції 1917 – 1920 рр. Його осмислювали численні представники тогочасної української політичної думки, а саме І. Огієнко, С. Шелухін, В. Біднов, Д. Дорошенко, О. Назарук, С. Томашівський та інші. Не залишився осторонь від окресленої проблематики і О. Ейхельман – відомий громадсько-політичний діяч та ідеолог українського визвольного руху початку XX ст., науковець, педагог та правник. В умовах радянського режиму теоретична спадщина вченого не досліджувалась і лише з проголошенням незалежності стала відкритою для науковців. Тому на сьогодні немає ґрунтовних праць, які б розкривали життєвий шлях О. Ейхельмана, його цілісну концепцію українського державного будівництва. Конституційні ідеї вченого згадуються в працях В. Потульницького, О. Мироненка, А. Присяжнюка, Н. Єфремової, О. Мошак. Натомість його погляди щодо державно-церковних відносин залишились поза увагою дослідників. Тому метою публікації є аналіз та систематизація поглядів вченого щодо співвідношення політичної і церковної сфери в суспільному житті, форм їхньої взаємодії, а також ролі релігії у державному розвитку України.

Загальними питаннями взаємодії держави і церкви О. Ейхельман почав цікавитися ще в дореволюційний період у рамках теорії державного права. Вже в еміграції після подій 1917-20 рр., він адаптував свої теоретичні знання до українських суспільно-політичних реалій, визначивши місце церкви в державному житті УНР. У запропонованому авторському проекті Конституції УНР, а також у цілій низці наукових праць він намагається розв'язати вже традиційну для України з погляду політичної історії релігійну проблему.

Дослідник чітко усвідомлював виняткову роль релігійних відносин у державотворчих процесах, а також зацікавленість

держави в їхньому розвитку. З огляду на це, питання організації і функціонування української церкви О. Ейхельман розглядає в контексті встановлення правової держави і громадянського суспільства. Він раціонально окреслює систему взаємодії "держава – церква", розглядаючи церкву як один із структурних елементів громадянського суспільства. В обґрунтуванні своєї позиції він використовує досвід розвинутих демократичних держав, а саме країн Західної Європи та США. Конституційні держави, наголошує О. Ейхельман, остаточно визнали принцип релігійної свободи, "бо релігійні переконання, і навіть атеїстичне відношення чоловіка до Божества є його особистою справою; сумління є ділом його душі, куди державність і норми права втручатись не можуть. Можна забороняти зовнішні діяння, але не можна забороняти те, що у чоловіка є на думці, дусі і у совісті" [2, с. 65].

Надзвичайно важливим, на думку О. Ейхельмана, є реалізація принципу відокремлення державно-правових норм від норм релігійного життя. Така позиція, переконує він, викликана наявністю широкого спектру релігійних конфесій, догм та культур, а також самої сутності організації духовного врядування. Розв'язання окреслених питань, вважає вчений, держава повинна віднести до компетенції релігійної сфери, обмежуючи її лише в тому випадку, коли статутна діяльність релігійних організацій порушує закон і законні розпорядження, встановлені нею.

Повертаючись в історичне минуле, він виділяє основні етапи розвитку державно-церковних відносин. Починаючи з XVIII ст., зазначає О. Ейхельман, поширилась ідея свободи віросповідання особи, а також ліквідація будь-якого впливу релігійної приналежності на її громадянське становище, зокрема, права і обов'язки. Наступним кроком стало надання особі права змінювати свою релігійну приналежність, можливість приймати іншу віру за власним бажанням і вибором без будь-яких наслідків для її громадянського становища. Подальший етап був пов'язаний із проголошенням принципу рівності між церковними інститутами і державою, який забезпечив їхню корпоративну свободу і відмінив будь-які "державні релігії". Основою розвитку взаємовідносин між світською і церковною владою стало гасло про "Вільну церкву у вільній державі", коли церква функціонує поза урядовим контролем [3, с. 113].

О. Ейхельман виділив ті фактори, які визначають особливості державно-церковних взаємин. На його думку, церква становить собою принципово іншу систему відносин, відмінну від державної

організації. Її діяльність базується на церковних догмах, що не підвладні державі [3, с. 113]. Вчений постійно підкреслює величезне значення релігії для розвитку людства, формування його характеру і захисту його сутності. З огляду на це, держава повинна сприяти тому, щоб релігійна освіта і виховання проводились на належному рівні. Разом з тим, держава не повинна втручатися у процес формування релігійних догм і обрядів, а лише не допускати розповсюдження догм антиморального і антисуспільного характеру. Зі свого боку релігійна освіта має проповідувати ідею безпеки і порядку в державі та збереження суспільних основ, наголошує дослідник.

Держава, в основі функціонування котрої є правові норми, зобов'язана створити умови для вільного та незалежного розвитку кожного релігійного напрямку, виробити спільні критерії для взаємодії з усіма церквами, що представлені в країні і мають певну підтримку серед населення. Розвиваючи ідею співвідношення згаданих інститутів, О. Ейхельман наголошує, що одночасно "…держава має право і разом обов'язок забороняти кожній окремій релігійній організації виставляти у всіх своїх зовнішніх діяннях і статутних правилах про справи свого ісповідування все те, що забороняється законами і законними розпорядженнями (карними й іншими) держави" [2, с. 65].

О. Ейхельман переконаний в тому, що церковні організації повинні функціонувати як культурні товариства і не мають втручатись у сферу державної політики, як, з іншого боку, державна влада – у внутрішнє життя церкви. Розмежовуючи духовну і політичну сфери, він вказує, що духовенство має уникати "політиканства", а взаємовідносини "держава-церква" повинні розвиватись виключно у правовій площині. Жодні релігійні догми не можуть підмінити державні закони та судові рішення. У такий спосіб О. Ейхельман обґрунтовує рівність норм права як для держави, так і для церкви, що дає можливість чітко розмежувати духовно-релігійну і політично-державну сфери.

О. Ейхельман виділяє принципи організації релігійного життя та його взаємовідношення з державно-політичною сферою. По-перше, це існування вільної церкви у вільній державі. По-друге, церква повинна функціонувати на тих засадах, що і звичайне культурне товариство. З іншого боку, він вказує, що держава, безперечно, повинна надати привілейований статус церкві серед інших суспільних організацій, відповідно до культурних потреб

населення. Але навіть за таких умов, підкреслює О. Ейхельман, церква зобов'язана діяти виключно у межах культурно-релігійної сфери, не втручаючись у сферу державної політики, так само як і державна влада не може втручатися у внутрішнє життя церкви. Таке розмежування дослідник визнав "справедливим і необхідно обопільним". На погляд О. Ейхельмана, все ще залишалося невирішеними питання духовного політиканства, протистояння між державною і церковною владою, що походило з тих історичних часів, коли церква займала панівні позиції щодо державної влади.

По-третє, держава, як уособлення політичного інституту, у ставленні до церкви повинна бути індиферентною, не надаючи їй жодної матеріальної підтримки. На цій підставі церковним установам окремих релігійних течій повинні надаватися статуси звичайних культурних товариств. Дослідник зазначає, що питання матеріальної підтримки церкви по-різному вирішується у країнах світу, але завжди базується на принципі повної релігійної свободи громадян. У процесі реалізації таких завдань в Україні, зазначає О. Ейхельман, варто скористатись досвідом розвинутих країн, зокрема США, де релігійні інститути існують автономно від держави, держава не втручається в їхнє економічне життя. Релігійну систему США О. Ейхельман окреслив як таку, що цілковито відповідає принципу "Вільна церква у вільній державі". На цій підставі у США вільно функціонували не лише основні світові релігії, але й численні релігійні секти. Релігійна свобода, переконаний О. Ейхельман, сприяє розвитку релігійності серед населення. За таких умов держава в економічне життя окремих релігійних інститутів не втручається, оскільки релігійні осередки є самодостатніми, у тому числі й у справі фінансування, і не вбачають фактичної потреби звертатися за грошовою допомогою до уряду країни. Одночасно науковець передбачає можливість грошової підтримки церкви з державного бюджету, виключно за умови її матеріальної неспроможності. Але при цьому необхідно розробити чіткий та прозорий механізм фінансування державою релігійних установ.

Важливим принципом релігійного життя, на переконання вченого, є те, що державна влада, представляючи інтереси всього населення, повинна однаково рівною мірою ставитись до всіх церков у країні, які мають суспільно-духовне значення і релігійну потребу. Державна влада й органи правопорядку повинні забезпечити їхній захист, створити можливість для безперешкодного прилюдного виконання всіх релігійних обрядів, котрі не заборонено законом.

Всім християнським та нехристиянським релігіям, а також новоутвореним релігійним сектам, які вже набули певного поширення в суспільстві, необхідно надати рівні права перед законом, констатує О. Ейхельман. Адже моральність і релігійність населення є важливим принципом державного функціонування. Одночасно представники державної влади не повинні переслідувати та утискати атеїстів, вони не можуть вимагати певного (максимального) рівня релігійності від громадянства, а навпаки – повинні надати можливість вільно сповідувати будь-яку релігію [4, с. 83]. Разом з тим О. Ейхельман зазначає: "Не можна нікого примушувати належати до якої-небудь віри. Кожний громадянин має незаперечне право по своїому вільному вибору пристати до одної з незаборонених в У.Н.Р. вір і підлягати духовній владі даної віри" [5, с. 210].

Відстоюючи ідею рівності всіх наявних релігій, вчений стверджує, що будь-яка релігійна пропаганда в державі повинна заборонятися і каратися ув'язненням терміном на півроку (§ 299 проекту Конституції). У такому ж порядку заборонялось священнослужителям прилюдно паплюжити будь-яку іншу віру. Однак, варто зазначити, що з цією думкою погоджувались далеко не всі. Так, її зміст, на думку С. Шелухіна, був не зовсім демократичним, оскільки суперечив ідеї свободи слова і совісті [7, с. 193]. Схожої позиції дотримується і наш сучасник С. Мироненко. Його увагу привернув § 318 проекту Конституції, де зазначено про те, що якщо служба Божа вестиметься неукраїнською мовою, то про це необхідно попереджати державну міліцію за три доби з метою отримання дозволу на її проведення. Такий підхід до врегулювання релігійних відносин, переконаний С. Мироненко, не зовсім відповідає принципам правової держави [6, с. 228].

О. Ейхельман виділив і цілу низку інших організаційних засад діяльності релігійних установ. Наприклад, кожна релігійна конфесія повинна мати свій статут, представлений в Міністерстві, що курує релігійні справи, а про утворення окремої релігійної громади на місцях слід повідомляти державні органи повітової влади. З одного боку, утворення нової релігійної структури не заборонялося, проте з іншого – вона повинна реєструватися у певному встановленому порядку, визначеному законами УНР. Уряд, продовжує думку О. Ейхельман, повинен володіти повною інформацією про рішення релігійних громад. Фактично держава за таких умов могла суттєво впливати на розвиток релігійної сфери суспільства і, за потреби, "коригувати" її.

Нормами закону, підкреслює О. Ейхельман, повинно гарантуватися релігійне виховання неповнолітніх для формування загального релігійного світогляду. Але лише у зрілому віці (16-18 років), який характеризується сформованістю певного типу суспільної свідомості та життєвих позицій, наголошує О. Ейхельман, індивід має право самостійно обирати свою релігійну приналежність. Після 17-ти років кожний громадянин УНР зобов'язаний з'явитись у відповідну установу з метою повідомити своє рішення щодо віросповідання. Аналогічні заяви подаються і ті люди, які вважають себе в стані "поза вірою", констатує дослідник.

Надзвичайно важливим, на думку вченого, є питання організації національної церкви, яке не можна вирішити в абсолютно одноманітний спосіб. О. Ейхельман зазначає, що організація національної церкви має проводитись із врахуванням інтересів всього населення [2, с. 66]. О. Ейхельман відстоював ідею організації Української Автокефальної Православної Церкви, про що однозначно заявив у § 304 проекту Конституції УНР: "Православна Церква в межах У.Н.Р. є автокефальною з своїм Патріархом (у Києві) на чолі. Окремий державний закон, визначаючи загальні основи організації Православної Церкви в межах У.Н.Р., повинен застерігти її повну внутрішню автономію та ніяким чином не порушувати її дійсних каноничних постанов. Він має точно визначити правне відношення православної церкви до держави" [5, с. 211]. Вчений обгрунтовує свою позицію, посилаючись на факти тогочасного суспільного життя, а саме: по-перше, ступінь релігійності серед населення є доволі високий; по-друге, 90 % населення є прихильниками православ'я; по-третє, у більшості випадків саме православна церква потребує матеріальної підтримки від держави. Зважаючи на те, державна влада повинна задовольняти культурні бажання більшості населення, що матиме доцільний характер і відповідатиме народно-демократичним принципам державної організації. Державна влада не має права у такому випадку ставитися індиферентно до реального стану і релігійних вимог більшості населення, переконаний вчений. Більше того, Україна, як держава демократично-республіканського типу, продовжує О. Ейхельман, у такий спосіб грубо нівелювала б народно-демократичні принципи культурного життя. Держава повинна бути зацікавленою у релігійному вихованні громадянства, констатує дослідник. Фактично О. Ейхельман вказує на потребу вироблення державної політики у релігійній сфері, спрямованої на підтримку тих конфесій, які мають найбільше поширення серед населення.

Сучасники вченого частково звинувачували його у пропагуванні ідеї домінації держави над церквою. Так, В. Заїкин, даючи характеристику національно-державницькому напрямку української історико-правової науки та її представників, до яких відніс О. Ейхельмана, Я. Яковліва, С. Наріжного, О. Шульгина та ін., пише: "В питаннях церковно-політичних відносин він (напрямок) виразно схиляється до призначення супермації держави над Церквою й взагалі (принаймні деякі з них) приймають, здається, інтерес держави й нації за найвищий критерій історичної оцінки, що ніби наближує їх до "фашизму" та споріднених з ним напрямків; але їх відношення до демократичних форм політичного й церковного устрою є здержане й помірковане, а разом з тим у їх творах зовсім не помітно соціально-економічних елементів фашизму" [1, с. 15]. На нашу думку, праці О. Ейхельмана, навпаки, засвідчують поєднання демократичних підходів, безпеки державної організації і розвитку громадських інститутів у розв'язанні державно-церковних відносин, де церква трактується як елемент громадянського суспільства, є важливим чинником державницького поступу. Погляди вченого багато в чому відповідають сучасним уявленням про місце і роль церкви у суспільстві, формату її взаємостосунків з державою. З метою кращого усвідомлення системи державно-церковних взаємин О. Ейхельмана варто більш детально розглянути його визначення державної організації, її правове обґрунтування та функціональне навантаження, що може бути предметом подальших досліджень.

Цілком очевидно, що О. Ейхельман обґрунтував відокремлений тип державно-церковних відносин, за якого церква і держава виступають незалежними інститутами, відносини між якими базуються на ідеї нормативності. Держава не втручається у справи церкви, релігійних організацій, забезпечується свобода релігії, свобода церкви. Відповідно і релігійні організації не втручаються в справи, які перебувають у компетенції держави та діють у її правовому полі. Водночас визнання за Українською автокефальною православною церквою особливого статусу, надання їй певної матеріальної підтримки і привілеїв дає підстави стверджувати часткову формалізацію О. Ейхельманом ідеї відокремлення церкви від держави, що значною мірою пояснюється тогочасними суспільно-політичними процесами і значимістю церкви для консолідації українського суспільства.

Література:
1. Заїкина А. Історично-правнича наука української еміграції та головні ідеологічні напрямки в ній / А. Заїкина, В. Заїкин. – Львів: Перша Союзна Друкарня, 1937. – 19 с
2. Ейхельман О. Енциклопедія права. Курс читання проф. О. Ейхельмана на І-му семестрі економічно-кооперативного відділу Української Господарської Академії в ЧСР / О. Ейхельман. – Подєбрати: Б. в., 1923. – 84 с.
3. Ейхельман О. Очерки из лекций по Русскому государственному праву / О. Ейхельман // Университетские известия. – К., 1890. – № 6. – С. 113-158.
4. Ейхельман О. Проект Конституції – основних державних законів Української Народної Республіки / О. Ейхельман. – Київ-Тарнів, 1921. – 96 с.
5. Конституційні акти України. 1917 – 1920. Невідомі конституції України. – Київ: Філософська і соціальна думка, 1992. – 272 с.
6. Мироненко О. Проект конституції УНР О. Ейхельмана / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Ґенеза, 1996. – С. 227-228.
7. Шелухін С. Проект конституції У.Н.Р. Проф. О. Ейхельмана / С. Шелухін // Воля. – Відень, 1921. – Т. 3. – С. 192-194.

Петришина Л. В., ОДЕУ

ЖІНОЧІ ІНІЦІАТИВИ У ПУБЛІЦИСТИЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. ЩОДО РОЗВИТКУ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Статья посвящена анализу женской публицистики второй половины XIX ст., предложений по предоставлению права на образование и его развития в Российской империи и в Украине.

Article is devoted to the analysis of female political journalism of the second half of the XIXth century and offers on granting of the right of education and its development in the Russian empire and in Ukraine.

Майже 100 років тому в Російській імперії був прийнятий закон, який надавав право випускницям Київських і Одеських вищих жіночих курсів на отримання дипломів та наукову діяльність, здобуття звання учительки середніх навчальних закладів. Це був

важливий здобуток жінок на тривалому тернистому шляху боротьби за рівність, у якій публіцистичній діяльності відводилась значна роль. Науковий доробок з вивчення освітніх питань, емансипації у XIX ст. у значній мірі завдячує жіночій публіцистиці, що у сучасних дослідників викликає як джерелознавче, так і історіографічне зацікавлення.

Дослідження з проблем історії жінок та жіночої освіти постійно перебувають у полі зору сучасних науковців. Серед них особливо слід виділити праці С. Айвазової, М. Богачевської-Хом'як, І. Грабовської, В. Добровольської, К. Кобченко, О. Маланчук-Рибак, Н. Пушкарьової, Л. Смоляр та інших [1]. Метою цієї статті є з'ясування участі жінок в обговоренні освітніх проблем, їх ініціатив, вміщених у публіцистичних матеріалах, що виходили друком у Російській імперії другої половини XIX ст.

Утиски царату наприкінці 40-х років XIX ст. щодо інтелектуальної спільноти у Російській імперії і, зокрема, в Україні після розгрому Кирило-Мефодіївського братства призупинили на тривалий час розвиток суспільної думки відносно ролі жінки у суспільстві, її права на вільний вибір праці та освіти. Активізувалось обговорення «жіночого питання» в умовах поширення опозиційних настроїв і відкритої критики соціально-економічної відсталості Російської імперії у другій половині XIX ст. Цей час характеризується посиленням ліберального руху, головними ідеями якого були: звільнення селян, введення законів, що гарантують цивільні права, установлення рівності всіх класів перед законом, введення незалежного суду, представницького правління, місцевого самоврядування. Набули популярності ідеї М. Пирогова і Д. Ушинського щодо виховання і освіти вільних громадян.

У 1856 р. широкий відгук у суспільстві викликала стаття видатного хірурга й педагога М. Пирогова «Питання життя», опублікована у «Морському збірнику». Обґрунтовуючи необхідність докорінних змін у ставленні до жіночої освіти, він підкреслював, що саме жінки як перші вихователькі людини, повинні стати активними зодчими суспільства, де наріжний камінь кладеться їх руками. «Не становище жінки у суспільстві, а виховання її, в якому полягає виховання всього людства, – ось що вимагає змін» [2, с. 596]. Цей вислів став крилатим і часто цитувався публіцистами.

Про визначну роль М. Пирогова у справі розвитку освіти свідчить його діяльність на посаді попечителя Одеського, а згодом – Київського навчальних округів, де він добивався впровадження

передових методів навчання і виховання, боровся, за його висловом, з «середньовічними рецидивами»; сприяв вирішенню так званого «жіночого питання». Звертав увагу на значний внесок М. Пирогова у сферу освіти і виховання Л. Глібов. У своєму тижневику «Чернігівський листок» у 1861 р. він підкреслював, що М. Пирогов на посаді попечителя Київського округу «своїми розпорядженнями старався надати жіночому вихованню більш наукового і більш глибокого обґрунтування» [3, с. 240].

Проте слід зазначити, що М. Пирогов, розглядав проблему жіночого виховання, насамперед, з патріархальних позицій, підкреслюючи значимість у житті чоловіка і його суспільної діяльності підтримки жінки (матері, дружини, сестри, дочки) з гарними манерами та освітою. Він акцентував увагу здебільшого на вихованні з елементами освіти, підкреслював його необхідність не лише для того, щоб жінка могла підтримувати розмову у товаристві і брати участь у вихованні дітей, але й для того, щоб розділити ідеї чоловіка і надавати підтримку у його справах.

Обговорення проблем освіти і виховання набуло актуальності у громадському житті з подачі російських часописів, які розгорнули широкий дискурс у контексті популярних ідей «жіночого питання». У підросійській Україні попитом користувалися видання самих різних напрямків — радикальні «Современник» і «Русское слово», західницький «Русский вестник», слов'янофільські «Русская беседа», «Вестник Европы», «День», «Отечественные записки», «Дело», а також нові педагогічні журнали. Особливо популярним був часопис «Современник», який започаткував обговорення проблеми вільної особистості і, зокрема, «жіночого питання». На сторінках вище вказаних видань час від часу стали з'являтися публікації жінок з пропозиціями щодо розвитку освіти і виховання.

Так, у «Современнику» № 5 за 1857 р. була надрукована «Скарга жінки», яка привернула увагу громадськості. Публікація була проникнута наріканнями на тяжку жіночу долю. Невідома авторка від імені всього жіноцтва з болем писала про принизливе становище своїх сучасниць у родині і суспільстві: «Починаючи з раннього дитинства, батьки й вихователі застосовують всі засоби, щоб знищити у ній [жінці – Л.П.] усе, що могло б принести користь іншим і їй самій, убивають у ній особистість і перетворюють її у неживу істоту» [4, с. 56]. Очевидно, що «Скарга» була написана під впливом вище згаданої статті М. Пирогова. Проте її авторка

в висунутих на обговорення питаннях бачила іншу сторону, демонструвала «жіночий підхід» до вирішення проблеми освіти й виховання. Вона акцентувала увагу на важливості того, щоб жінка сама захотіла піднятися до усвідомлення змісту свого існування, щоб почуття власної гідності змусили її боротися з забобонами за право бути вільною людиною, а не привабливою річчю чи іграшкою. Авторка «Скарги» констатувала: «Від недостатнього виховання жінки страждають не тільки чоловіки, але й діти» [4, с. 57]. Публікація фактично започаткувала жваву полеміку про право на працю, протест самих жінок проти існуючої системи освіти і виховання та принизливого ставлення до представниць слабкої статі у суспільстві.

Однією з перших в обговорення проблеми жіночої освіти і виховання включилася Марія Миколаївна Вернадська – талановита публіцистка другої половини 50-х років XIX ст., перша жінка-економіст у Російській імперії, яка з наукових позицій намагалась обґрунтувати необхідність нових підходів щодо освіти і виховання жінки, ставлення суспільства до її праці. Вона виступила з серією робіт на сторінках «Экономического Указателя» (згодом перейменованій на «Указатель политико-экономический»), який виходив з додатком «Экономист». Цей щотижневик просвітницького та антикріпосницького спрямування видавав з 1858 р. її чоловік, Іван Васильович Вернадський – відомий вчений-економіст, фахівець у галузі цивільного і фінансового права, громадський діяч. Під його впливом М. Вернадська захопилась вивченням політекономії.

У своїх публікаціях М. Вернадська доводила необхідність надання однакових прав на навчання і вільний вибір праці незалежно від статі. У статті «Вільний вибір праці» вона закликала: «Не обмежуйте діяльності жінок, не заключайте її силоміць у сімейний круг, не готуйте її виключно для виконання тих чи інших обов'язків, визнайте її людиною…» [5, с. 99]. Лейтмотивом статті «Жіноча праця» була ідея звільнення жінки від вікових стереотипів. М. Вернадська підкреслювала, що незалежність жінки може бути забезпечена її самостійною працею. А для цього потрібні належні знання. Авторка наголошувала на наявності здібностей і великого стремління у жінок до навчання, закликала: «Дайте нам такі ж можливості для освіти – і ми в цьому відношенні не залишимо першості чоловікам» [5, с. 101]. М. Вернадська виступала проти спеціальної освітньої програми для дівчат, що суттєво від-

різняла б здобуті ними знання від системи навчання хлопчиків. Вона вважала, що всяка виняткова система виховання має негативні наслідки для жінок. У статті «Про дитяче виховання» вказувала на те, що жінок потрібно навчати й виховувати так само, за тими ж програмами, що й представників протилежної статі. Провідною ідеєю, яка повинна пронизувати весь процес навчання і виховання і назавжди вкарбуватись у свідомість жінок, має бути «думка про працю і суспільну її користь» [5, с. 217].

Публікації Марії Миколаївни Вернадської викликали значний резонанс у тодішньому суспільстві. Раптова смерть у 1860 р. обірвала життя і творчість талановитої жінки. Згодом її статті були зібрані І.В. Вернадським і видані у 1862 р. окремою збіркою під назвою «Собрание сочинений покойной М.Н. Вернадской, урожденной Шигаевой». За твердженням сучасної відомої російської вченої-економістки О. Тончу, атмосфера, яка ввібрала в себе присутність помислів Марії Миколаївни і Івана Васильовича, незримий зв'язок з ними сприяли розвитку таланту видатного природознавця і філософа Володимира Івановича Вернадського [5, с. 17].

Дослідження публіцистики вказаного періоду переконує нас, що головна мета жіночих ініціатив полягала у тому, щоб звернути увагу суспільства до визначених проблем і добитися підтримки щодо їх прагнення до навчання, вільного вибору праці з тим, щоб здобути, в першу чергу, економічну незалежність.

Особливо жваво питання жіночої освіти і праці стали обговорюватися у публіцистиці з початком реформ другої половини XIX ст., коли активізувався процес заміни феодально-кріпосницьких устоїв новими суспільно-економічними відношеннями. З'явились додаткові потужні імпульси, пов'язані з отриманням мільйонами закріпачених громадян особистої волі, швидким економічним підйомом у сфері промисловості, що сприяло залученню в активну виробничу й соціально-політичну діяльність значної кількості жінок, їх самоорганізації. Н. Білозерська з цього приводу писала: «Найбільш серйозні і освічені жінки все більше і більше переконувались у тому, що без праці і сталого заробітку інтелігентна жінка залишиться у тому ж зачарованому колі, що й раніше» [6, с. 927].

Надія Олександрівна Білозерська (Ген) була однією з засновниць жіночого руху в Російській імперії, тісно співробітничала на цій ниві з Н. Стасовою, М. Трубніковою, Г. Філософою. За пізнішими спогадами Н. Білозерської, вони мали значний вплив на формування її світогляду, «переконали у необхідності

взятися за громадську роботу». З особливою теплотою і вдячністю Н. Білозерська на схилі літ згадувала Н. Стасову і М. Трубнікову: «…дружба наша ставала все тіснішою і продовжувалась незмінно до смерті обох» [6, с. 928].

Надія Олександрівна до публіцистичної діяльності залучилась під впливом свого чоловіка – Василя Михайловича Білозерського, видатного українського діяча, який зазнав переслідувань з боку влади за участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства (1846-1847 рр.). Вона мала пряме відношення до українського національного руху, була добре знайома з П. Кулішем, М. Костомаровим, Т. Шевченком, з іншими діячами, які часто збирались у них дома на «багатолюдні збори з 1860 р., коли почалось видання малоросійського журналу «Основа»» [6, с. 927]. Протягом 1861-1862 рр. Н. Білозерська брала активну участь у редакторських справах чоловіка – В. Білозерського, у виданні часопису «Основа», у якому були надруковані її перші роботи.

У 1878 р. Н. Білозерська сама була редактором педагогічного журналу «Воспитание и обучение», видання якого організувала разом з М. Цебриковою [6, с. 938]. Н. Білозерська – одна з перших жінок-істориків у Російській імперії досліджувала становлення та розвиток «жіночого питання», довела його появу у 40-і роки XIX ст., з'ясовувала становище жінки у різні історичні епохи [7]. Вона підкреслювала: «Ідея жіночого питання, – в розумінні більш чи менш свідомого стремління жінок до досягнення загальнолюдських прав, рівного права на працю, однакових юридичних прав і однакової освіти з чоловіками, – розвивається разом з розвитком культури» [7, с. 3].

Видатна діячка жіночого руху М. Цебрикова у передмові до другого видання праці Дж. Мілля «Про підкорення жінки» підкреслювала, що «жодне питання не було зустрінуте таким безглуздим знущанням і запеклою ворожнечею, не було так перекручене нерозумінням, зловмисним наклепом, як жіноче питання» [8, с. III]. Вона застерігала щодо трактування «жіночого питання» як модного явища. Виступала проти сприйняття чоловічою спільнотою стремління жінок до участі у громадських справах, їх прагнення до знань, навчання й праці як до «примари духу лукавого з Заходу, де втрачений моральний ідеал жінки». М. Цебрикова закликала громадськість побачити в жінці суб'єкта соціальних процесів. Констатувала, що час «безправної рабині» скінчився. Якщо жінці надати можливість, то вона зможе довести це добрими справами.

Серед перешкод, що гальмували поступ жінки до вільного розвитку М. Цебрикова визначала релігію, існуюче законодавство, суспільний лад, які вона називала «зовнішніми перешкодами». Крім того, Цебрикова одна з перших вказала на існування так званих внутрішніх чинників психологічного порядку, що заважали жінці протистояти застарілим поглядам на її шляху формування нової, вільної від стереотипів особистості. Її вислів «носити в собі самій ворога» став крилатим. Головним джерелом на шляху до перемоги такого «ворога» М. Цебрикова називала «віру в себе» [8, с. XX–XXI]. Такий заклик для багатьох жінок, не впевнених у собі, звучить актуально і сьогодні.

У 70-ті роки XIX ст. з ініціативами щодо розвитку національної освіти на ниві публіцистики виступила Людмила Драгоманова. Це була аналітична стаття щодо нагальної необхідності впровадження місцевих елементів у навчання дітей в Україні [9, с. 545-571]. Вона сама гостро відчувала болючість проблеми викладання чужою мовою з власного педагогічного досвіду, з практичної роботи у денному дитячому притулку, де була обрана головою розпорядчого комітету. Про педагогічну діяльність своєї дружини і її завантаженість громадською роботою з гордістю писав М.П. Драгоманов у березні 1875 р. до відомого російського літератора О.М. Пипіна. Він пишався тим, що його дружина не тільки причетна до освітньої справи, але й координує діяльність окремого колективу, пов'язаного з вирішенням окремих освітніх питань, підкреслював: «Все таки начальство; мені і тим не бути!» [10, с. 74].

Стаття Л. Драгоманової «Народные наречия и местный элемент в обучении» вийшла друком у часописі «Вестник Европы» у серпні 1874 р. В умовах дії Валуєвського циркуляру 1863 р. написати таку актуальну для України статтю жінці – було справжнім подвигом. Здійснивши аналіз передової світової педагогічної думки щодо впровадження краєзнавчих елементів у навчанні, Л. Драгоманова зосередила увагу на характеристиці праці відомого на той час німецького вченого-педагога Альберта Ріхтера, присвяченої ролі навчання рідною мовою у системі освіти. Звертаючись до авторитетів тодішньої педагогічної думки Н. Весселя і К. Ушинського, які на початку 60-х років XIX ст. пропагували широке впровадження місцевих матеріалів у навчанні, Л. Драгоманова підкреслювала нагальність вирішення питання з дозволом введення у навчальний процес рідної мови, вказувала на набутий освітянами досвід у цій

справі у недільних школах, «що співпала у часі з загальним ентузіазмом і співчуттям до народу» [9, с. 563]. Необхідність створення підручників для навчання рідною мовою авторка розглядала як нагальне завдання української еліти, як елементарне дотримання основного принципу новітньої педагогіки. У статті також була висловлена ідея проведення конкурсу на кращий з таких підручників, а також «видання дешевих книг для народу». Цю справу Л. Драгоманова пропонувала взяти під свою опіку багатим землевласникам, «при участі вищого начальства», з Чернігівської, Полтавської і Київської губерній, щоб вони запропонували премії з своїх коштів на краще видання. «Немає сумнівів, що думка ця легко може бути здійсненна: там є Кочубеї, Ригельмани, Галагани, Милорадовичі, Сологуби, Лопухіни та інші, відомі своїм співчуттям до народу» [9, с. 567-568].

Стаття викликала зацікавлення у педагогічному світі і спричинила дискусії, які припинились з початком гоніння на М. Драгоманова у 1875 р. Про це згадував М. Драгоманов в своїй «Автобіографії» [11].

Серед провідних українських та російських вчених кінця XIX — початку XX ст. видатне місце посідає Олександра Яківна Єфименко (Ставровська) — історик, етнограф, педагог. Вона була першою жінкою в Російській імперії, яка одержала у Харківському університеті 1910 р. вчений ступінь доктора історії. Її дослідницький талант, глибина історичного аналізу, широта діапазону творчих інтересів, блискучий стиль викладення матеріалу проявились у публікаціях, які згодом принесли їй заслужену славу серед всієї передової громадськості.

О. Єфименко була активною учасницею українського національного руху, різко засуджувала утиски царату щодо розвитку національної освіти і культури в Україні. Виступала перед великими аудиторіями з лекціями, побудованими на основі власних досліджень, про життя і творчість Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Сковороди. Надавала допомогу у науковій роботі своєму чоловікові, який активно співпрацював з кількома харківськими періодичними виданнями.

Показовою реакцією О. Єфименко на політику царизму у національному питанні були її публікації «Малорусский язык в народной школе» і «По поводу украинофильства», які вийшли друком у 1881 р. Обидві статті логічно доповнювали одна одну. У першій

статті О. Єфименко аргументовано доводила необхідність викладання в українських школах рідною мовою, а також нагальну необхідність «очистити це просте, чисто педагогічне, питання від того бруду, яким його закидали в останні роки…» [12, с. 208]. У другій статті авторка рішуче виступила на захист прогресивних представників української інтелігенції, оскільки була переконана, що українофільство «завжди було протестом життя проти зайвої державної регламентації, протестом місцевої й обласної самобутності проти... знеособлюючої централізації» [12, с. 295]. В роботі також звучав заклик на захист української мови. Згодом ці праці вийшли друком у збірнику «Южная Русь: Очерки, исследования и заметки», який вийшов друком у 1905 р. Позиція О. Єфименко щодо підтримки національного руху, розширення застосування української мови в системі освіти, викликали гнівну реакцію з боку шовіністично налаштованих власників видавництв, міністерських чиновників.

Незважаючи на нападки критиків і недоброзичливців, саме у 80—90-і роки XIX ст.. найбільш яскраво проявився самобутній науковий талант О. Єфименко. Своїм вчителем у дослідженні історії України Олександра Яківна вважала В. Антоновича. Її історіографічний нарис «Литературные силы провинции» свідчить про те, що авторка глибоко вивчила праці, творчі прийоми, манеру викладу матеріалу провідних українських істориків XIX ст. Вона дала оригінальні характеристики наукового доробку В.Б. Антоновича, М. Максимовича; М. Костомарова, П. Куліша та інших істориків. У контексті зауважень, висловлених у нарисі, О.Я. Єфименко прагнула виробити власний погляд на історичний процес в Україні, зробити посильний внесок до нової для неї галузі дослідження. Вдалою демонстрацією оригінального підходу до висвітлення історичних подій у сфері освіти стала її узагальнююча праця «История украинского народа» [13].

Викладаючи на Бестужівських жіночих курсах у Петербурзі О. Єфименко знайомила слухачок з курсом історії України. Одна з випускниць жіночих курсів згадувала про виховний вплив лекцій О.Єфименко: «Розсувались рамки провінційної історії України, вона розкривалася перед нами як одна з частин загальноісторичного процесу» [14, с. 192]. Чимало учениць О. Єфименко продовжили її справу у наукових установах та вищих навчальних закладах України.

Література:

1. Айвазова С. Г. Русские женщины в лабиринте равноправия / С. Г. Айвазова. – М.: ЗАО РИК Русанова, 1998; Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884-1939 / Марта Богачевська-Хом'як. – Київ: Либідь, 1995; Грабовська І. Проблема гендерної рівності в конституційному процесі доби української визвольної революції / І. Грабовська // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. – К., 2002. – С. 80-86; Добровольська В. А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901 – 1910 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006; Жеребкина И. Женское политическое бессознательное / И. Жеребкина. – СПб.: Алетейя, 2002; Кобченко К. А. Київські вищі жіночі курси в контексті боротьби за освіту жінок в Україні (1878 – 1920): Автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 2004; Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст: Монографія. /О. Маланчук-Рибак. – Чернівці: Книги – XXI, 2006; Пушкарева Н. Гендерая теория и историческое знание / Н. Пушкарева. – СПб: Алетейя, 2007; Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії / Л. Смоляр. – Одеса, 1998.
2. Пирогов Н. И. Вопросы жизни / Н. И. Пирогов // Морской сборник. – 1856. – № 9. – С. 593 – 596.
3. Глібов Л. [Про стан жіночої освіти] // Глібов Леонід. Твори у двох томах. Т. 2. – К., – С. 240-241.
4. А. Жалоба женщины // Современник. – 1857. – № 5. – Отд. 5. – С. 56 – 65.
5. Вернадская М. Н. Сочинения / М. Н. Вернадская – М.: Издательский Дом ТОНЧУ, 2007.
6. Белозерская Н. А. Надежда Александрова Белозерская, урожденная Ген [Автобиография] // Исторический вестник. – 1913. – № 6. – С. 925-941
7. Белозерская Н. Женский вопрос. Исторические очерки / Н. Белозерская // Женское дело. 1899, № 1. – С. 3-23.
8. Цебрикова М. К. Предисловие / М. К. Цебрикова // Милль Дж. С. О подчинении женщины. 2-е изд. Спб. 1870. – С. I – XXXVII.
9. [Драгоманова Л.] Л. Д. Народные наречия и местный элемент в обучении / Л. Драгоманова // Вестник Европы. – 1874. – Кн. 8. – С. 545-571.

10. Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна // За сто літ. Кн. 3. – К., 1928. – С. 67-96.
11. Драгоманов М. Автобіографія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstor.com/ukrstor/dragomanov_spispraz.html
12. Ефименко А. Я. Южная Русь: Очерки, исследования и заметки / Александра Яковлевна Ефименко. Т. 2. – СПб.: Книгопечатня Шмидт, 1905.
13. Ефименко А. Я. История Украины и ее народа / Александра Яковлевна Ефименко. – С. -Петербургъ, 1907.
14. Е. Н. Чехова Александра Яковлевна Ефименко // В кн.: Санкт-Петербургские высшие женские (Бестужевские) курсы (1878-1918). Сборник статей. – Л., 1973. – С. 191-194.

Міщук М. Б., Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника

РОЛЬ УСРП У ПРОЦЕСІ ПОЛІТИЗАЦІЇ ЖІНОЧОГО РУХУ (НА ПРИКЛАДІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЮЗУ УКРАЇНСЬКИХ ПРАЦЮЮЧИХ ЖІНОК "ЖІНОЧА ГРОМАДА")

В данной статье предпринята попытка рассмотреть процесс политизации женского движения в Западной Украине в контексте общественно-политической деятельности Союза украинских работающих женщин "Жиноча громада" – вспомогательной партийной организации УСРП и ее влияние на политическую жизнь края в межвоенный период.

An attempt to consider the process of politicizing of woman motion in Western Ukraine in the context of social and political activity of Union of the Ukrainian working women "Woman society" – auxiliary party organization of USRP and her influence on political life of edge in an intermilitary period is done in this article.

Функціонування партій у політичній системі значною мірою залежить від природи та розміру їхньої підтримки. Кожна політична партія прагне якомога більше розширити свій потенційний електорат та заздалегідь дбає про формування своїх кадрів. Не стала винятком, в цьому плані, й Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП). Її діячі були твердо переконані в тому, що до побудови могутнього державного організму потрібно залучити

всі наявні творчі сили суспільства, мобілізувати всю українську спільноту та "кожного заставити до праці коло будови храму нашої самостійности" [27, с. 1].

Позитивним моментом програми УСРП стало проголошення тактики орієнтації на "власні сили", що мала глибоку історичну традицію: гасло "українському народові ніхто не поможе, як він собі сам не поможе організованою силою" проголосив ще Михайло Драгоманов. Весь український нарід, за задумом радикалів, мав вийти зі стану своєї дотеперішньої пасивності та занепаду духа.

А тому велику увагу радикали приділяли політичному освідомленню та вихованню українського жіноцтва й молоді, що, в свою чергу, можна було зробити тільки через формування допоміжних партійних організацій (жіночих та юнацьких), культурно-просвітніх, економічних та фахових товариств.

Збільшення кількості партійних діячів радикальної партії відбувалося, в основному, за рахунок приєднання до неї жіноцтва, яке виховувалось в такій організації соціалістів-радикалів, як Союз українських працюючих жінок "Жіноча Громада".

Основними джерелами при написанні даного дослідження послужили традиційні види історичних документів: преса та мемуарна література. В західноукраїнській пресі досліджуваного періоду, міститься цінний фактичний матеріал, адже друковані органи "Громадський Голос", "Жіночий голос" надають нам конкретні дані про організаційну структуру та програмові завдання допоміжних партійних організацій Української радикальної партії, крім того, саме на основі цих матеріалів, можна проаналізувати їх суспільно-політичну діяльність в умовах польського окупаційного режиму.

Виходячи з актуальності обраної теми та враховуючи недостатню вивченість проблеми, автор намагався з'ясувати місце та роль допоміжних партійних організацій УРП в суспільно-політичному та культурно-просвітницькому житті краю. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

– прослідкувати процес організаційного становлення допоміжної партійної організації УСРП – Союз українських працюючих жінок "Жіноча громада".

– розкрити суть ідеології та дослідити основні напрями практичної реалізації головних завдань зазначеного товариства.

Велику увагу діячі радикального руху приділяли залученню жіноцтва до громадсько-політичного життя, адже "перші піонерки

визвольного руху українських жінок появилися на грунті соціялістичних ідей" [23, с. 6]. Крім того, саме радикальна партія стала першою політичною силою на території Галичини, яка в своїй програмі проголосила засаду рівності прав чоловіків та жінок, а основні підвалини жіночого руху на західноукраїнських землях ще наприкінці XIX ст. сформували Н. Кобринська, А. Павлик. Так, зокрема, Н. Кобринська вже в 1884 р. в Станіславові заклала перше жіноче просвітницьке товариство, публікувала свої статті, присвячені політичному освідомленню жіноцтва в радикальному часописі "Народ". А тому вже в той час було сформовано головні засади політичної організації жіноцтва [21, с. 9].

Особливо гостро потреба створення власної організації українського працюючого жіноцтва постала в міжвоєнний період, адже на той час, як зазначала діячка радикального руху Ф. Стахова, воно становило більшу половину населення західноукраїнських земель [26, с. 7].

Відповідно до поглядів радикалів українська жінка повинна була стати співтворцем політичного життя нації. Зокрема, 11 липня 1926 р. повітове керівництво УСРП в Коломиї провело зібрання, присвячене емансипаційному руху та ролі українського жіноцтва в діяльності соціалістично-радикальної партії. Активний діяч радикального руху доктор І. Новодворський у своїй промові відзначив, що УСРП прагне залучити жіноцтво до суспільно-політичної боротьби, а Н. Микитчукова у своєму рефераті відобразила історію та завдання жіночого руху [6, арк. 111].

Фактично на кожному партійному з'їзді УСРП його учасники торкались питання організації жіночого руху. Зокрема, постанова Крайової конференції УСРП від 25 грудня 1934 р. вказувала на необхідність організації українського працюючого жіноцтва [3, с. 2]. З свого боку, українське жіноцтво визнавало потребу "попри буденні життєві справи займатися політикою, бо ж політика, це ніщо інше, як стремління до загального добра, до добробуту цілого народу і людства " [10, с. 5].

Щоб загартувати свої духовні сили, отримати досвід громадсько-політичної роботи жіноцтво, при сприянні та підтримці радикальної партії, приступило до формування своєї власної організації – Союз українських працюючих жінок "Жіноча Громада", головною метою діяльності якої, відповідно до статуту, стало "сприяння культурно-освітньому, громадсько-суспільному розвиткові та вихованню українського працюючого жіноцтва" [9, с. 5].

Жіночий рух ґрунтувався на таких головних засадах: жіноча громада організовувалась на національній основі та об'єднувала українських працюючих жінок. Товариство носило відкрито демократичний характер, адже в ньому панувала повна рівноправність членів. У своїй діяльності жіночі громади заперечували й відкидали будь-яку диктатуру. А тому, як запевняли українські жінки, їх організація та праця йшла "знизу в гору". Провід організації обирався на основі вільного волевиявлення, шляхом голосування" [16, с. 9]. Крім того, членкині громад відстоювали думку про те, що "нарід повинен свобідно рішати про всі справи свого життя", що знову ж таки підкреслювало їх демократичність [11, с. 5].

Жіноча громада мала добре налагоджену організаційну структуру: Головна Рада у Львові, повітові та місцеві громади.

Установчі збори товариства відбулися 9 березня 1933 р. Головою тимчасової Головної Ради було обрано І. Блажкевичеву, а секретарем – С. Павлишину [9, с. 5].

А реально Союз українських працюючих жінок "Жіноча Громада" почав діяти з 1935 р., хоча окремі жіночі громади існували й раніше. Так, зокрема в Косові таку громаду було організовано ще в 1924 р. [1, с. 9; 2, с. 5; 5, арк. 16 зв.].

"Звичайні Загальні Збори місцевої жіночої громади (§ 36 статуту) відбуваються кожного року під проводом голови або її заступника. Вони приймають звіт Ради і одобрюють її роботу, цебто ухвалюють абсолюторію…, вибирають з поміж членів Раду і Ревізійну Комісію Місцевої Жіночої Громади та рішають про внесення членів і Ради" [22, с. 2]. Проведенням таких зборів керувала голова Ради, а всі рішення мали прийматися більшістю голосів.

Кожна місцева громада утворювалась в результаті об'єднання 15 членів (віком від 21 року) та відповідно до дозволу Головної Ради у Львові" [28, с. 8].

Активна організаційна робота проводилась й на повітовому рівні 12 березня 1935 р. відбулися загальні збори повітової громади в Рогатині, яка вже на той час нараховувала 11 місцевих союзів. Повітову раду очолила Д. Бабюкова, а її заступницею обрано Л. Муринову [4, с. 5].

У своїй діяльності членкині жіночих громад керувалися виключно моральними засадами, адже вони добре розуміли, що лише "мораль у політиці і взагалі в громадському житті є підставою успіху й розвитку" [13, с. 6].

Культурно-просвітницька робота членів "Жіночої Громади" відповідно до статуту товариства, рішень та постанов загальних зборів і Головної ради зводилась до трьох головних напрямків:

1) подолання неграмотності;

2) створення власної бібліотеки;

3) самоосвітня робота на щотижневих членських зборах [15, с. 8].

На виконання поставлених завдань, 3 травня 1936 р. повітова "Жіноча Громада" в Рогатині організувала жіночу анкету в якій взяло участь 400 жінок із 32 сіл повіту. Організаційний реферат виголосила Н. Микитчукова, а жвава дискусія під час його обговорення продемонструвала вже достатньо вироблений світогляд українського жіноцтва [20, с. 5].

Така активна робота жіночих громад спостерігалась і на терені Тернопільщини. Місцева громада в Денисові, утворена в 1936 р., лише за рік своєї роботи об'єднала в своїх лавах 140 членкинь [14, с. 16].

Учасниці жіночих громад виступали за консолідацію цілого українського жіноцтва. Однак, досить складною залишалась ситуація на Волині. В тогочасних умовах польська адміністративна влада на Волині не давала змогу українському жіноцтву вести свою працю самостійно, в окремих організаціях, на зразок жіночих громад в Галичині. А тому, українське жіноцтво, для прикладу в Луччині, працювало в жіночих секціях при філії "Сільського Господаря" і власне, таким чином, підносило культурно-просвітницький та політичний рівень українок [17, с. 8].

Жіночі громади впливали й на виховання майбутнього покоління, оскільки одним із завдань, яке перебувало в компетенції таких товариств стало творення та ведення дитячих садків [8, с. 2]. Так, в Рогатинському повіті, стараннями членкинь жіночих громад та діячів УСРП вже на червень 1936 р. діяло 10 дитячих садків [7, арк. 118].

Значний поступ жіночого руху було відзначено на І Крайому Конгресі українських працюючих жінок, об'єднаних в жіночі громади, який проходив 21 червня 1937 р. у Львові. Конгрес відкрила голова союзу І. Блажкевичева, яка подаючи звіт, зазначила, що організація жіночих громад організувала 72 місцеві громади. Від імені Контрольної комісії виступила Д. Бабюкова. 37 делегаток із 6 повітів визначили план подальшої роботи товариства, порушили у своїх доповідях справи організації дитячих садків, кооператив здоров'я та співпраці з каменярською організацією. Головою ради переобрано І. Блажкевичеву, а її заступницями Н. Микитчукову та Л. Муринову [19, с. 2].

У своїй громадсько-політичній роботі членкині жіночих громад тісно співпрацювали й з діячами інших українських організацій. На Косівщині в 1937 р. існували дві жіночі громади в Москалівці та Шешорах, учасниці яких проводили спільну роботу із членами "Селянської Спілки" та "Каменярів" [18, с. 16]. В Рогатині 19 вересня 1937 р. відбулося повітове свято на честь І. Франка, яке влаштували повітовий союз "Каменярів" спільно із "Жіночою громадою" у загальній кількості 1500 учасників. В Шешорах (Косівщина) членкині "Жіночої Громади" при співучасті каменярів величаво відсвяткували "Свято Матері" 29 травня 1938 р. [24, с. 7; 25, с. 13].

Активну роботу жіночі громади продовжували проводити навіть напередодні ІІ світової війни: 12 березня 1939 р. відбулися збори місцевої громади в Денисові (товариство об'єднувало 106 членкинь), 23 лютого 1939 р. – в Курівцях (89 осіб), учасниці яких засвідчили великий поступ жіночого руху [12, с. 5].

Отже, одним із найважливіших напрямків суспільно-політичної діяльності УРП міжвоєнного періоду стало творення нових партійних осередків, що, в свою чергу, можна було зробити тільки через залучення нових членів, ідеологічне формування яких відбувалося і в допоміжній партійній організації радикалів – Союз українських працюючих жінок "Жіноча Громада". Молода генерація радикалів істотно впливала на пожвавлення роботи радикальної партії. Так, зокрема, Союз українських працюючих жінок "Жіноча Громада", при сприянні та підтримці радикальної партії, активізував громадсько-політичну роботу та сприяв культурно-освітньому, громадсько-суспільному розвиткові та вихованню українського працюючого жіноцтва в контексті національно-визвольної боротьби українського народу.

Література:

1. Блажкевичева І. Рівноправність жінок// Громадський Голос. – 1936. – 4 січня. – Ч. 1. – С. 9.
2. Блажкевичева І. Рівноправність жінок// Жіночий Голос. – 1938. – 20 квітня. – Ч. 8. – С. 5.
3. Блажкевичева І. Темнота жінки – ворог народу // Громадський Голос. – 1935. – 9 листопада. – Ч. 43. – С. 2.
4. Бочкова Д. На шляху поступу// Громадський Голос. – 1935. – 6 липня. – С. 25. – С. 5.
5. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО), ф. 2, оп. 1, спр. 201, 386 арк.
6. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 425, 139. арк.

7. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1438, 121арк.
8. Діточі садки// Жіночий Голос. – 193. – 20 травня. – С. 2.
9. До українських працюючих жінок// Громадський Голос. – 1933. – 13 квітня. – Ч. 14. – С. 5.
10. Жінки не цурайтеся політики// Громадський Голос. – 1931. – 7 лютого. – Ч. 5. – С. 5.
11. Жіночі Громади. Основи нашого жіночого руху// Громадський Голос. – 1936. – 6 червня. – С. 21. – С. 5.
12. Загальні Збори // Жіночий Голос. – 1939. – 5 травня. – С. 5.
13. З духом часу// Жіночий голос. – 1936. – жовтень. – С. 6.
14. З життя Жіночих Громад // Жіночий Голос. – 1937. – березень. – С. 16.
15. З життя Жіночих Громад // Жіночий Голос. – 1938. – 5 листопада. – С. 8.
16. З життя Жіночих Громад. Основи праці СУПЖ "Жіноча Громада" // Жіночий Голос. – 1938. – 5травня. – С. 9.
17.. З праці українського жіноцтва в Луччині // Жіночий Голос. – 1937. – липень. – С. 8.
18. Косівщина. Праця жінок в Косівщині// Жіночий Голос. – 1937. – червень. – Ч. 6. – С. 16.
19. Краєвий Конгрес Українських Працюючих Жінок// Жіночий Голос. – 1937. – липень. – Ч. 7. – С. 1-3.
20. Микитчукова Н. Повітова "Жіноча Громада" в Рогатині// Громадський Голос. – 1936. – 11 липня. – Ч. 26. – С. 5.
21. Муринова М. З історії організовання жіноцтва // Жіночий голос. – 1937. – січень. – С. 8-9.
22. Перед Загальними Зборами // Жіночий Голос. – 1938. – 5 січня. – С. 2.
23. Проти лукавства і фалшу// Громадський Голос. – 1934. – 17 лютого. – Ч. 6. – С. 6.
24. Рух молоді. Рогатинщина// Каменярі. – 1937. – 1 жовтня. – Ч. 19. – С. 7.
25. Рух молоді. Косівщина// Каменярі. – 1938. – 1липня. – Ч. 10. – С. 13.
26. Стахова Ф. Жінка і політика// Жіночий Голос. – 1937. – січень. – С. 7.
27. Чистих рук! – С. // Народ. – 1919. – 23 марта. – Ч. 5. – С. 1.
28. Як закладати Місцеві Жіночі Громади// Жіночий Голос. – 1938. – 5квітня. – С. 8.

НАШІ АВТОРИ

Алікова Олена Михайлівна – асистент кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Береза Анатолій Валентинович – кандидат політичних наук, докторант Інституту держави і права ім.В.М.Корецького.

Григор'єв Володимир Анатолійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Дворніченко Дарина Юріївна – аспірант кафедри міжнародних відносин Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Єфтєні Наталя Миколаївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри цивільного і трудового права Одеської національної морської академії.

Злакоман Ігор Миколайович – здобувач кафедри господарського права та процесу Національного університету «Одеська юридична академія».

Іванський Андрій Йосипович – доктор юридичних наук, доцент, Заслужений юрист України, начальник Управління державного казначейства в м. Одеса

Каретна Ольга Олександрівна – асистент кафедри соціальних теорій Одеської національної юридичної академії.

Кіцен Наталія Валентинівна – здобувач кафедри кримінального процесу Національного університету «Одеська юридична академія».

Козьміних Альона Віталіївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Колотвін Павло Олександрович – аспірант кафедри політології Інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Кормич Анатолій Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Кормич Борис Анатолійович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри морського та митного права Одеської національної юридичної академії.

Кормич Людмила Іванівна – доктор історичних наук, професор, академік УАН, голова Південноукраїнського центру гендерних проблем, завідувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Короткий Тимур Робертович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету "Одеська юридична академія".

Мельниченко Наталія Олександрівна – аспірант кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Міщук Мар'яна Богданівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії та політології Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника.

Некіга Світлана Миколаївна – здобувач кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Нестерчук Лілія Петрівна – асистент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного Університету «Одеська юридична академія».

Паращевіна Олена Анатоліївна – здобувач Національного університету «Одеська юридична академія».

Пархета Андрій Анатолійович – аспірант кафедри теорії держави та права Національного університету "Одеська юридична академія".

Петришина Людмила Василівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Одеського державного економічного університету.

Пехник Алевтина Валентинівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Польовий Микола Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Процун Сергій Сергійович – асистент кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету "Одеська юридична академія".

Сажієнко Наталія Володимирівна – асистент кафедри загальногуманітарних дисциплін Міжнародного гуманітарного університету.

Сушко Анатолій Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Тельник Марина Вікторівна – асистент кафедри соціальних теорій Національний Університет «Одеська юридична академія».

Тимошенко Володимир Олексійович – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Ткачук Альона Сергіївна – аспірант кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Турчин Ярина Богданівна – кандидат політичних наук, доцент, завідувач кафедри політології Національного університету «Львівська політехніка».

Форманюк Валентин Васильович – аспірант кафедри теорії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Хижняк Євген Сергійович – аспірант кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія».

Цвігун Людмила Андріївна – здобувач кафедри права ЄС та порівняльного правознавства Національного університету «Одеська юридична академія».

Чистякова Юлія Володимирівна – аспірант кафедри права ЄС та порівняльного правознавства Національного університету «Одеська юридична академія».

Шеренговський Дмитро Володимирович – аспірант кафедри міжнародних відносин та дипломатичної служби Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

Кормич Л. І.
Сучасні моделі гендерної політики та перспективи їх впровадження в Україні 3

Сушко А. І.
Політика держави у формуванні культури громадянського суспільства: вибір стратегії 10

Польовий М. А.
Системно-синергетична експланація біфуркації політичного процесу в країнах Північної Африки та Близького Сходу на початку 2011 року 16

Кормич А. І.
Сучасні державотворчі теорії в Україні: тенденції та напрямки 27

Алікова О. М.
Свобода як головний елемент формування громадянського суспільства 33

Береза А. В.
Феномен інформації у суспільстві та державному управлінні 40

Чистякова Ю. В.
Поняття "правовий знак" та його характеристика 45

Ткачук А. С.
Деформації правосвідомості: їх сутність та наслідки 56

Форманюк В. В.
Співвідношення локальних норм та звичаїв 64

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, БЕЗПЕКИ ТА ГЛОБАЛІСТИКИ

Кормич Б. А.
Права людини в інформаційній сфері: міжнародні стандарти та їх конституційні гарантії в Україні 69

Короткий Т. Р.
Норми «м'якого права» в механізмі охорони морського середовища 80

Мельниченко Н. О.
Співвідношення принципу світськості освіти та права на отримання релігійної освіти у конституційному законодавстві країн-членів Європейського Союзу 92

Шеренговський Д. В.
Поняття та сутність міжнародного конфлікту в науці про міжнародні відносини 98

Процун С. С.
До питання про визнання збройного конфлікту в Афганістані після 11 вересня 2001 року збройним конфліктом міжнародного характеру 109

Сажієнко Н. В.
Правові форми співробітництва держав у сфері санітарно-епідеміологічного благополуччя 119

Дворніченко Д. Ю.
Влив членства Греції в Раді Європи на її суспільно-політичне життя 130

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

Пехник А. В.
Розподіл влади: теоретична концепція та практична реалізація в Україні 136

Колотвін П. О.
Роль електронних мас-медіа у розвитку парламентаризму в Україні 145

Тельник М. В.
Реалізація концепції національної держави в сучасному світовому політичному просторі *153*

Єфтєні Н. М.
Управління конфліктами та ефективне функціонування колективу *160*

Некіга С. М.
Правовий і політичний компроміс *164*

Тимошенко В. О.
Політичні злочини як елемент політичного життя *174*

Ніколаєв В. С.
Теоретичні аспекти військово-патріотичного виховання молоді в сучасній Україні *179*

Каретна О. О.
Специфіка та основні характеристики молоді в сучасному суспільстві *187*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Іванський А. Й.
Відповідальність керівників в секторі державного управління фінансами *193*

Злакоман І. М.
Державний контроль якості інвестицій як інструмент інвестиційного регулювання *202*

Паращевіна О. А.
Співвідношення понять "юридична особа" та "колективний суб'єкт права" в контексті обґрунтування категорії "складовий колективний суб'єкт права" *210*

Григор'єв В. А.
Конституційне судочинство як спосіб конституційного контролю: історична ретроспектива європейської моделі конституційної юстиції в Україні *218*

Нестерчук Л. П.
Загальне поняття та визначення функцій судів загальної юрисдикції *226*

Кіцен Н. В.
Предмет перевірки справи вищестоящим судом як загальна умова перевірки вироків, постанов, ухвал суду, які не набрали законної сили *233*

Пархета А. А.
Про однаковість судової практики: господарський аспект *243*

Хижняк Є. С.
Обставини, що підлягають доказуванню у справах про статеві злочини щодо неповнолітніх *250*

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Цвігун Л. А.
Правила тлумачення Галахи (єврейського релігійного права) *257*

Турчин Я. Б.
Проблема врегулювання державно-церковних відносин у працях О. Ейхельмана *267*

Петришина Л. В.
Жіночі ініціативи у публіцистиці другої половини XIX ст. щодо розвитку освіти в Україні *275*

Міщук М. Б.
Роль УСРП у процесі політизації жіночого руху (на прикладі функціонування Союзу українських працюючих жінок "Жіноча громада") *285*

НАШІ АВТОРИ *292*

Запрошуємо до співпраці
у збірнику «Актуальні проблеми політики» науковців, викладачів, аспірантів, фахівців-практиків

Змістовні вимоги до рукописів:

згідно з постановою Президії ВАК України №7-05/1 від 15.01.2003 (Бюлетень ВАК України № 1, 2003 р.) редколегія може приймати до розгляду лише роботи, які мають такі обов'язкові елементи:

– постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями,

– аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор,

– виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття,

– формулювання цілей статті (постановка завдання),

– виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів,

– висновки з даного дослідження,

– перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямку.

До редакції подаються:

1) роздрукований текст рукопису з індексом УДК та анотаціями, підписаний автором;

2) електронний текст рукопису у форматі MS Word (DOC) або Reach Text Format (RTF), а також файли з ілюстраціями (за їх наявності) на CD-R диску. Файли рукопису можна надіслати також на електронну пошту: aul513@ukr.net

3) довідка про автора (співавторів) – надається із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю та обов'язково українською мовою), вченого ступеня, вченого звання, основного місця роботи, посади, домашнього та службового телефонів, e-mail.

4) рекомендація роботи до публікації, що може бути оформлена у вигляді виписки із протоколу засідання відділу (сектору, кафедри) або рецензії фахівця з науковим ступенем. Підписи мають бути завірені за місцем роботи рецензентів;

Технічні вимоги до оформлення рукописів:

Авторські рукописи мають відповідати державним стандартам оформлення наукових робіт, вимогам ВАК і таким редакційним вимогам:

Обсяг роботи не повинен перевищувати: для статті 0,5 – 0,7 друк. арк. (20 – 28 тис. знаків або приблизно 10 – 12 сторінок, набраних у текстовому процесорі MS Word шрифтом Times New Roman 14 пт з інтервалом 1,5); наукових повідомлень і рецензій – до 0,25 друк. арк. (10 тис. знаків або до 5 сторінок, набраних з аналогічними умовами).

Вкрай бажаним є представлення рукописів українською мовою.

На початку рукопису обов'язково зазначається індекс УДК. Далі вміщуються прізвище та ініціали автора та скорочена назва організації, що є основним місцем роботи автора. У наступному рядку вказується назва рукопису.

Після назви статті обов'язково вміщуються анотації українською, російською та англійською мовами. Кожна анотація має містити: прізвище та ініціали автора, назву статті, стислий виклад змісту статті. Обсяг кожної анотації не повинен перевищувати 800 знаків включаючи пробіли.

Посилання на джерела подаються у вигляді списку наприкінці статті з наскрізною порядковою нумерацією [1, 2, 3...]. Знак посилання в тексті робиться цифрами у квадратних дужках (не слід використовувати автоматичні кінцеві чи звичайні виноски).

Бібліографічні описи джерел та літератури мають бути оформлені згідно Державному стандарту – ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 "Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання". Приклади оформлення списку літератури за цим стандартом наведені у Бюлетені ВАК України №3 за 2008 р.

Авторські примітки відмічаються в тексті символом * (*, **, *** тощо), а текст приміток розміщується наприкінці тексту роботи.

Ілюстрації до статей (графіки та малюнки) подаються у форматі TIFF або JPEG (кожен рисунок в окремому файлі). При підготовці ілюстрацій слід мати на увазі, що у збірнику не використовується кольоровий друк.

Рукописи, що надійшли до редакції і не відповідають цим технічним вимогам, редакція не реєструє й не розглядає з метою публікації.

Авторські рукописи не рецензуються та не повертаються авторам.

Тел. для довідок: (048) 719-88-07
Адреса редакції: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, к.404.
Тел.: заст. гол. ред.: (048) 719-87-60;
відп. секр.: (048) 719-88-07
E-mail: aul513@ukr.net

Примірники збірника можна придбати в редакції.

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

Збірник наукових праць

Випуск 43

Коректор *Г. М. Кондратьєва*
Технічний редактор *М. А. Польовий*

Підписано до друку 04.04.2011. Формат 60х84/16. Тираж 300 прим.
Ум. друк. арк. 18,6. Зам. № CG-43

Віддруковано з готового оригінал-макету у видавництві «Фенікс»
(свідоцтво ДК №1044 від 17.09.2002)
65009, м.Одеса, вул. Зоопаркова, 25, тел.7777591
Для листів: 65059, м. Одеса, а/с 424

А 437 **Актуальні** проблеми політики : зб. наук. пр. / гол. ред. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса : Національний університет "Одеська юридична академія" : Південноукраїнський центр гендерних проблем, 2011. – Вип. 43. – 304 с.

Збірник «Актуальні проблеми політики» внесено до переліку наукових фахових видань ВАК України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з юридичних та політичних наук (Постанови президії ВАК України від 09.06.1999 р. №1-05/7 та від 10.02.2010 р. № 1-05/1)
Свідоцтво про реєстрацію КВ № 7364 від 02.06.2003

ББК 66я43
УДК 32(082)